

Національна академія наук України
Інститут української мови

ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ

Випуск 27

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ ДМИТРА БУРАГО
КИЇВ – 2018

УДК 811.161.2'373'374

ББК Л 43 Лексикографічний бюлетень: Збірник наукових праць

Заснований у 1951 р.

Відновлений у 2004 р. випуском 10

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Є. А. Карпіловська (*відповідальний редактор*), О. О. Лукашанець (Білорусь),
Р. Драгічевич (Сербія), С. Я. Єрмоленко, К. Г. Городенська, С. О. Соколова,
Л. П. Кислюк, З. Г. Козирева, О. М. Тищенко, Л. В. Мовчун, І. А. Самойлова,
Т. В. Цимбалюк-Скопненко, Л. І. Дідун (*відповідальний секретар*)

Рецензенти

Л. М. Колібаба – канд. філол. наук (Інститут української мови НАН України)

Г. І. Лиса – канд. філол. наук (Київський національний лінгвістичний університет)

До друку схвалила вчена рада

Інституту української мови НАН України

(протокол № 3 від 23 лютого 2021 р.)

Л 43 **ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ.** Зб. наук. праць / Відпов. ред.
Є. А. Карпіловська. – Вип. 27. – К., 2018. – 184 с.

ISBN 966-02-3450-3 (серія)

ISBN 978-966-489-625-9 (вип. 27)

Збірник висвітлює питання, пов'язані з історією лексикографії, методикою й технологією укладання словників різних типів, аналізом українського словникарства, лексикологією, фразеологією, а також із проблемами структурного, семасіологічного, комунікативного аналізу мовного матеріалу як підґрунтя його кодифікації й параметризації у словнику.

Для науковців, учителів, редакторів, аспірантів і студентів-філологів.

ISBN 966-02-3450-3 (серія)

ISBN 978-966-489-625-9 (вип. 27)

Інститут української мови НАН України, 2018

Видавничий дім Дмитра Бурого, 2018

ЗМІСТ

ЛЕКСИКОЛОГІЯ, ФРАЗЕОЛОГІЯ І ЛЕКСИКОГРАФІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Зінаїда Козирева

До питання про тенденції розвитку сучасної
авторської лексикографії..... 7

Ірина Самойлова

Зменшувальні форми слів в українській мові: параметри
лексикографічного опису..... 19

Наталія Сніжко

Ідеографічне систематизування українського неолексикону
(за матеріалами нових тлумачних словників) 30

Тетяна Цимбалюк-Скопненко

Макро- та мікроструктура фразеологічних тлумачних словників
української мови ХХ ст.: теоретичне підґрунтя, засади, форма..... 43

Лілія Дідун

Способи подання матеріалу у збірках крилатих слів
та перекладних фразеологічних словниках..... 71

СЛОВНИКОВІ МАТЕРІАЛИ

Оксана Тищенко

Лексикографічні інновації у прозі Ю. Андруховича: нові форми
й значення (матеріали до «Словника мови творчої особистості»)..... 82

Зінаїда Козирева

Біблійні інновації в публіцистиці Євгена Сверстюка
(матеріали до «Словника мови творчої особистості»)..... 101

Наталія Сніжко

Українські духовні цінності у мовотворчості Олеся Гончара
(словникові матеріали) 116

Ірина Самойлова

Дієприкметники в публіцистичних текстах І.М. Дзюби (матеріали до
«Словника мови творчої особистості») 130

Лілія Дідун

Лексикографічне відображення тематичної групи «Людина» за творами Григора Тютюнника (словникові матеріали)	141
--	-----

ОГЛЯДИ

Євгенія Карпіловська, Тетяна Цимбалюк-Скопненко

Здобутки словників Тернополя: 3 нагоди виходу у світ другого видання словника «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого»	156
--	-----

Євгенія Карпіловська

Лексикографічна проблематика в програмі XVI Міжнародного з'їзду славістів (Белград, 20-27 серпня 2018 р.)	162
---	-----

Зінаїда Козирєва

Здобутки і перспективи сучасного українського мовознавства (огляд збірника наукових статей: <i>Мовознавство / IX Міжнародний конгрес україністів (До 100-річчя Національної академії наук України)</i> . К.: Видавництво ІМФЕ, 2018. 716 с.)	164
--	-----

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ КОНСУЛЬТАЦІЇ

Євгенія Карпіловська

Що означають слова <i>требна</i> і <i>требник</i> ?	175
---	-----

Оксана Тищенко, Людмила Туровська

<i>День жалоби / скорботи / трауру / пам'яті?</i>	176
---	-----

Лариса Мовчун

Про вживання термінів у професійному спілкуванні освітян	177
--	-----

Юлія Романюк

Імітувати – імітація – імітування	179
---	-----

CONTENTS

LEXICOLOGY, PHRASEOLOGY AND LEXICOGRAPHY: THEORY AND PRACTICE

Zinaida Kozyreva

To the question of trends in the development of modern author's lexicography..... 7

Iryna Samoilova

Diminutive forms of words in the Ukrainian language: parameters of the lexicographic description..... 19

Nataliia Snizhko

Ideographic systematization of Ukrainian neolexicon (based on materials of new explanatory dictionaries)..... 30

Tetiana Tsymbaliuk-Skopnenko

Macro- and microstructure of phraseological dictionary of the Ukrainian language of the XX century: theoretical basis, principles, form. 43

Lilia Didun

Ways of presenting material in collections of winged words and translated phraseological dictionaries. 71

DICTIONARY MATERIALS

Oksana Tishchenko

Lexicographic innovations in Yu. Andrukhovych's prose: new forms and meaning (materials to the «Dictionary of the language of creative personality») 82

Zinaida Kozyreva

Biblical innovations in Yevhen Sverstyuk's journalism (materials to the «Dictionary of the language of creative personality»)..... 101

Natalia Snizhko

Ukrainian spiritual values in Oles Honchar's language creation (dictionary materials)..... 116

Iryna Samoilova

Participles in I. M. Dziuba's journalistic texts (materials to the language of creative personality») 130

Lily Didun

Lexicographic representation of the thematic group «Man»
based on the works of Hryhor Tyutyunnyk (dictionary materials)141

REVIEWS

Yevhenia Karpilovska, Tetyana Tymbalyuk-Skopnenko

Achievements of dictionaries of Ternopil: On the occasion of publication
the second edition of the dictionary «Phraseologisms in the works
of Bohdan Lepky»156

Eugene Karpilovskaya

Lexicographic issues in the program of the XVI International
Congress of Slavists (Belgrade, August 20-27, 2018).....162

Zinaida Kozyreva

Achievements and prospects of modern Ukrainian linguistics
(review of a collection of scientific articles: Linguistics / IX International
Congress of Ukrainians (To the 100th anniversary of the National Academy of
Sciences Of Ukraine). K.: IMFE Publishing House, 2018. 716 p.)164

LEXICOGRAPHIC CONSULTATIONS

Eugene Karpilovskaya

What do the words *trebna* and *trebnik* mean?.....175

Oksana Tishchenko, Lyudmila Turovska

Day of mourning / mourning / mourning / remembrance?.....176

Larysa Movchun

On the use of terms in professional communication of educators.....177

Julia Romaniuk

Imitate – imitation - imitating179

ЛЕКСИКОЛОГІЯ, ФРАЗЕОЛОГІЯ ТА ЛЕКСИКОГРАФІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Зінаїда Козирева

УДК 811.161.2'374:82-95

До питання про тенденції розвитку сучасної авторської лексикографії

Системне вивчення лексичного складу сучасної української мови, його структури та функціонування забезпечує тісне поєднання основних галузей академічної лексикографії, серед яких вагоме місце належить авторській лексикографії. Розбудова нової джерельної бази академічної лексикографії здійснюється на основі творів письменників ХХ – поч. ХХІ ст. Реалізація культури відбувається через художню мову, що потребує закріплення в авторському словнику – надійному інструменті дослідження ідіостилу та художнього світу письменника. Дослідники розглядають словник мови творів письменника як можливість через прийоми і засоби вербалізації індивідуального світомоделювання пізнати ідіолект митця – феномен його мовної особистості [1: 40]. Потреба сьогодення – опрацювання авторських лексиконів за двома напрямками: 1) створення загальних тезаурусів лексичних одиниць мови письменників і 2) формування словників письменницьких неолексиконів та індивідуально-авторського слововживання.

На початку ХХІ ст. авторська лексикографія як напрям словникарства, що сформувався в 60 – 70-ті рр. минулого століття, уже належить до традиційних. При цьому досі не усталено ні назви лексикографічного напрямку (*письменницька лексикографія* чи *авторська лексикографія*), ні словників, що з'являються в його рамках (*письменницькі словники*, *авторські словники* чи *словники мови письменників*) [2: 97]. Термін *ідіолект* означає не тільки відмінні мовленнєві особливості окремого носія мови, а передусім породжену мовцем сукупність текстів як реалізацію ним певної мовної системи. Наявність індивідуально-оказіональних явищ розширює рами ідіолекту порівняно з кодифікованою літературною

мовою та колективною мовленнєвою практикою – узусом і засвідчує оновлення загальномовного лексикону. Узагальнені словникові визначення ідіолекту зводяться до тлумачення його як індивідуальної мовної практики на противагу колективній мовній практиці (узусу), конкретніше – індивідуального різновиду системи групової мови. Українські мовознавці вбачають в ідіолекті не стільки відмінні риси індивідуальної мови, скільки сукупність усіх мовленнєвих засобів індивіда – практику індивідуально-мовного використання словотворчих ресурсів окремим носієм мови у взаємозв'язку з колективною мовною практикою та взаємодією з усією системою мови [5: 258].

Напрямки роботи, в яких розвивається сучасна авторська лексикографія, типологічно і параметрично різні [8]. З типологічного погляду серед письменницьких словників перевага належить алфавітним реєстраційним довідникам, швидкість і легкість створення яких забезпечена сучасними комп'ютерними технологіями. Значно трудомісткіша і триваліша в часі робота над алфавітними пояснювальними авторськими словниками. Словники ідеографічного типу моделюють індивідуально-авторську картину світу письменника. Створення ідеографічних авторських словників дослідники окреслюють як наступний, другий етап після алфавітного авторського словника. За змістом, формою і структурою ідеографічні словники відрізняються як від академічних, так і від алфавітних письменницьких словників. Дослідники бачать їх як словники-монографії про творчий стиль письменника з виразно індивідуальним композиційним і тлумачним планом для кожного з них [6: 8].

Необхідна умова реалізації певного словникового проєкту – теоретичне напрацювання концепції словника. Перед укладачем авторського словника постає низка важливих завдань, а саме: яким буде його реєстр (повний / неповний), спосіб подання матеріалу (алфавітний / неалфавітний), чи будуть подані в такому словнику власні імена (включення / невключення), тлумачення лексичних одиниць, пояснення слів з поетичних текстів письменника-прозаїка тощо. Питання реєстру прямо залежить від типу словника – до всієї творчості письменника чи до якогось окремого твору. У сучасній авторській лексикографії переважає спосіб алфавітного розташування одиниць реєстру (можливі й інші способи організації реєстру: тематичний, ідеографічний, комбінований). Натепер

в авторській лексикографії перемагає тенденція включати до реєстру не тільки наявні у творах досліджуваного письменника лексичні одиниці, зокрема застарілі, архаїчні, індивідуально-авторські утворення, але й власні назви – імена, прізвища, географічні назви і т. ін. [4: 13].

За одиницями реєстру і способом їх опиу дослідники виділяють основні типи авторських словників за жанрами (формами): серед довідників реєстраційного типу – словопоказчик (індекс), частотний словник, конкорданс (контекстний словник, або словник сполучуваності – слововказівник з контекстами, що ілюструють слововживання), глосарій (конкорданс пояснювального типу), тлумачний авторський словник й ідеографічний словник [9: 60]. Провідний жанр в авторській лексикографії – тлумачний словник окремого автора. У мовознавстві тлумачні авторські словники поділяють на два підтипи: диференційні і повні. Традиція вибіркового (диференційного) словників до творів письменників, як зазначають дослідники, сягає філології античної Греції, Риму [6: 3]. Провідну роль диференційного словника письменника мовознавці обґрунтовують необхідністю пояснити читачеві маловідомі слова, тоді як загальновідомі слова такого пояснення не потребують. Досвід роботи над авторськими словниками переконує дослідників, що немає сенсу створювати статистично повні реєстри – включати в словник усі лексичні одиниці, наявні в текстах письменника. Для завдання опису своєрідності авторської мови і картини світу письменника цілком придатний тлумачний диференційний авторський словник зі спеціально розробленими прийомами представлення матеріалу. В авторському словнику реєстровою може бути будь-яка одиниця авторського тексту, що репрезентує його індивідуальні особливості, нормативні і ненормативні властивості, традиційно представлена у вихідній формі. Реконструювати картину світу письменника, охарактеризувати його ідіолект доцільніше шляхом генералізації – зведенням до єдиного концептуального ядра усього різноманіття слів і смислів через введення поняття *ідіоглоси* (концептуального утворення, що є елементом авторського світобачення і в тексті виконує роль ключового слова) [3: 16].

Головне завдання авторського словника – витлумачити слово в авторському тексті, його особливості з орієнтацією на майбутні покоління, підкріплюючи лексикографічне тлумачення ретельно дібраним

ілюстративним матеріалом із творів письменника. Ідіоглосарій (словник ідіоглос – з грец. *idios* «своєрідний» і *glossa* «мова») містить ті слова з тексту письменника, у яких відображена його картина світу та авторський стиль. Заголовні слова в ідеографічних словниках об'єднуються в кластери (сукупність слів різної частиномовної належності, семантично і/або функціонально пов'язаних між собою), що репрезентують певні фрагменти художньої картини світу автора. Ідіоглоси концептуалізують одну спільну ідею. Ідіостильова спрямованість авторської лексикографії може виявлятися як у повних, так і в диференційних довідниках. Для словника диференційного типу необхідне вироблення принципів добору заголовних одиниць (ключових слів) – семантично й естетично навантажених елементів ідіостилу письменника. На перший план упорядники висувають статистичний і семантичний аспекти таких одиниць [7].

На відміну від принципів укладання великих, особливо академічних, словників літературної мови, зорієнтованих на пошук стійкого семантичного ядра слова з якнайширшої низки його застосувань (нерідко з ігноруванням яскравого індивідуального смислового комплексу авторської цитати), у словнику письменника нічого не можна пропускати. Тут має бути продемонстрований авторський стиль, що виявляється не тільки і не стільки в доборі слів і слововживанні, як у їх компонуванні і семантичній багатоплановості, що спираються на великий контекст. Філігранність лексикографічної роботи укладача словника творів письменника полягає не в умінні конструювати узагальнений семантичний стрижень різних слововживань, а в майстерності відшукувати кожний окремий семантичний комплекс слова [7: 7]. Прямим об'єктом дослідження в письменницькому словнику є образна реалізація слів, мета дослідження – словівний коментар до художнього тексту.

Авторська лексикографія, об'єктивуючи світ письменника, передбачає відмінне від звичного лексикографічного прочитання авторських текстів. Відмінними від загальномовного словника виявляються також принципи формування реєстру і структура словникової статті. Головним об'єктом опису в авторському словнику є слововживання конкретної творчої мовної особистості. Оскільки центральним об'єктом опису в авторському словнику є слововживання окремого автора як окремої мовної особистості, особистості творчої, інтерпретація відібраного мовного

матеріалу, який може містити як слова загальномовної лексики, так і слова обмеженого слововживання (поетичні, книжні, жаргонні, термінологічні, діалектні), на відміну від загальномовного словника, враховує, передусім, чинник естетичного навантаження слова, його переосмислення і перетворення. Опис слова в системі авторських словників варіює від простої його фіксації до вичерпної семантичної і стилістичної характеристики.

Творчі мовні особистості виявляють специфіку мовних смаків і уподобань, мають власні мовні пріоритети. Вивчення мовосвіту творчої мовної особистості допомагає зрозуміти живі процеси, що відбуваються в загальнонародній мові, а також нереалізований змістовий, естетичний, експресивний потенціал її засобів. Завдання укладачів – відібрати й описати ті лексичні одиниці, які не лише характеризують ідіолект митця, а й можуть бути оцінені як його перспективний внесок у розвиток лексичного фонду української літературної мови, оскільки майстер слова є одночасно і носієм загальнонародної мови, і її творцем. Таким чином, услід за Л.В. Щербою, мову письменника ми розуміємо як його конкретну мовленнєву діяльність в рамках системи загальнонародної мови [10: 34]. Найпридатніший для реалізації цього завдання авторський тлумачний диференційний словник.

Мета роботи, яку виконувала група лексикографів відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України, – дослідити лексичну систему (у поєднанні з фразеологічною системою) сучасної української літературної мови з урахуванням найновіших теоретичних і практичних здобутків вітчизняної лексикології, фразеології, лексикографії та фразеографії й здійснити на їхній основі опис лексичної системи сучасної української літературної мови у формі словників мови письменників XX – поч. XXI ст., що дає змогу якнайповніше відтворити сучасний стан лексики та фразеології сучасної української літературної мови, виявити шляхи оновлення її лексику та фраземікону на нинішньому етапі розвитку. Виконане дослідження об'єднує ідея формування якісно нової джерельної бази сучасної української тлумачної лексикографії. Розбудову нової джерельної бази академічної лексикографії, зорієнтованої на створення нових тлумачних словників, передусім тлумачного словника лексичного

ядра сучасної української мови, здійснено на основі творів письменників і публіцистів ХХ – поч. ХХІ ст. – Юрія Андруховича, Олеся Гончара, Івана Дзюби, Оксани Забужко, Миколи Лукаша, Євгена Сверстюка та Григора Тютюнника. Це та джерельна база, яку досі спеціально не опрацьовували і яка має істотно доповнити, а можливо, й змінити уявлення про нинішнє ядро лексичної системи української мови, її активний словниковий запас.

Однією з найскладніших проблем створення будь-якого словника є визначення того корпусу слів, які потрібно ввести до нього. Питання реєстру в письменницькій лексикографії, на відміну від загального словникарства, укладачі вирішують однозначно: у словнику мають бути відображені всі наявні в тексті і критично осмислені лексичні одиниці, включно застарілі слова, індивідуальні утворення, терміни, жаргонізми, вульгаризми і т. ін. [4: 10]. Формуючи реєстр словника мови творчої особистості, автори особливу увагу зосереджували на сутнісних властивостях реєстрової одиниці і забезпеченні її адекватним визначенням: пояснити, спираючись на контекст, яку одиницю і з якою метою використовує мовна особистість, і яку майстерність виявляє. Особливістю словника є його реєстр як у змістовому (містить лексичні одиниці з прозових, поетичних, перекладних творів), так і у формальному – лексикографічному плані (подано окремі лексеми – прості, складні (аббревіатури) і складені (словосполуки), власні назви, похідні від власних назв, речення – авторські афоризми.

Спираючись на досвід укладання авторських словників вітчизняними та зарубіжними дослідниками, можна сформулювати такі основні принципи створення словника мови творчої особистості:

- подати всі слова та їхні варіанти, написані кириличною та іншими графіками;
- умістити загальні та власні назви (з уведенням останніх в основний корпус словника як лексичних одиниць і як твірну базу для похідних);
- навести всі граматичні та фонетичні варіанти заголовних слів;
- укласти словник у паперовому й електронному форматах;
- уважати авторський словник етапом та частковою базою створення тлумачного словника активної лексики та фразеології.

У типології авторських словників «Словник мови творчої особистості» можна визначити так:

- за жанровою специфікою – новий, багатоаспектний (з огляду на характер, повномасштабність і різноаспектність зібраного матеріалу; словник пояснювального типу);
- за характером досліджуваних джерел – різножанровий мішаний (залучено твори різних авторів і різних жанрів: художньої літератури, публіцистики, перекладні, щоденники);
- за композицією – єдиний, завершений, однотомний;
- за принципом розташування матеріалу – алфавітний;
- за способом упорядкування матеріалу і кількістю досліджуваних авторів – зведений;
- за способом опису лексики – тлумачний лінгвістичний;
- за повнотою реєстру – диференційний (містить лексичні та фразеологічні одиниці різного типу, що становлять складник ідіолекту творчої особистості та відсутні у загальномовних словниках);
- за конститутивними ознаками (кількістю мов у словнику) – одномовний (за винятком іншомовних прототипів, вказівок на походження слова чи вислову, укралень у цитатному матеріалі);
- за цільовою установкою – нормативний (містить усі лексикографічні параметри опису лексики в тлумачних словниках, що виявляється і в реєстрі, і в характері дефініцій, і в ремарках, і в ілюстративному супроводі реєстрових одиниць);
- за призначенням – довідковий (містить чимало енциклопедичної, культурно-етнографічної та історичної інформації у додатковій частині статей, яка увиразнить для його користувачів місце певної одиниці в авторському мовомисленні);
- за метою створення – дослідницький (призначений як база для укладання нового словника лексичного ядра української мови, а також для подальшого вивчення мови цих творчих особистостей і української мовної особистості загалом);
- за характером (специфікою) створення – фундаментальний науковий;
- за статусом (лексикографічною традицією) – академічний.

До словника входять неологізми в широкому трактуванні цього терміна, прикметні для мови досліджуваних авторів і не засвідчені досі в тлумачних словниках, а також актуальна, але досі не фіксована з різних причин у нормативних словниках лексика та фразеологія. Орієнтиром у зарахуванні мовних елементів у текстах до неологізмів слугувала відсутність їх фіксації у великих нормативних тлумачних словниках: «Словнику української мови» в 11 т. (1970 – 1980, далі – СУМ), «Словнику української мови. Додатковому томі» у двох книгах (СУМД, 2017) та однотомному «Словнику української мови» (СУМЖ, 2012, 2-е вид., 2016). Реєстр зведеного словника, крім широко потрактованих неологізмів (створених авторами або використаних ними), складають: 1) варіанти слів (лексичні, словотвірні, граматичні, фонетичні, правописні та семантичні), зокрема не зафіксовані в словниках або такі, які набули нового значення чи відтінку значення; 2) нові або ще не фіксовані поширені в мовній практиці форми слів; 3) засвідчені лексикографічно, але не витлумачені чи не проілюстровані одиниці; 4) розмовна і стилістично забарвлена лексика; 5) стійкі словосполучення і фразеологізми; 6) пасивний словниковий склад, представлений застарілими словами, зокрема історизмами, й авторськими новотворами, які мають відповідники в загальнонародній мові, а в авторській мові використані з певною прагматичною функцією.

«Словник мови творчої особистості XX – поч. XXI ст.» має всі складники метамови традиційних тлумачних словників (наголос в описуваних одиницях реєстру, граматичні та стилістичні ремарки, позначки варіантів слів та типів фразеологізмів), повні описові і відсильні формули тлумачення, зведення варіантів слів та стійких сполучень слів, відтворено образні та переносні значення, зафіксовано порівняльні звороти та образні слововживання. Обов'язковою вимогою до тлумачної частини словника є її самодостатність, у поясненнях немає відсилань до слів, відсутніх в реєстрі словника з розгорнутими поясненнями їхнього значення. Словник має певні типологічні риси та принципи побудови статті як самостійної структурної одиниці авторського словника-довідника: опис слова відповідно до його наповнення в мові автора, що передбачає своєрідний поділ словникової статті (значення, відтінки значення, фразеологія, історико-культурний коментар, довідки про походження та особливості

авторського вживання), кількість і обсяг ілюстрацій для розкриття всіх різновидів слововживання. Іноді читачеві для розуміння значення певної одиниці авторської мови – лексичної чи фразеологічної – необхідні фонові знання. Їх подання у спеціальній додатковій частині статті становить особливість метамови «Словника мови творчої особистості». У цій частині читач знайде, зокрема, відомості про джерело певної назви, її походження, обставини створення, порівняння з іншими назвами того ж поняття чи реалії або з назвами спільної формально-семантичної будови, що послуговували зразком для її створення, інформацію про історичні обставини появи та побутування певного найменування або прецедентного вислову, імені). Зразки статей «Словника мови творчої особистості»:

дисидэнт* [з лат. dissidens (dissidentis) – незгодний, первісно в країнах Західної Європи людина, релігійні погляди якої не відповідають догматам панівної церкви; відступник, еретик], -а, ч. **1.** Той, хто не згоден з панівною ідеологією в країні, суспільстві; інакомислячий. *Вечір набирав розголоту, спантелечені парторги бігали і розгублено питали, що то були за дисиденти, ті поети і літературні критики, що виступали разом із заслуженими артистами...* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 239); *Власне, в тій зоні відносності запанував літературний «дисидент» Євтушенко* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 308). **2.** перен. Той, хто відрізняється від оточення своєю поведінкою, поглядами, моральними принципами; чужинець. *Польські політичні засланці, рекрутований селянин Обеременко – люди, які свято берегли в серці свої святині, молилися своєму Богові й плекали мрії повернутись до дому ОТЦЯ СВОГО. Це не діти казарми – вони в казармі «дисиденти», чужі...* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 13). – У СУМД: без перен. знач.

ПЕН-Клуб (норм. клуб) [пен-], -у, ч. Міжнародна неурядова організація, що об'єднує професійних письменників, редакторів, перекладачів та ін. з метою сприяння дружбі й інтелектуальній співпраці письменників усього світу; бореться за свободу слова, права людини. *Якби зібрати всі листи, телеграми, книжки і зворушливі святкові подарунки, які вислала протягом останніх десяти років своїм невідомим братам і сестрам одна тільки жінка з Бремену – Христя Бремер, ви розгубилися б і розвели руками: «Це неможливо!» Йдеться не про те, чи робить*

вона це на кошти Міжнародного [Міжнародного] **ПЕН-Клубу**, інших добродійних організацій, чи на власний кошт – ідеться про те, що жадна [жодна] радянська інституція з цілим штатом не потягла б такої роботи! (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 104). – ПЕН – аббревіатуру створено за подібністю до слова, що позначає традиційний атрибут письменницької праці, від англ. poet «поет», essayist «есеїст», novelist «романіст», які складаються в слово пен (англ. pen) – перо/ручка.

грам: [бойові, наркомівські] сто гра́мів. Узвичаєна норма вживання міцних спиртних напоїв при важливій нагоді (у тяжких погодних умовах для зігрівання й уникнення застуди, свято, зустріч друзів і т. ін.). *Нерідко він [Микола Лукаш] запрошував мене до тихого ресторану, замовляв скромний обід у супроводі «ста грамів»* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2009), 476). – Можлива алюзія на «наркомівські сто грам» – неофіційний термін, що мав поширення в 1940-і роки під час ведення Червоною Армією бойових дій, якою позначали норму видачі алкоголю (горілки) військовослужбовцям. Спершу їх видавали бійцям і командирам Червоної Армії за розпорядженням наркома оборони К.Є. Ворошилова під час радянсько-фінської війни 1940 р. через тяжкі погодні умови на Карельському перешийку – мороз у цих місцях був до 40 градусів; син. бойові сто грам; ворошиловський пайок.

«Словник мови творчої особистості» з лексемами-репрезентантами мови сучасних письменників, поетів, перекладачів, стане у пригоді дослідникам, які вивчатимуть індивідуально-авторський стиль кожного з них. А головне – національний мовний корпус буде поповнено лексичним та цитатним матеріалом новітньої доби розвитку української мови з творів визначних українських письменників, публіцистів, перекладачів, громадських діячів ХХ – поч. ХХІ ст., які внесуть новий живильний струмінь в розбудову системи сучасної української мови. Нова лексикографічна праця стане важливим джерелом фіксації лексико-фразеологічного складу української літературної мови і забезпечить належну реєстрацію й необхідну нормалізацію сучасного стану української літературної мови, а також буде надійним підґрунтям для укладання нового тлумачного словника активного типу.

Література

1. Гриценко П.Ю. «Слово поза словником»: реєстр словника як проблема сучасної тлумачної лексикографії // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. – К., 2011. – С. 238–249.
2. Данилюк Н.О. Словник мови Лесі Українки (на матеріалі збірки «На крилах пісень»)//Українська і слов'янська лексикографія. – К., 2012. – С. 97–104.
3. Караулов Ю.Н., Ружицкий И.В. От словаря языка писателя к познанию его мира: о некоторых базовых концептах в творчестве Ф.М. Достоевского // Вопросы когнитивной лингвистики. – С. 16–22.
4. Карпова О.М. Словари языка писателей: *Монография*. – М.: Изд-во МПИ, 1989. – 108 с.
5. Кислюк Л.П. Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку: *Монографія*. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. – 424 с.
6. Ларин Б.А. Основные принципы словаря автобиографической трилогии М.Горького // Словоупотребление и стиль М. Горького. – Л.: Изд-во Ленингр. Ун-та, 1962. – С. 3–11.
7. Тарасова И.А. Идиостиль Георгия Иванова: когнитивный аспект. – Саратов, 2003.
8. Цимбалюк-Скопненко Т.В. Українська авторська лексикографія: здобутки та перспективи // Українська мова. – 2010. – С. 3–14.
9. Шестакова Л.Л. Русская авторская лексикография. Теория, история, современность. – М.: Языки славянских культур, 2011. – 464 с.
10. Щерба А.В. Языковая система и речевая деятельность. – Ленинград, 1974.

Zinaida KOZYREVA

To the question of trends in the development of modern author's lexicography

In article the achievements of modern lexicography in the creation of standard dictionaries are highlighted. Dictionaries of different types and genres are considered. The vocabulary of the language of the creative personality is considered as an opportunity through the means and means of verbalization of individual world modeling to know the ideology of the artist – the phenomenon of his linguistic personality. It is emphasized on the necessity of systematic study of the lexical composition of modern Ukrainian language, which provides a combination of the main branches of academic lexicography. The sources of the vocabulary of the language of the creative personality are highlighted, the purpose of the lexicographic study of the lexical – phraseological system of the Ukrainian language is outlined taking into account the latest theoretical and practical achievements of the national lexicology, phraseology and lexicography. The main steps in the development of Ukrainian academic lexicography are outlined, the source base for the vocabulary of the creative linguistic personality is characterized as a basis for creating an active vocabulary dictionary.

Key words: author's lexicography, writer idiot, types of copyright dictionaries, source base of lexicography.

Зменшувальні форми слів в українській мові: параметри лексикографічного опису

В українській лінгвістиці зменшувальним формам слів (чи демінутивам) присвячено чимало розвідок, адже демінутивність вважають універсальною категорією, властивою майже всім мовам. Історію українських зменшувальних / здрібнених назв, словотворчі засоби, ступені демінутивізації, структурно-семантичні особливості, стилістичні властивості, функціонування слів зі значенням зменшеності у творчості окремих письменників вивчали В.М. Русанівський, Т.К. Черторизька, І.І. Ковалик, Н.Ф. Клименко, І.Г. Матвіяс, Л.О. Родніна, О.І. Бондар, К.Г. Городенська, П.І. Білоусенко, Є.А. Карпіловська, Г.М. Сагач, Г.В. Семеренко, Н.І. Бойко, Т.П. Вільчинська, М.В. Кравченко, Л.В. Юрашко та інші дослідники.

За енциклопедією «Українська мова» зменшувальні утворення (або демінутиви) визначено як похідні іменники, що виражають значення зменшеності, яке здебільшого супроводжує ще і значення суб'єктивної оцінки: позитивної (пестливість) або рідше негативної (зневажливість) [2: 214]. В українській лінгвістиці досліджують творення демінутивних дериватів також від інших частин мови – дієслова, прикметника, прислівника, займенника, числівника.

У лексикографічному аспекті слова зі значенням зменшення розглядали зокрема Є.А. Карпіловська, О.О. Тараненко. Є.А. Карпіловська в статті «Словотворення на тлі інших способів позначення демінутивності в українській мові» окреслила поняття «зменшувальні імена» у тісній взаємодії з іншими поняттєвими категоріями: недорослості, родинної й суспільної ієрархії. Дослідниця порушила питання про префіксальні й конфіксальні деривати зі значенням зменшення, про здатність дериватів формувати градуальні опозиції, про опозицію модифікаційних і від'ємно-модифікаційних утворень [1]. Авторка відзначила, що в «Словнику української мови» в 11 т. значення зменшення в модифікаційних

словотвірних демінутивах подано за допомогою стандартної відсильної формули тлумачення «Зменш. (зменшене) до...», у від'ємномодифікаційних утвореннях за допомогою стандартної відсильної формули тлумачення «Те саме, що...». Дослідниця наводить приклади слів *борозенка* стосовно модифікаційних утворень, *річка* – від'ємномодифікаційних [Там само: 4]. Є.А. Карпіловська звернула увагу на позначення демінутивних метонімічних переносів на прикладах слів *басок*, *вушко*, на вживання ремарок *пестл.* (пестливе), *дит.* (дитяче) для позначення позитивної оцінки, яка нейтралізує значення зменшення, на прикладах слів із одинадцятитомного словника: *женишенько*, *зелененький*, *зеленесенький*, *першенький*, *водиця*, *водиченька*, *їстки*, *їстоньки*, *їсточки*, *спатки*, *спатоньки*, *спаточки*, *спатуні*, *спатусі*, *тепереньки*, *спасибоньки* та ін. [Там само: 4–5].

О.О. Тараненко у підрозділах «Слова з демінутивними та аугментативними суфіксами» і «Емоційно-експресивна та емоційно-оцінна характеристика» книжки «Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника)» висвітлює питання подання демінутивних дериватів за допомогою формул тлумачення: «Зменш. до...», «Зменш.-пестл. до...», «Пестл. до...», «Підсил. до...» (Підсилювальне до...), «Зневажл. до...», «Ірон. до...»; також подання прикметників і прислівників відприкметникового походження за допомогою прислівників міри та ступеня «досить», «дещо», «трохи», «злегка», «не дуже» та ін. [3: 62–67; 125–133]. Оскільки демінутивні деривати можуть уживати, напр., як вираження ввічливості, прохання, автор пропонує такі слова тлумачити за допомогою формули «Пом'як. до...» (Пом'якшене до...) [Там само: 67]. Відзначимо, що цю формулу застосовано під час укладання лексикографічної праці «Словник української мови в 11 томах. Додатковий том», напр., у статтях з реєстровими словами *бажанячко*, *байдужечки*, *шануваннячко*.

Розгляньмо тематичні групи демінутивних іменників, їхню словотвірну похідність, семантичний і стилістичний опис на прикладах двох знакових лексикографічних праць – «Словника української мови» в 11 т. (далі – СУМ) і «Словаря української мови» за ред. Б. Грінченка (далі – СлГр).

І. Демінутивні іменники як складник словникових реєстрів

У СУМі фіксовано іменники в зменшувальній формі, що утворюють кілька тематичних груп, з-поміж яких: а) назви людини, частин її тіла, її почуттів, емоцій (напр., *дитинка, дитинонька, дитиночка, дитя, дитятко, дитятонько, дитяточко, крихітка, крихточка, кришення, кришеннятко, кришенняточко, молодичка, пестунчик, пестушка; бочок, голівка, голівонька, головонька, ніженька, ніжечка, ніжка, пальчик, пучечка, рученька, ручечка, ручка, тілечко¹, тільце, шийка; горенько, горечко, туженька, щастячко*); б) назви одягу, прикрас (напр., *платтячко, постільці, посталики, сорочечка, спідничка, чересок, шматтячко, штанці, штанята; сережечка, коралики, намистечко*); в) назви предметів хатнього вжитку (напр., *ковдрочка, ліжечко, ножик, ножичок, периночка, постілонька, постілька, посудинка, стільчик, столик, столичок, тарілочка, шафка*); г) назви продуктів харчування (напр., *картопелька, масельце, молочко, огірочок, олійка, сметанка, хлібчик*); ґ) назви знарядь праці, зброї (напр., *гарматка, гвинтівочка, грабельки, лопатка, мечик, сокирка*); д) назви продуктів інтелектуальної діяльності (напр., *книжечка, книжка, статейка*); е) назви рослинного світу (напр., *березка, берізка, вишенька, калинонька, калиночка, малинка, рослинка, цибулька, чорничка, яблунька*); є) назви тварин, птахів (напр., *котик, котичок, худібка, худібонька, черепашка, черідка, чубаєчка*) та ін. Зазначимо, що демінутиви з двома і більше значеннями можуть входити в різні тематичні групи, як напр., *формочка* «пристрій, шаблон» і *формочка* «спеціальний одяг» (тут і далі тлумачення значення, іноді й у скороченому вигляді, подано за СУМом).

Чимало з наведених прикладів фіксовано ще раніше в СлГр, напр.: *голівка, голівонька, горенько, горечко, картопелька, книжечка, книжка, коралики, мечик, молочко, намистечко, ніженька, ніжечка, ніжка, ножик, постілонька, рученька, ручечка, ручка, сережечка, сметанка, сорочечка, спідничка, туженька, хлібчик, цибулька, чубаєчка, шийка, яблунька*. Як відомо, структуру словникової статті цього лексикографічного джерела побудовано так, що значну кількість демінутивних утворень відображено разом з їхніми твірними словами в одній статті. І лише в СлГр натрапляємо на такі демінутиви на позначення емоцій, почуттів, як *любовка, радосточка, соромок, страшок* у словникових статтях зі словами **любов** – *любовка*: *Хоч у одній льольці, аби до любовці* (СлГр 2: 387); **радість** – *радосточка*: *Тепер мі братчик з війни приїхав, та привіз мені три дару-*

ночки, три даруночки — три радосточки: одну мі радість (СлГр 4: 2); **сором** – *соромок* (СлГр 4: 169); **страх** – *страшок* (СлГр 4: 214). Якщо чимала кількість зменшувальних слів у СлГр не має ілюстрацій, то якраз *любовка, радосточка* має. Слово *страшок* фіксовано з трьома значеннями: 1. Ум. от **страх**; 2. Названіе вола половой масти с особого рода рогами; 3. Пугало для птиц (тут і далі тлумачення значення подано за СлГр).

Зазначимо, що група демінутивних іменників на позначення емоцій, почуттів людини є прикладами тих похідних слів, у яких значення зменшеного розміру послаблюється, натомість актуалізується експресивна або емоційно-оцінна семантика. У лексикографічній практиці їх описують за допомогою відсильних формул тлумачення: *горенько* – Зменш.-пестл. до **горе**; *горечко* – Зменш.-пестл. до **горе**; *туженька* – Пестл. до **туга**; *щастячко* – Пестл. до **щастя**.

Порівнюючи наявність іменникових демінутивів у реєстрах обох словників, відзначимо, що, напр., якщо у СУМі наведено лише один похідний дериват першого ступеня демінутивізації *постілонька* з відсиленням до твірного слова *постіль* «ліжко або якесь інше місце, приготовлене для снання» (доречним буде зауважити, що в СУМі зафіксовано й реєстровий демінутивний іменник першого ступеня демінутивізації *постілька* з відсиленням до слова *постіль*), то в СлГр, крім похідного слова *постілонька*, подано ще три синонімічні демінутиви: *постіленька, постілечка і постілочка*. Прикметно, що в одинадцятитомному словнику реєстровий іменник *важниця* «підставка для підважування воза під час змашування коліс» проілюстровано рядками з наукового доробку П. Чубинського зі словом *постіленька*: *Ой не стеле чумак собі постіленьку, А зелену травицю, А у головки, замість подушечки, Кленьчасту важницю* (СУМ I: 280). На демінутивне утворення *постіленька* натрапляємо у творах народної творчості, зокрема в українській народній пісні «Щось вітер віє повіває»: *Ой вийшла я, одчинила, Своїй свекрусі не вгодила, ..Що постіленьку не постелила*; у народній козацькій пісні «Гомін, гомін по діброві»: *В чистім полі травиченька – То тож моя й постіленька*; у колядці «Ніч над Вифлеємом», покладеної на музику Мартою Лозинською: *А Марія-Мати Для свого Дитяти Постіленьку з сіна лагодить*. Спостерігаємо, що в аспекті функціонально-стильової характеристики цей демінутив, як і *постілечка*, властивий поетичній народній творчості.

Функціонування демінутива *постілочка* властиве не лише поетичній народній творчості. Це засвідчує і стаття СУМа з реєстровим дієсловом *прибирати* у значенні «порядкуючи в якому-небудь приміщенні, надавати йому охайного вигляду». Відтінок значення «складаючи належним чином, застеляти (звичайно про постіль)» супроводжено ілюстрацією з твору Панаса Мирного «Повія»: *За хвилину, як ту квіточку, прибрала [Оришка] постілочку* (СУМ VII: 554–555).

II. Відповідність демінутивних дериватів твірним формам слів

Залежно від того, за допомогою яких суфіксів зменшеності утворено ті чи ті похідні слова, демінутиви зараховують до першого чи другого ступеня демінутивізації. Є.А. Карпіловська відзначає, що до створення іменників-демінутивів залучено 31 суфікс: **-ець, -ик, -к(а), -ок, -а/-я, -ук, -ц(е), -унь** та ін. [1: 4]. Деривати другого, найвищого, ступеня демінутивізації утворюють шляхом додавання, нанизування, суфіксів, напр., шляхом додавання суфікса **-ок-** до суфікса **-ик-** утворено демінутивний іменник *дощикок* ← *дощик, котичок* ← *котик*, суфікса **-оч-** до суфікса **-к(а)** утворено демінутивний іменник *хатиночка* ← *хатинка*, суфікса **-оч-** до суфікса **-ок-** утворено демінутив *ясеночок* ← *ясенок*. Ці деривати першого й другого ступеня демінутивізації зафіксовані як реєстрові в СУМі. Прикладами послідовного відсилання демінутивних похідних слів безпосередньо до твірних одиниць можуть слугувати такі статті із СУМа: *дитинка* – Зменш.-пестл. до *дитина* 1, 2; *дитиночка* – Зменш.-пестл. до *дитинка*; *дитятко* – Зменш.-пестл. до *дитя*; *дитяточко* – Зменш.-пестл. до *дитятко*; *лісок* – Зменш.-пестл. до *ліс* 1; *лісочок* – Зменш.-пестл. до *лісок*; *ножик* – Зменш. до *ніж*¹; *ножичок* – Зменш.-пестл. до *ножик*; *ручка* – Зменш. до *рука* 1; *рученька* – Зменш.-пестл. до *ручка* 1; *ручечка* – Зменш.-пестл. до *ручка* 1; *худібка* – 1. Пестл. до *худоба* 1; 2. Зменш.-пестл. до *худоба* 3.

Варто зазначити, що формули, за допомогою яких витлумачено значення демінутивних похідних утворень, не завжди відбивають дериваційні зв'язки між словами. Так, деривати першого ступеня демінутивізації *дитинонька*, *худібонька* утворено за допомогою форманта **-оньк-** від слів *дитина*, *худоба*. У СУМі значення зменшеності у словах *дитинонька*, *худібонька* виражено за допомогою відсильної формули до дериватів також першого ступеня демінутивізації *дитинка*, *худібка*: *дитинонька* –

Зменш.-пестл. до **дитинка** (СУМ II: 288); худібонька – 1. Пестл. до **худібка** 1; 2. Пестл. до **худібка** 2 (СУМ XI: 167).

Зазначимо, що в СлГр похідні утворення *рученька* і *ручечка* відіслані до твірного слова **рука**, усі демінутивні іменники *худібка*, *худібонька*, *худібочка* супроводжено відсильною формулою до твірного слова **худоба**.

III. Семантична наповненість словникових статей із демінутивами

У СУМі і СлГр іменники-демінутиви можуть мати різну семантичну наповненість. На фіксовану однозначність демінутивів чи їхню структуру з двома і більше значеннями звичайно впливає семантика твірного слова, чи втратив демінутив внутрішню форму слова і зв'язок з твірною одиницею (Л.А. Булаховський визначив це явище як деетимологізація слова), засвідченість функціонування демінутивного утворення в ролі еквівалента слова в українських текстах, тобто їхня здатність виконувати функцію інших частин мови, та інші чинники.

Як відомо, у СУМі в переважній більшості демінутивних дериватів значення витлумачено за допомогою відсильних формул «Зменш. до...» (Зменшене до...), «Зменш.-пестл. до...» (Зменшено-пестливе до...), «Пестл. до...» (Пестливе до...), в СлГр «Ум. от...» (Уменьшительное от...). Лексикографічний знак *зменшене* характеризує похідний демінутив із семантичного боку, знак *зменшено-пестливе* – із семантичного й стилістичного боку, знак *пестливе* – зі стилістичного боку. Ці кількісно-якісні маркери під час лексикографування демінутивів можуть бути доповнені іншими експресивними, емоційно-оцінними позначками, як-от *зневажливе*, *іронічне*.

Спостережено, що в СУМі в окремих статтях з реєстровими демінутивними утвореннями зона тлумачення містить формулу і після крапки з комою – уточнювальне коротке описове тлумачення. Напр., демінутив *штаниці* – Зменш.-пестл. до **штани**; дитячі штани; *штанията* – Зменш.-пестл. до **штани**; дитячі штани. Прикметно, що в СлГр слово *штаниці* супроводжено відсильною формулою до слова **штани**, а в статті зі словом *штанията* подано лише еквівалент «штанишки». Відповідно стаття з реєстровим словом *штани* містить лише демінутивний дериват *штаниці*. Подібно оформлено тлумачну частину в статті СУМа з демінутивом *цаник* – Зменш.-пестл. до **цап**; // Козеня-самець.

Слово *хлібчик* у СУМі подано як моносемант з відсильною формулою – Зменш.-пестл. до **хліб** 1. А в СлГр цей дериват має три значення: 1. Ум. от **хліб**; 2. Род детской игры; 3. [у стійкому сполученні зі словом – *І.С.*] **чортів**. Растение. Так само слово *намістечко* фіксовано в СУМі як моносемант з формулою тлумачення – Зменш.-пестл. до **намісто**. Натомість у СлГр демінутив має три значення: *намістечко* – 1. Ум. от **намісто**; 2. При кипении воды пузырьки возле краев посуды; 3. [у стійкому сполученні – *І.С.*] **намістечко кувати**. О кукушке: куковать. Демінутив *грабельки* в одинадцятомному словнику має лише відсильну формулу тлумачення – Зменш.-пестл. до **граблі**. У СлГр семантичну структуру слова *грабельки* розроблено з увагою до народних звичаїв, вірувань: *грабельки* – 1. Ум. от **граблі**; 2. Род орнамента на писанке; 3. Название одной из косточек в скелете летучей мыши (по народному верованию).

За умови багатозначності твірного слова в словниковій статті на демінутивний дериват може бути одна формула тлумачення «Зменш. до...» чи «Зменш.-пестл. до...», де після твірного слова перераховано необхідні цифрові вказівки на значення, напр.: *крихітка* – Зменш.-пестл. до **крихта** 1–3. Також демінутив може мати не одне значення з відсиленням до тієї самої твірної одиниці. Напр., слово *формочка* – 1. Зменш.-пестл. до **форма** 2; 2. Зменш.-пестл. до **форма** 10. Іменник *форма* зафіксовано з 10 значеннями в СУМі: *форма* – 2. Пристрій, шаблон, за допомогою якого чому-небудь надають певних обрисів, якогось вигляду; 10. Спеціальний однаковий за кольором, кроєм та іншими ознаками одяг для осіб певної категорії (військових, учнів, спортсменів та ін.).

Словникова стаття на демінутив *цибулька* є зразком подання в семантичній структурі двох відсильних формул до спільнокоренових слів, але різних за значеннями: *цибулька* – 1. Зменш.-пестл. до **цибулина** 1, 2; 2. Зменш.-пестл. до **цибуля** 1. Нагадаємо, що за СУМом *цибулина* – 1. Потовщена, перев. куляста частина стебла деяких рослин; 2. Головка цибулі; *цибуля* – 1. Овочева городня рослина з їстівною цибулиною і їстівним трубчастим листям. За СлГр *цибулька* – 1. Ум. от **цибуля**; 2. Порода картофеля.

Чимало поданих демінутивів зазнали деестимологізації, що відбито в другому і далі за порядком значеннях в обох словниках. Напр., у СУМі слово *пальчик* – 1. Зменш.-пестл. до **палець**; 2. *перен*. Невеликий предмет

видовженої форми. У СлГр слово *пальчик*, крім першого відсильного значення до іменника *палець*, фіксовано ще з двома значеннями – 2. В орнаменте при раскрашивании посуды или печей; три коротких линии рядом; 3. Растение. Відзначимо, що зазвичай у полісемантичних демінутивах у першому значенні вказано за допомогою відсильної формули на твірну одиницю. Словникова стаття з реєстровим словом *черепашка* демонструє інший порядок розташування такого значення – воно четверте за порядковим номером. Нагадаємо, що згідно з Проспектом (Інструкцією до укладання) академічного тлумачного «Словника української мови» в 11 томах за умови наявності кількох значень у слові на першому місці варто подавати найуживаніше в мовній практиці. Отже, семантичну структуру слова *черепашка* оформлено таким чином: 1. Загальновживана назва слимаків, молюсків і т. ін. із стулчастим або іншим твердим захисним покриттям; 2. Тверде захисне покриття деяких безхребетних тварин (слимаків, молюсків і т. ін.) у вигляді стулок або витої коробочки; 3. *ент.* Невелика хоботна комаха, що є небезпечним шкідником злакових культур; 4. Зменш.-пестл. до **черепаха**. У СлГр слово *черепашка* супроводжено лише однослівним перекладним еквівалентом «раковина».

Звернемо увагу на кількааспектну семантичну структуру демінутивного деривата *сметанка*. У СУМі слово *сметанка* фіксоване як полісемічне з трьома значеннями – із суб'єктивно-оцінним, як від'ємномодифікаційне утворення (згідно з класифікацією Є.А. Карпіловської) і як деетимологізоване: *сметанка* – 1. Пестл. до **сметана**; 2. Те саме, що **вершки** 1; 3. *перен., ірон.* Найвпливовіша частина суспільства.

Спостережено, що на подання демінутивів як омонімічних впливає омонімічність значень твірного слова, а також твірні слова як результати різних дериваційних процесів, належні їй до різних частин мови. Напр., у СУМі іменник *тілечко*¹ має значення – Зменш.-пестл. до **тіло** у 2 і 4 значеннях, а прислівник *тілечко*² – Зменш. до **тілько**. У СлГр також відображено омонімічність демінутива *тілечко* як іменника і як прислівника.

Демінутивний дериват *мечик* як один омонім подано з відсильною формулою – Зменш.-пестл. до **меч** 1, як другий омонім – з описовим тлумаченням значення «дерев'яна ударна частина терниці». У СлГр зафіксовано полісемічний іменник *мечик* з трьома значеннями: два перших співвідносні з омонімічними значеннями у СУМі, третє значення – «частина п'яла».

IV. Функціонально-стильова, часова, суб'єктивно-оцінна характеристика, частотність уживання демінутивів

У лексикографічних працях демінутивні утворення можуть бути марковані такими позначками, як *нар.-поет.* (народно-поетичне), *діал.* (діалектне), *заст.* (застаріле), *зневажл.* (зневажливе), *ірон.* (іронічне), *рідко*, *рідше*. Ті чи ті ремарки наводять з увагою до ілюстративного матеріалу, що засвідчує стилістичне забарвлення демінутивів. Так, слова *дитинонька*, *туженька* за сферою вживання позначені як *нар.-поет.*: *Спи, дитинонько, спи, та зростай, мов сокіл!* (СУМ II: 288); *Забриніли голоси дівчат, Галиних дружок: «Співайте, подружки, не сидить, На мене ся, молоденьку, не дивить, Бо в мене туженька немала: Від рідної неньки відстала»* (СУМ X: 312).

Словникова стаття з демінутивним іменником *худібка* у 2 значенні містить позначку *діал.*: *худібка* – 2. *діал.* Зменш.-пестл. до *худоба* 3. Відповідно до того, що твірну одиницю *худоба* у 3 значенні «майно, скарб» супроводжено позначкою *діал.* Похідне утворення першого ступеня демінутивізації *худібонька* також марковано позначкою *діал.*: *худібонька* – 2. *діал.* Пестл. до *худібка* 2. – *Бог покарав мене: я погорів; Уся худібонька пропала, Неначе язиком корова ізлизала...* (СУМ XI: 167). Відзначимо, що вищезгаданий омонімічний демінутив-прислівник *тілечко*² так само марковано позначкою *діал.* і проілюстровано: – *Нема Охріма Горобця. Тілечко був тут і як крізь землю провалився* (СУМ X: 138).

У статтях із синонімічними демінутивами *постільці* і *постолики*, вилученими за допомогою відсильної формули «Зменш.-пестл. до **постоли**», наведено позначку *заст.*: *Сидить шевчик на стільці, На кумові постільці Пришиває латку* (СУМ VII: 376); *Сама ж Килина сиділа на дубовій лаві і пряла.. Її нога в постолику із старого чобота хиталася ритмічно* (СУМ VII: 377). Адже й стаття зі словом *постоли* містить ремарку *заст.*

Частотність уживання марковано за допомогою позначки *рідко* в статті з іменником-демінутивом *тілечко*¹ (тлумачення значення цього слова наведено вище по тексту): *Все щупленьке, рівненьке тілечко, вся оця мила істота до того стала нараз дорогою Василеві, що, якби хто сказав умерти, – вмер би за неї* (СУМ X: 138); за допомогою позначки *рідше* в статті з синонімічними демінутивами: *берізка*², *рідше березка* –

Зменш.-пестл. до **береза**¹: *Дуже березку сокирою тнули; Сльози сріблясті на корінь скапнули* (СУМ I: 161).

Емоційно-експресивним забарвленням марковано демінутив *сметанка* за допомогою позначки *ірон.* (тлумачення третього, переносного, значення цього слова наведено вище по тексту): *Найвища сметанка, магнатське, аристократичне товариство держалось, як завжди, в своїм тіснім, замкненім кружку [колі]* (СУМ IX: 402). Позначку *зневажл.* наведено в статті з реєстровим демінутивом *статейка*, у зоні підзначення: *статейка* – Зменш.-пестл. до **стаття** 1. *Тикаючи в слова пучкою, Валя почав читати популярну статейку про радіо* (СУМ IX: 667); // *зневажл.* Те саме, що **стаття** 1. *Статейка Певного, як і особа його, варта того, щоб про неї сказана була одверта думка* (Там само). Як бачимо, за допомогою наведеного ілюстративного матеріалу можна було зафіксувати ускладнену семантичну структуру слова *статейка*, згідно з якою засвідчено демінутивний дериват від твірної форми *стаття* 1 і від’ємно-модифікаційне утворення з актуалізацією суб’єктивно-оцінної семантики.

Отже, іменники із суфіксом зменшеності становлять вагомий шар словникового складу української мови. Ними здавна послуговувалися для іменування предметів і явищ у житті українців. Це невід’ємна частина лінгвокультурного простору української мови. Лексикографічні довідники загальноновживаної лексики дають змогу простежити номінативну й емоційну спроможність демінутивів, їхню багатозначність, а також продуктивність тих чи тих формантів у творенні дериватів. Аналіз демінутивних іменників у двох знакових тлумачних словниках показує, що кожную працю вирізняє свій підхід стосовно залучення й опрацювання демінутивів. У сучасній лексикографічній практиці залишаються важливими питання добору демінутивних дериватів першого ступеня похідності, особливо – другого ступеня, узгодженого, послідовного подання їх у словниковому корпусі. Демонструючи семантичне й експресивне різноманіття, зменшувальні форми слів посилюють виражальний ефект української мови.

Джерела

- СлГр** – Словарь української мови: В 4 т. / Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. – К., 1907–1909.
- СУМ** – Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970–1980.

Література

1. Карпіловська Є.А. Словотворення на тлі інших способів позначення демінутивності в українській мові // *Manjšalnice v slovanskih jezikih: oblika in vloga*. – Maribor, Bielsko-Biala, Budapest, Kansas, Praha: ZORA, 2015. – С. 136–147.
2. Клименко Н.Ф. Зменшувальні утворення // «Українська мова». Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. – 3-є вид., зі змінами і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2007. – С. 214.
3. Тараненко О.О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). – К.-Кам'янець-Подільський, 1996. – 172 с.

Iryna SAMOILOVA

Diminutive forms of words in the Ukrainian language: parameters of the lexicographic description

The article is devoted to the description of diminutive nouns in two dictionaries: Dictionary of the Ukrainian language in 11 volumes and the Dictionary of the Ukrainian language edited by Boris Grinchenko. Thematic groups of diminutives were outlined. The semantic structure of derivatives in both dictionaries, diminutivization stages on specific examples is considered. Dictionary entries were presented where the diminutive derivatives corresponded to the original word forms. Stylistic remarks are named that can mark diminutive nouns in dictionary entries.

Key words: diminutiveness, diminutive forms of words, diminutive nouns, semantics of the diminutive, stylistic characteristic of the diminutive.

Ідеографічне систематизування українського неолексикону (за матеріалами нових тлумачних словників)

У статті представлено методика ідеографічного опису нової української лексики, засвідченої сучасною тлумачною лексикографією. Подаємо ієрархічно структуровані ідеографічні групи новотворів Олеся Гончара, які формуємо у процесі укладання двох нових тлумачних словників – «Словника мови творчої особистості» та «Неолексикона Олеся Гончара». Вони увиразнюють ідіостиль письменника, виявляють динаміку українського лексикону, мовної та концептуальної картин світу.

Ключові слова: ідеографія, тлумачна лексикографія, неолексикон, словник мови творчої особистості, мовна та концептуальна картини світу, ідіостиль Олеся Гончара.

Сучасна лексикографія має потужну неографічну базу (словники нової лексики) для інтегрального моделювання динаміки розвитку лексичного складу мови та вивчення закономірностей українського світосприймання і мовомислення [1; 4; 5]. Проте не всі словники нової лексики мають тлумачну частину, на основі якої можливе ідеографічне систематизування українських інновацій. Тому укладання тлумачних словників нової лексики є найбільш пріоритетним завданням сучасної лінгвоукраїністики.

Академічні лексикографи докладають максимум зусиль для розвитку сучасної тлумачної лексикографії. 2017 р. опубліковано дві книги «Словника української мови: Додаткового тому», у якому представлено 35 тисяч нових та актуалізованих слів і значень, що не були зареєстровані 11-томним «Словником української мови» (1970–1980). Того ж року побачив світ «Український лексикон кінця XVIII – початку XXI ст.: словник-індекс», у якому зібрана лексика останніх трьох століть. Отже, сформовано давно очікувану основу для верифікації лексико-семантич-

них новотворів, актуалізованих слів, дослідження лексичного ядра мови, співвідношення активної та пасивної лексики тощо. Академічні лексикографи заклали надійне підґрунтя для перспективних інтегральних досліджень розвитку мови і суспільства та укладання повномасштабного ідеографічного словника української мови [8].

Сучасний академічний лексикографічний проєкт – «Словник мови творчої особистості» (далі – СМТО), у якому представлені нові лексичні та художньо-образні засоби мови О. Гончара, Є. Сверстюка, І. Дзюби, Г. Тютюнника, М. Лукаша, О. Забужко, Ю. Андруховича, – забезпечує нагальну лексикографічну потребу моделювання концептуальних домінант українського світосприймання другої половини ХХ – початку ХХІ століття, побудови концептуальної основи для вивчення нових процесів мовомислення, пов'язаних із постанням новітнього Українського Відродження та утвердженням держави Україна. Тлумачний СМТО є основою ідеографічної класифікації лексики та укладання багатотомного академічного словника активного типу.

Концептуальні домінанти індивідуально-авторських картин світу українських письменників та публіцистів відтворюють авторське розуміння складних суспільно-політичних процесів і забезпечують моделювання спільного концептуального бачення розвитку України і світу в епоху посттоталітарного буття [2; 3; 6; 8].

«Словник мови творчої особистості» забезпечує науковців новою та забороненою лексикою, яка довгий час перебувала у позасловниковому фонді. У неолексиконах творчих особистостей засвідчено об'ємні групи слів, що відтворюють епоху тоталітаризму, сталінські репресії, голодомор, ядерні випробування, трагедії Хіросіми, Чорнобиля, чорну руїну світових воєн. Постають ідеологічно нові групи лексики, які заповнюють лакуну в ідеографічній структурі мови. СМТО адекватно відтворює нове посттоталітарне мислення, є вагомим ланкою об'єктивних знань про українську ментальність другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Концептуальну схему українського лексикону, його ідеографічне ядро моделюємо за тритомними «Щоденниками» Олеся Гончара, які охоплюють часовий відрізок 1943–1995 рр. [3]. У щоденникових записах письменник аналізує шляхи суспільного розвитку від найдавніших античних часів до кінця ХХ ст. Олесь Гончар відтворює системне бачення

провідних ідей українського мовомислення в динаміці. Його лексичні новотвори та актуалізовані слова активно наповнюють усі ідеографічні групи лексики: назви людей, Бога, природних та суспільних явищ, часових та просторових понять, найменування споруд, знарядь праці, транспорту і т. д.

Варто зазначити, що до реєстру СМТО вводимо ту частину лексикону письменника, яка не засвідчена 11-томним «Словником української мови». Умовно такі слова називаємо неолексиконом, хоча частина з них уже давно ввійшла до активного вжитку мовців. У дослідженні такий термін необхідний для розрізнення уже зареєстрованої лексики і нової, до цього часу не засвідченої академічними тлумачними словниками.

Для укладання загальномовного ідеографічного словника важливою є надійна лексикографічна основа – адекватні формули тлумачення (дефініції) з родовими та видовими словниковими ідентифікаторами, на основі яких можливе ієрархічне моделювання ідеографічних класів лексики.

У формулах тлумачення «Словника мови творчої особистості» та «Неолексикона Олеся Гончара» використовуємо традиційну систему ідеографічного опису слів – словникові ідентифікатори різних рівнів узагальнення семантики (*людина, фахівець, лікар, жінка, дівчина, дитина, мешканець, місце, час, простір, стежка, період, стан, властивість, якість, прилад, механізм, машина* та под.) [8].

У процесі укладання нових тлумачних словників переконуємося, що найбільш об'ємною й активно наповнюваною новотворами є ідеографічна група ЛЮДИНА.

Сотні назв осіб, представлені у лексиконі Олеся Гончара, увиразнюють ідіостиль письменника, аксіологічні засади його творчості. Чітко вирізняємо дві основні групи в концептосфері ЛЮДИНА – 1) позитивно забарвлені та 2) негативно забарвлені назви осіб. Нижче подаємо фрагмент зіставної таблиці (табл. 1), у якій зліва розміщуємо приклади найменувань людей творчих, прогресивних, а праворуч – назви деструктивних осіб, руйнівників усього позитивного, що створено людством.

ЛЮДИНА-ТВОРЕЦЬ	ЛЮДИНА-РУЙНІВНИК
альтист	аморальник
античний мудрець	атомні бандити
Великий Майстер	верховний крук
вчені-гуманісти	вовкодав
геній краси	вислужник
геній нації	вороги-наклепники
гордий легінь нашої культури	всевладний садист
духовний Мойсей українського народу	генерали-шовіністи
енциклопедист козаччини	державні застійники
жінка-письменниця	доморощені герострати
інженер-конструктор	доповідач-опоганювач
києвомогилянець	душителі культури
кіностудієць	енкаведисти
лауреат Нобелівської премії	залізобетонники
лицарі Розстріляного Відродження	застійники
людина-орел	звірі-енкаведисти
людина-пристрасть	кати-людомори
людина-творець	кат-палач
майстер-поліграфіст	колаборант
механізатор-степовик	кремлівський деспот
митець-філософ	кремлівські організатори голодомору
поет-пісняр	культовик-сталініст
поет-садівник	ловкач-бізнесмен
поет-хлібороб	людина-хижак
творець-будівничий	мовоненависник
ткаля-майстриня	невіглас-чиновник
франківці	неошовініст
хлопець-сопілкар	оберкат
хлопці-медалісти	партінквізитор
художник-гуманіст	плондрач
читач-металург	пустомолоти-консерватори
	рекетир

Табл. 1. Позитивно та негативно забарвлені назви осіб
(за матеріалами збірки «Далекі вогнища» та «Щоденників» Олеся Гончара).

Серед негативно забарвлених найменувань осіб переважають композити та юкстапозити. Саме вони забезпечують влучну характеристику людей та особисте ставлення автора до них.

Вагому частку у творах Олеся Гончара складають багатослівні назви людей, що входять до розряду образних висловів: *браконьєри культури, цивілізовані розбійники, закомплексовані пігмеї, найдрімучіші шовіністи, опоганювачі святинь, місцеві запроданці, нищителі української мови, реаніматори кривавої імперії, двоєдушні вовки та пігмеї, розжирілі чиновні коти* та под. У «Щоденниках» письменника чимало узагальнених найменувань партократів, які своїми діями й уподобаннями схожі на відомих політичних лідерів епох сталінізму та брежнєвізму: *брежнєвці, ватченки, сусловці* та ін.

Об'ємною за кількістю слів та виразною за художньою образністю у «Словнику мови творчої особистості» та «Неолексиконі Олеся Гончара» постає ідеографічна група ЗРАДНИК: *зрадник-батькопродавець, їуда-запроданець, забудь-мати, забудь-батько, перевертень-безбатченко, продайдуша* та ін.

Велика кількість емоційно забарвлених назв людей, які не виходять за межі загальноприйнятого слововжитку, не є вульгарними, – вирізняльна риса ідіостилу письменника. Це вагомий засіб відтворення актуальних проблем суспільного життя, процесів демократизації, прогресивного поступу. Олесь Гончар уміло засуджує представників бюрократичної та тоталітарної системи, яка гальмує розвиток України.

Загальномовний лексикон кінця ХХ ст. активно поповнюють вживані Олесем Гончаром назви осіб за статтю, родинними зв'язками, професійним спрямуванням, місцем проживання, внутрішньою та зовнішньою характеристикою тощо. Своєрідними є складні найменування прикладкового типу, у яких авторів вдається здійснити влучну змістовну характеристику особи: *дівчина-красуня, дівчина-буря, дружина-українка, дідрибалка, земляк-полтавець, син-студент, брат-лікар* та под.

На позначення осіб жіночої статі Олесь Гончар часто використовує складні назви з компонентом **жінка**: *жінка-матір, жінка-селянка, жінка-колгоспниця, жінка-садівник, жінка-слов'янка, жінка-міністр, жінка-письменниця, жінка-професор*. У лексиконі Олеся Гончара є приклади вживання фемінітивів із суфіксом **-ин(я)** (*ткаля-майстриня*), які нині

набули активного використання. Жінок творчих, працьовитих Олесь Гончар порівнює з богинями: *Коли Галина Кальченко працювала в мармурі, гуркіт стояв у майстерні. Щоб не глухнути, одягала танкістський шолом. І ставала тоді схожою на Афіну Палладу. На богиню, що працює* (О. Гончар, Щоденники, 1977, т. 2, 302).

Чільне місце в «Щоденниках» Олеся Гончара посідають ідеографічні підгрупи ДІВЧИНА та ХЛОПЕЦЬ, які подаємо в табл. 2.

ДІВЧИНА	ХЛОПЕЦЬ
дівчата-американки	хлопець-будбавівець
дівчата-вантажниці	хлопець-візничий
дівчата-доярки	хлопець-жартун
дівчата-зв'язківки	хлопець-косар
дівчата-каменярки	хлопець-реставратор
дівчата-лаборантки	хлопець-тракторист
дівчата-підсобниці	хлопець-цукровар
дівчата-полонянки	хлопець-шофер
дівчата-слов'янки	хлопці-гітаристи
дівчата-степовички	хлопці-медалісти
дівчата-тайки	хлопці-солдати
дівчата-текстильниці	хлопці-філологи
дівчата-швеї	хлопці-чубарі
дівчата-школярки	хлопчик-поет
дівчина-піддівок	хлоп'ятко-малоліток
дівчина-робітниця	юнак-пожежник
дівчина-свинарка	юнак-робітник
дівчина-фельдшерка	юнак-солдат

Табл. 2. Ідеографічні групи ДІВЧИНА та ХЛОПЕЦЬ у неолексиконі Олеся Гончара.

Для характеристики дівчат-американок Олесь Гончар використовує запозичене слово *герлз* (з англ. *girls* «дівчата»): *Заходимо в Радіо-Сіті (музик-хол). Це найбільший кінотеатр, щось на кілька тисяч..*

Потім герлз (дівчата) виступають з «моряками» – агітують за вступ у морський флот. Після того 100 герлз – світлові ефекти дуже багаті, небачені (О. Гончар, Щоденники, 1955, т. 1, 195). У мовосвіті письменника, як засвідчує цитатний матеріал, транскрибований варіант англійського слова *girls* функціонує з 1955 р.

Особливої уваги заслуговують Гончарові найменування дітей: *гуцулята, латишата, діти-казахата, діти-німченята, хлоп'я-грузинча* та ін.: *Увечері в Івано-Франківську концерт. Від гуцулят до Івана Семеновича Козловського з геніальним «Де згода в сімействі...», що його співає стоячи весь зал* (О. Гончар, Щоденники, 1971, т. 2, 88); *А «Правда», втративши сором, публікує огляд газет Казахстану, докоряє, що вони закликають берегти рідну мову... Якийсь місцевий манкурт глумиться навіть над почуттями дітей-казахат, що посміли в садочку розмовляти рідною мовою, по-казахськи..* (О. Гончар, Щоденники, 1987, т. 2, 132). На позначення дітей Олесь Гончар використовує також форми *люденя, дівчєня*: *Мале людєня на пероні розглядає диво фонтанчика* (О. Гончар, Щоденники, 1966, т. 1, 391); *Їдемо показати Лєсі музей просто неба.. І дивна річ: це наше дівчєня, що ніколи не бачило жита ані вітряка (хїба що в телепередачі), раптом задумалось, вхопило мене за руку і якось зовсім серйозно каже: – Я б хотїла тут жити..* (О. Гончар, Щоденники, 1977, т. 2, 303).

Отже, у нових тлумачних словниках відтворюємо різноаспектну параметризацію людини з увиразненням позитивної чи негативної конотації. Задля повного охоплення Гончарових найменувань людини плануємо додати алфавітний показчик до індивідуально-авторського «Неолексикона Олєся Гончара» (із зазначення тому та сторінки, а також індекса цитованого твору: ДВ – «Далекі вогнища», ГЩ – «Щоденники»). Такий показчик є додатковим засобом систематизування нових зображально-виражальних засобів письменника (новотворів письменника) та засвідчення тих вживаних письменником слів, які досі не лексикографовані. Нижче подаємо фрагмент алфавітного показчика, укладеного за матеріалами «Щоденників» Олєся Гончара та збірки творів «Далекі вогнища».

аборигени-веслярі ДВ: 276	блукалець ГЩ: 1: 376
авангардист ГЩ: 2: 527	бобровник ГЩ: 2: 299
автомеханік ГЩ: 1: 16	бокорах ГЩ: 1: 360
академаксакали ГЩ: 3: 296	большовик ГЩ: 1:351
алігатор ГЩ: 3: 188	бомж ГЩ: 3: 479
аморальник ГЩ: 3: 511	бос ГЩ: 3:335, 478
анекдотист ГЩ: 1: 384	боцман-севастополець ДВ: 229
антиукраїнський провокатор ГЩ: 3:520	брежньєвіч ГЩ: 3:198, 261
армійські садисти ГЩ: 3: 306	брати-націонали ГЩ: 3:164
античні мудреці ГЩ: 3: 168, 488	брати-росіяни ГЩ: 2: 369
ангел-хоронитель ГЩ: 3: 191	брат-лікар ДВ:41
антисталініст ГЩ: 3: 155	братопродавець ДВ: 84
азіатські хани ГЩ:3:492	брутальник ГЩ: 2: 378
апаратник ГЩ: 3: 194, 240, 298	будбатьвець ДВ: 171
апаратна гнида ГЩ:3: 258	будьонівці ГЩ: 1: 133
альтист ГЩ: 3: 86	будьонівці-українці ГЩ: 1: 433
атомні бандити ГЩ:3: 152, 244	ватченки ГЩ: 3: 455
агітатор ГЩ: 3: 167	вахтангівці ГЩ: 1: 418
аспірант-крикун ГЩ 3: 156	вболівальник ГЩ: 2: 571
афгани ГЩ: 3: 248	вдова-солдатка ДВ: 117
афганці ГЩ: 3: 490	великий заготовач імперії ГЩ: 3: 509
баба-молодиця ГЩ:1: 237	Великий Майстер ГЩ: 3: 507
бабуся-прибиральниця ГЩ: 3: 143	велорикша ГЩ: 1:331
байдикар ДВ:74	верховний крук ГЩ: 3:297
балакливиця ДВ: 171	верховний холуй ГЩ: 3: 237
батько вусатий ГЩ: 3: 518	верховні держиморди ГЩ: 3: 271
батько-сапер ДВ:144	верховні кретини ГЩ: 3: 263
батько Тарас ГЩ: 3: 487, 560	веслярі-галерники ДВ: 276
безвірок ГЩ: 3: 523	ветфельдшер ГЩ: 1: 152
безгосподарник ГЩ: 2: 578	вживач суржику ГЩ: 1: 338
безсовісні ГЩ: 2: 323	вигублювачі душі народної ГЩ: 3: 159
белградці ГЩ: 1: 327	викорінювач зла ДВ: 29
біоробот ГЩ: 3: 492	вислужник ГЩ: 3: 279
благодійник ГЩ: 3: 531	висповідник ДВ: 264 <...>

Табл. 3. Фрагмент алфавітного покажчика назв осіб, укладений за творами Олеся Гончара.

У концептуальній картині світу Олеся Гончара вагоме місце займає категорія якості. Відтворена вона прикметниками та дієприкметниками (алмазно-чистий, антиінтелектуальний, антипоетичний, безмежно-прекрасний, вершинний, високогуманістичний, високообдарований, всевисокий, всенищівний, грозово-темний, густенний, дрімучо-брежнєвський, знедуховлений, казково-прекрасний, крохмально-біленький, медовустий, міднолистий, крізьзубний, океанно-синій, свинцево-важкий, солодкооголосий, суперсучасний, тополино-стрункий), іменниками (антипоезія, бездуховність, безхитрісність, вершинність, всемогуття, глупота, золотінь, липа-красуня, ліловість, небесність, обвітреність, пустирище, рай-світ), прислівниками (барикадно, беземоційно, березнево, великодньо, вовчо, глобально, горьовито, дрімучо, епохально, жагливо, зірко-презїрко, кмітливо, малоестетично, неказенно, ніжно-преніжно, пелехато, пильно-пильно, пронизливо-весело, середньовічно, сутенясто, цибато, щебетливо).

Нижче, у межах однієї таблиці подаємо Гончарові назви кольорів та їхніх відтінків, художню характеристику очей та художньо-образні найменування явищ природи. Концентруємо особливості неперевершеного образного мислення письменника, його вагомий внесок у систему українського художньо-образного світосприймання.

КОЛЬОРОНАЗВИ	ПРИРОДА, ПРИРОДНЕ ЯВИЩЕ
біло-рожевий	болото-ковбаня
блідо-рожевий	брунькоцвіт
вугільно-чорний	буря-злива
горіхово-карий	весноцвіт
густо-бордовий	відтеплінь
густо-зелений	гуляй-вітер
густо-синій	дощі-тумани
жовто-багряний	крутояр-байрак
загускло-червоний	місяць-молодик
зеленаво-блакитний	напівсутінки
золотаво-рожевий	озера-тиховоди
іржаво-червоний	підхмарки
лілово-рожевий	повновидець

млисто-рожевий	провесінь
оливково-сріблястий	рівчак-водорий
світло-золотистий	сніговерть
сліпучо-білий	
смолисто-чорний	ПОГЛЯД ОЧЕЙ
темно-багрянний	жаркоокий
темно-сизий	зіркоокий
тьмаво-перлистий	мутноокий
чавунно-чорний	палкоокий
червонясто-жовтий	сумноокий
яскраво-зелений	темноокий
яскраво-червоний	чистоокий
ясно-блакитний	ясноокий

Табл. 4. Художньо-образне наповнення ідеографічних груп лексики
Олеся Гончара.

Варто зазначити, що деякі нові лексичні одиниці подаємо в різних ідеографічних групах і в такий спосіб засвідчуємо зони семантичної перехідності. Так, слово *океанно-синій* входить і до назв якостей, і до назв відтінків кольорів: *Дивилися на ці нетлінні творіння, що оздобили замок, на ці океанно-сині поеми, мовби самою природою витворені у довговічному матеріалі, і сприймаєш їх як натхненний спів людської мужності, гімн величі людини прагнучої, шукаючої, і відчуваєш, що нічого вищого, мабуть, на світі немає за красу і мудрість мистецтва* (О. Гончар, *Далекі вогнища*, 1987, 223).

Категорію часу Олесь Гончар наповнює новими словами та значеннями: *часоплин, новочасся, безчасся* та ін. За спільним реестром «Словника мови творчої особистості» з'ясовуємо, що О.Т. Гончар переосмислює пряме значення слова *безчасся* і творить нове переносне – «стан щасливого забуття, коли закохані не відчувають плин часу»: *В щасливому забутті зайняті вони біля столу своїм малюванням, перебувають обоє в цілковитому безчассі, бо час, як відомо, для закоханих перестає існувати* (О. Гончар, *Далекі вогнища*, 1987, 94).

На позначення суспільних відносин та поведінки людей письменник використовує нові слова: *взаємопідтримка, взаємопошана, вседозволеність, брутальнощі, вовчитися, вивищуватися, глумління, китаїщина, татарщина, цеківство, оказення, фобство, чварня, славословіє* та ін.

Ідеографічна група БОГ представлена новими та давніми назвами Бога і Богоматері. Усі назви Олесь Гончар подає з великої літери: *Бог, Усевишній, Всевишній, Покровитель Небесний, Вищий Розум, Вища Сила, Найвищий Розум, Геній-Спаситель, Першотворець, Сила Всевишня, Богородиця, Мати Божя, Пресвята Мати*.

Отже, ідеографічне систематизування нової та актуалізованої лексики, яке здійснюємо у процесі укладання нових тлумачних словників – «Словника мови творчої особистості» та «Неолексикона Олеся Гончара», – є дієвим способом інтегрального дослідження динаміки мови та ролі творчої особистості у збагаченні її виражально-зображальних засобів. У перспективі результати дослідження слугуватимуть основою моделювання мовних та концептуальних картин світу.

Література

1. Активні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник нової лексики / Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирєва, Ю.В. Романюк; Відп. ред. Є.А. Карпіловська. Київ: ТОВ «КММ», 2013. 416 с.
2. Гончар О.Т. Далекі вогнища: Нові твори. Київ: Рад. письменник, 1987. 287 с.
3. Гончар О.Т. Щоденники: У 3-х т. Київ: Веселка, 2008. Т. 1–3.
4. Максимчук В.В. Словотворчість сучасних поетів Рівненщини : монографія / В.В. Максимчук; за ред. Г.М. Вокальчук. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. 386 с.
5. Словотворчість незалежної України. 1991–2011: Словник / Укладач А. Нелюба. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2012. 608 с.
6. Сніжко Н. В. Концептуальні домінанти мовосвіту Олеся Гончара. *Культура слова*. Вип. 88. Київ, 2018. С. 164–173.

7. Сніжко Н.В. Неолексикон Олеся Гончара: лексикологічний та лексикографічний виміри. *Українська мова*. 2017. № 2. С. 109–120.

8. Сніжко Н.В. Українська ідеографія: історія, сучасний стан та перспективи. *Українська мова*. 2016. № 3. С. 28–43.

Nataliia SNIZHKO

Ideographic systematization of Ukrainian neolexicon (based on materials of new explanatory dictionaries)

The article presents a methodology of integrated lexicographic modeling of ideographic groups of the new Ukrainian vocabulary. The basis of modeling is the modern academic explanatory dictionaries, which present new lexical and artistic means of the language of Ukrainian writers and publicists of the XX–XXI centuries.

In the process of compiling new explanatory dictionaries, we allocate hierarchically ordered ideographic groups of words and analyze the system of dictionary identifiers of meaning, which are important for the formation of the conceptual scheme of the writer's worldview.

The new explanatory “Dictionary of the Creative Person Language”, which is being worked on by lexicographers of the Institute of Ukrainian Language of the NAS of Ukraine, expresses the leading conceptual dominants and linguistics of each writer and reproduces a common Ukrainian worldview.

According to the neo-lexicon of Oles Honchar (words not yet certified by explanatory dictionaries) we build the basis of the conceptual sphere of the new Ukrainian worldview of the second half of the twentieth century. We compare it with the conceptual dominants of the “Dictionary of the Ukrainian Language” (1970–1980), and build the dynamics of linguistic and social development. New explanatory dictionaries fills the gap in the lexical system of language associated with the reproduction of the era of totalitarianism.

The ideographic groups of the new vocabulary of Oles Honchar testify to the active creation of appreciative names of people and public relations, the introduction to active use of composites and juxtaposites, complex names of people with expressive connotative semantics. Oles Honchar's Neolexicon attests to different conceptual groups of vocabulary, reveals a constructive

way of writing a writer, and expresses his significant contribution to the development of the national artistic-figurative system.

Thus, ideographic systematization of new and actualized vocabulary based on new explanatory dictionaries is an effective way of integral study of the dynamics of language, the role of creative personalities in enriching its expressive and pictorial means, is the basis for perspective modeling of linguistic and conceptual pictures of the world.

Key words: ideography, explanatory lexicography, neolexicon, dictionary of the creative person language, linguistic and conceptual pictures of the world, Oles Honchar'sidiostyle.

Макро- та мікроструктура фразеологічних тлумачних словників української мови ХХ ст.: теоретичне підґрунтя, засади, форма

Українська лексикографія й фразеографія у ХХ ст. пройшли складний і нерівний шлях розвитку, повторюючи траєкторію злетів і падінь вітчизняної гуманітаристики. Особливо несприятливими для них були початок століття (до 1905 р.) та період 30-х–50-х рр., бо саме тоді через тиск чужих політичних режимів українське словникарство не мало змоги вільно розвиватися. Проте за сто років воно зазнало докорінних змін, якісно й кількісно трансформувалось. Вершина словникарства – тлумачний словник, у якому достатньо повно подають і пояснюють лексику й фраземику певної мови. У тлумачному словнику, створення якого під силу лише колективам словників, найповніше реалізуються дві основні функції лексикографії та фразеографії¹ – опис і нормалізація словникового складу мови за допомогою компактної та зручної для користування наукової моделі з одночасним стилістичним та ортологічним його впорядкуванням, що сприяє піднесенню мовної культури народу [14: 634, 713].

¹ Тут і далі послідовно розмежовано поняття лексикографія та фразеографія як окремі розділи мовознавчої науки. Фразеографія – комплексна галузь, до складу якої входять дві підгалузі: теоретична фразеографія та практична фразеографія. Такої позиції дотримується більшість фразеографів, оскільки об'єкти опису в лексикографії та фразеографії різні за своєю природою й потребують неоднакових методик опрацювання. Дослідники обґрунтували таку позицію ще на початку 1970-х рр. Свого часу Л. Г. Скрипник писала: «Народилася нова галузь мовознавства – фразеографія, яка визначається як теорія і практика укладання фразеологічних словників» [12: 245]. На нашу думку, найліпше визначення розгляданої галузі лінгвістики запропонувала білоруська дослідниця Е. Д. Блінова, для якої фразеографія – це «розділ мовознавства, що систематизує фразеологічні одиниці, вивчає теорію й практику складання фразеологічних словників. Завдання фразеографії – тлумачення фразем, їхня граматична й стилістична характеристика, показ варіантності компонентів, етимологізування фразем, складання фразеологічних словників і довідників» [2: 59]. Докладніше традицію розмежування термінів лексикографія та фразеографія розглянуто в нашій статті «Фразеографія та лексикографія: дивергенція в термінології» (2019) [докладніше див.: 18].

Для науковців, які досліджують фразеологічний рівень мови, укладання словників тлумачного типу наражається на цілий комплекс важко розв'язуваних проблем, оскільки фразеографові важливо не тільки правильно окреслити семантичний обсяг сталого словосполучення, а й визначити його стилістичні параметри. Крім того, добирати фразеологічні одиниці (далі – ФО) з живої мови набагато складніше, ніж лексику, бо фраземи, що тільки формально своїми компонентами збігаються зі словами, насправді лише історично пов'язані з лексемами, не більше. Реалізуються згадані вислови як нерозкладані багатокомпонентні звороти, а це означає, що для опису фраземного шару реальної мови треба докласти більших зусиль, оскільки формальний принцип («немає в реєстрі – описуємо, наявне слово – пропускаємо») у фразеологічному описі не завжди застосовний. Це складний процес, який вимагає всебічного аналізу багатьох аспектів фразеологізмів, а також відповіді на значну кількість питань, зокрема як формувати реєстр словника, «як розташовувати матеріал, що і як відображати в статті, як показати дискурсивну функцію й семантичну специфіку ФО та ін.» [17: 429].

В енциклопедії «Українська мова» В. М. Білоноженко, детально аналізуючи основні типи фразеологічних словників, зазначає, що в них фразеологізми подають в алфавітному порядку або за темами (ідеографічний тип) [3: 803]. Словникова стаття тлумачного фразеологічного словника передбачає наявність певних фразеографічних параметрів, а саме тлумачення сталого словосполучення, наведення його граматичної й стилістичної характеристик, ілюстрації вживання, за змоги – подання антонімічних та синонімічних висловів².

У сучасній фразеографії відповідно до принципів фразеографування виокремлюють реєстраційні, тлумачні та перекладні словники, за способом подання – алфавітні та гніздові з комбінованими різновидами

² Перші спроби упорядкування фразеологічного матеріалу припадають на XVII – середину XIX ст. Це, зокрема, рукописна збірка К. Зіновієва «Вірші. – Приповісті посполиті» (1700–1709 рр., уперше видана 1912 р.), де подано лише реєстр різного типу ФО, і добірка М. Закревського «Малоросійськія пословицы, поговорки и загадки и галицкія приповѣдки» в книзі «Старосвѣтскій бандуриста» (кн. 1–3, 1860 р.), у якій уже зафіксовано поодинокі пояснення змісту ФО [докладніше див.: 3: 804].

[3: 803]. Розглянемо найдавніші принципи – алфавітний³, який використовували упорядники лексичних і фразеологічних словників упродовж кількох століть (напр., збірка К. Зіновієва містить, окрім соціально- побутових і філософсько-релігійних віршів, близько 1600 прислів'їв і приказок, упорядкованих за алфавітом) та алфавітно-стрижневий, основне правило яких – подання реєстрового слова відповідно до літер української абетки.

У новітній період розвитку фразеографії першим словником *алфавітно*-тлумачного типу став невеликий за обсягом «Фразеологічний словник» Н. О. Батюк (розрахований переважно на вчителів-словесників та учнів старших класів)⁴. Н. О. Батюк подає матеріал в алфавітному порядку – за першим словом, з якого починаються ФО. Наприклад:

Ша́нку лама́ти (перед ким).

Ша́рварок зчиня́ти.

Ше́лесту нарабі́ти.

Ші́ла в мі́шку не втаї́ш.

Ші́то-крі́то.

Ші́ю ми́лити⁵ [ФС: 212–213].

³ Алфавітний принцип укладання словникових статей використовують упорядники багатьох фразеологічних кодексів (див.: «Фразеологічний словник» Н. О. Батюк (1966 р.), «Словник українських ідіом» Г. М. Удовиченка (1968 р.), «Фразеологічний словник української мови» у 2-х томах Г. М. Удовиченка (1984 р.), «Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник» І. С. Олійника, М. М. Сидоренка (1997 р.), «Українсько-французький і французько-український фразеологічний словник» М. А. Венгрєнівської, Г. Ф. Венгрєнівської, Т. Б. Оратовського (2000 р.), «Англо-український фразеологічний словник» К. Т. Баранцева (2005 р.) та ін.).

⁴ Є. Д. Чак у рецензії на «Фразеологічний словник» Н. О. Батюк писала: «Лід рушив. Цей фразеологізм означає, що зроблено перший крок, покладено початок. Саме так можна сказати про щойно видану працю Н. Батюк. Потреба у створенні кваліфікованого тлумачного довідника в галузі української фразеології особливо гостро відчувається останнім часом» [19: 83].

⁵ Такий наголос зафіксовано в розгляданому джерелі. Подаємо тут усі цитати й приклади без змін, оскільки завдання нашого дослідження – відбити фактичний стан кодексів і проаналізувати їхні засади. Проблема нормативності реєстрових одиниць, стилістичної диференціації, варіативності тощо потребує окремого дослідження.

Як зазначає упорядник, вислови, що допускають зміни в розміщенні слів-компонентів, переважно винесено в заголовок у найчастіше вживаній формі (баба надвоє ворожила, виводити на чисту воду). Однакові за змістом фразеологізми, що різняться компонентами-синонімами, об'єднано в одну статтю (*гладити по голівці і погладити по голівці – гладити (погладити) по голівці; лиха ковшем хапнути і лиха ковшем черпнути – лиха ковшем хапнути (черпнути)*); фразеологізми з порівняльними сполучниками *мов, немов, наче, неначе, ніби, як* і т. ін. (*мов вітром здуло, наче вітром здуло, ніби вітром здуло* й т. ін.) винесено в заголовок статті зі сполучником **як**: *як (мов, наче й т. ін.) вітром здуло*. Словник містить також відсильні статті, щоб показати різноманітність семантики найуживаніших висловів з тим самим компонентом (*покласти душу* див. *душу покласти; покласти лапки* див. *лапки покласти*) [докладніше див. ФС: 5–6].

Безумовно, словник стає унікальною працею завдяки ретельно продуманому реєстрові фразеологічних одиниць, тлумачній та ілюстративній частинам, що розкривають і зміст самого фразеологізму, і його функціонування в художній літературі. Авторка дуже уважно поставилася до цитатного матеріалу, у Словнику використано матеріал з творів різних періодів (І. Котляревського «Енеїда», «Наталка Полтавка», І. Франка «Захар Беркут», «Лис Микита», Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма», «Сватання на Гончарівці», І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я», О. Довженка «Повість полум'яних літ», М. Стельмаха «Правда і кривда», О. Гончара «Тронка» та ін.). Якщо словникова стаття містить кілька ілюстрацій – упорядник подає їх у хронологічному порядку, окрім прізвища та назви твору, указує частину, розділ, а в драматичних творах – дію, картину чи яву. Наприклад:

Сіль (цвіт) землі. Найкраща, творча частина народу.

Поети єсть *сіль землі*, гордість і слава того народу, серед котрого з'явилися... (І. Тобілевич, Хазяїн, І, 13).

То ж *сіль землі*, то ж сила молода

Ішла на смерть, на згубу неминучу.

(Леся Українка, Невольницькі пісні, Епілог).

Сюди зібрався звідусіль Весь *цвіт землі*, весь *цвіт і сіль* (О. Олесь, «Вилітали орли...»).

Сіль на ráну сипати. Нагадувати про горе; завдавати душевного болю.

Старий ледве оклигав після втрати доньки, а ти йому *сиплеш солі на рану!* (Ю. Яновський, Під яблунею).

Сім мішків гречаної вівни. Див. **Три мішки гречаної вівни.**

Сісти не в свої сáни. Взятися за діло, до якого немає хисту.

– І чого б я боявся?

– Нема певності! А що, як *сяду не в свої сани?* (І. Тобілевич, Суєта, II, 7) [ФС: 166–167].

Варто зазначити, що Н. О. Батюк, зафіксувавши у своїй праці значну кількість найпоширеніших і найвлучніших сталих висловів, не скрізь однаково визначає межі фразеологізму. Наприклад, у Словнику деякі звороти у вихідній формі не мають у своєму складі елементів, без яких ці одиниці не можуть функціонувати в мові, про що, зрештою, і свідчать ілюстрації:

Грім із неба; грім серед ясно́го неба. Несподіванка, найчастіше неприємна.

...Нещастя, **мов грім серед ясно́го неба**, спало на наш дім, і то так несподівано, що я ще й досі не знаю, чи то все мені сниться, чи дійсна правда (І. Франко, Борислав сміється, II). Ці два дзвінки впали мені на голову, **як грім із неба**, як ніж гільйотини (М. Коцюбинський, Цвіт яблуні) [ФС: 34].

Баті́г з кльо́ччя. Безхарактерна, безвольна людина; щось недоладне, ні те ні се.

Ще на біду й чоловік мій, Омелько, вдавсь вже геть-то гнучкий, **як батіг з клоччя** (І. Нечуй-Левицький, Баба Параска та баба Палажка, I) [ФС: 9].

Мішко́м прибі́тий із-за ву́гла. Дурний, несповна розуму; приголомшений.

Чого ти такий, **мов із-за вугла мішком прибитий**... Хворий чи що? (М. Кропивницький, Невольник, I, 1) [ФС: 93] та ін.

Як бачимо, у цих ФО порівняльні сполучники **мов** та **як** авторка не зараховує до складу фразеологізмів, хоча ці одиниці мають усі риси порівняльного звороту. Не визначено меж ФО і в одиницях **аж** сліна кóтиться [ФС: 168], **і** слід замелó (*прохолóв*) [ФС: 168], **мов** сіллю в óці бóти [ФС: 166], **як** у рот водіі набрáти [ФС: 187], **як** крізь зéмлю загінyти (словникова стаття **крізь зéмлю провалі́тися**) [ФС: 79] тощо. У цих висловах компоненти **аж**, **і**, **мов**, **як** також винесено за межі фразеологічної одиниці.

Не завжди однаково укладено статті, до складу яких уведено цитати з ФО, що мають замкнену та незамкнену структури, і які, відповідно, потребують різного тлумачення. Пор.:

Увірв́алась нítка. Настав кінець чомусь.

...Мені здається, ви занадто раптово *увірвали нитку* (Леся Українка, Блакитна троянда, IV, 9).

– Тепер усе наше, – ще дужче почервонів Карпо, і очі його зажерливо спалахнули. – Твоя вже *ниточка обірвалася*. Зась. (Г. Тютюнник, Вир, II, 5).

У першому прикладі фразеологічна одиниця (замкненої структури) має значення «припинити стосунки», а в другому прикладі вислів (незамкненої структури) варто тлумачити «хто-небудь позбавлений можливості здійснювати щось» (у Словнику відповідно «настав кінець чомусь»)⁶.

⁶ Питання тлумачення ФО незамкненої структури порушували в науковій літературі ще до виходу у світ «Фразеологічного словника» Н. О. Батюк [докладніше див.: 20]. Як відомо, фразеологізми незамкненої структури (семантично та структурно несамостійні), мають відкриті зовнішні зв'язки, у «кожному конкретному вживанні виступають структурною основою фрази й обов'язково доповнюються певними, довільно введеними в речення членами» [4: 78]. Якщо для актуалізації ФО замкненої структури найосновнішою є семантична залежність від контексту, то для актуалізації незамкнених ФО, які тісніше пов'язані з контекстом, – лексико-граматична. У реченні такі ФО виступають предикатами, що позначають певний стан, безпосередньо пов'язаний з особою. В. М. Білоноженко підкреслює, що основні структурно-сміслові компоненти речення з ФО незамкнених конструкцій – «предикативність та наявність суб'єкта як носія предикативної ознаки – стану» [4: 80]. Прикладами цього типу ФО є такі одиниці як: *хоч на хвіст наступи* кому «хто-небудь дуже спокійний» [СФУМ: 744], *чорти не вхопили* кого «хто-небудь живий, не вмер» [СФУМ: 771], *лице горить* чіє, у кого «хто-небудь почервонів, дуже червоний, з якоїсь причини» [СФУМ: 339] та ін.

Питання тлумачення незамкнених конструкцій в українській фразеографії до виходу у світ академічного «Фразеологічного словника української мови» (1993 р.) і теоретично, і практично було далеке від осмислення. Бракувало несуперечливої теоретичної бази, побудованої на структурно-семантичних моделях відповідних ФО, що могла б започаткувати науково вивірену практику фразеографічного опису аналізованих зворотів. Тому нічого дивуватися, що у «Фразеологічному словнику» Н. О. Батюк способи тлумачення незамкнених ФО розбалансовані, а це часом призводить до неоднакового тлумачення (за формою дефініції) однотипних фразем. Загалом можна виокремити кілька найосновніших типів тлумачення незамкнених фразеологічних зворотів, якими послуговувалася авторка:

1) Використання формули «Про...»:

Мухи в носі грають. Про гордовиту, задержувату людину.

Сей Бассім – то хлоп не швайка!

Гордий трохи, та се, байка –

Грають мухи в носі, бач.

(І. Франко, Коваль Бассім, IV) [ФС: 96].

Волосься на голові піднімається. Про відчуття жаху; про стан крайнього нервового напруження.

У мене *волосься на голові піднімається* від ваших речей. (І. Тобілевич, Хазяїн, II, 12) [ФС: 25].

2) Описове (розгорнуте) тлумачення:

Довбнею не доб'єш. Ствердження фізичної моці людини, в силі котрої хтось сумнівається. (Вживається найчастіше у виразі: «ще й...»).

– ...Я чоловік старий, немощний... Може, скоро й помру. – Тебе ще й *довбнею не доб'єш* (І. Тобілевич, Безталанна, V, 3) [ФС: 43].

3) Тлумачення за допомогою дієслова:

Дух вийшов (чий). Помер (хто).

Вхопить шкуру та як трісне

Дух твій вийде, ані писне!

(О. Олесь, Микита Кожум'яка, III) [ФС: 47].

Грець візьме (кого, що). Пропаде, загине (хтось, щось).

...І в пані Роксолани серце тьохнуло, бо їй здалося, буцім чоловіка *грець візьме*... (О. Ільченко, Козацькому роду нема переводу, Заспів, 22) [ФС: 34].

4) Тлумачення за допомогою дієслівних формул:

Сиді́ти на шії́. Бути на утриманні.

Ну, а ото добре буде, як через вас із матір'ю та й мене люди обминатимуть, як *сидітиму* тобі *на шії́* до сіди-коси? (С. Васильченко, Недоросток, II, 3) [ФС: 166].

Ріски в роті́ не ма́ти. Давно не їсти, бути голодним.

Еге, вже сонечко височенько підбилося, а в мене ще й *ріски в роті́ не було*... (М. Кропивницький, По ревізії, 2) [ФС: 156].

5) Тлумачення за допомогою прикметникових формул:

Мішком з-за рогу вдарено. Дурний, несповна розуму; приголомшений.

Нарешті всі чомусь зійшлися на тій думці, що його «*мішком з-за рогу вдарено*», і перестали звертати на нього увагу (Г. Тютюнник, Вир, I, 17) [ФС: 93].

Зазначимо, що в Словнику Н. О. Батюк виявлено приклади однакового витлумачення семантики різних реєстрових фразеологічних одиниць, що в реальній мові не мають тотожного значення. Крім того, названі звороти часто навіть наведені в межах однієї статті. Це, певна річ, не сприяло адекватному описові фраземіки української мови. Пор.:

Легка́ рука́; легкий́ на ру́ку. Про того, хто сприяє успіхові, кому завжди щастить у всьому, що він робить.

Але понад усе люблю сіяти, садовити, плекати, щоб росло. Тоді я сторукий, і *рука* в мене, товариші судді, ну, така *легка*, ніде було так не ридило, як там, де я (О. Довженко, Повість полум'яних літ).

– Невезучий я... Програвся... Один ти оце, мабуть, щасливий об'явився на всю Каховку... Двічі підряд...

– *Я на руку легкий*, – упевнено пояснив Данько. – Я ще грав би, та побоялися, не дали... (О. Гончар, Таврія, 7) [ФС: 136].

У першій цитаті ФО *легка рука* вжито в значенні «хто-небудь приносить успіх іншим; започатковує прибуткову справу», а в другій, як видно з контексту, зворот *на руку легкий* (з іншою компонентно-граматичною структурою!) має семантику «той, кому щастить».

Алфавітний порядок розміщення статей у Словнику переважно орієнтується на структуру ФО в цитатній частині словникової статті. Авторка, показуючи різноманітність змістових значень⁷ фразеологічних одиниць з тим самим компонентом, в одних випадках дає відсилання на вислови, першим компонентом яких є *іменник* (**Покласти дүшу**. Див. **Дүшу віддати** [ФС: 142]; **Покласти на лопатки**. Див. **На лопатки кїнути** [ФС: 142] та ін.), а в інших випадках – на першу позицію ставить саме *дієслово* (**Голову зав'язати**. Див. **Зав'язати голову** [ФС: 31]; **Голову морочити**. Див. **Морочити голову** [ФС: 31], **Очіма лүпати**. Див. **Лүпати очіма** [ФС: 127] та ін.).

Із проаналізованого матеріалу можна також зробити висновок, що Н. О. Батюк розглядає фразеологію в широкому значенні, оскільки залучає до своєї праці також і приказки (**до часу глечик носить воду** [ФС: 43], **згадала баба дівера** [ФС: 62], **знову за рибу гроші** [ФС: 64], **лежачого не б'ють** [ФС: 87], **нагадати козі смерть** [ФС: 106] та ін.).

Значним поступом уперед став надрукований 1968 р. «Словник українських ідіом» Г. М. Удовиченка (2200 одиниць). Видання стало найповнішим зібранням фразеологізмів української мови свого часу. У цьому словнику (щедро проілюстрованому та детально паспортизованому) фразеологічні одиниці, у яких чітко визначено межі, розташовані за алфавітом не тільки першого компонента, а й наступних складників (напр., **дивитися крізь пальці**, **дивитися не далі власного носа**). Реєстровим фразеологічним зворотом статті може бути та сама фразеологічна одиниця (із різним порядком слів: **зачепити за живе** – **за живе зачепити**). Усе залежить від того, у якому порядку автор ілюстрації вживає компоненти того чи того фразеологізму), але тлумачення подано біля однієї з них, а ілюстрації – у кожній статті. У цьому неважко зауважити суб'єктивний

⁷ Змістова структура фразеологізму становить своєрідну впорядковану ієрархічну структуру. Крім сигніфікативного значення (його у фразеології ще називають змістовим шаром (ядром) значення фразеологізму), ще розглядають конотативне значення, без урахування якого встановити зміст ФО неможливо, та ін.

підхід укладача до визначення того, який саме компонент фразеологізму варто вважати стрижневим, а після якого подавати тільки відсилання. Пор.:

Заткнѹти за по́яс – *див.: За по́яс заткнѹти*. (Ілюстрації) [СУІ: 127].

За по́яс заткнѹти к о г о, у *ролі прис.* – перевершити в чомусь. (Ілюстрації) [СУІ: 125].

За шкѹру са́ла залива́ти, зали́ти – *див.: Залива́ти са́ла за шкѹру*. (Ілюстрації) [СУІ: 128 – 129].

Залива́ти, зали́ти за шкѹру са́ла к о м у, в *ролі прис.* – робити багато прикростей кому-небудь, допікати комусь. (Ілюстрації) [СУІ: 121–122].

Як бачимо із наведених прикладів (яких у словникові чимало), дієслово-компонент ФО може бути й на першому, і на останньому місці.

Варто зазначити, що в Словнику добре розроблено систему граматичних і синтаксично-функціональних⁸ ремарок (*без кер., у ролі виг., у ролі вставн. сл., у ролі дод., у ролі обст., у ролі означ., у ролі підм., у ролі підси́льн. част., у ролі прис., у ролі част.*), автор також, хоча й не часто, дає стилістичну характеристику ФО за допомогою ремарок *вульг., застар., зневажл., ірон., книжн., лайл., розм.* Значний внесок у розвиток фразеографії – подання наприкінці багатьох статей фразеологізмів-синонімів (варіантів):

Догорі́ дном у *ролі обст.* – про вкрай ненормальне становище. (Ілюстрації).

Пор.: 1. **Догорі́ ногáми**. (Ілюстрації).

2. **Догорі́ дрі́гом**. (Ілюстрації) [СУІ: 99–100].

Пропáсти ні за пѹхлу (ца́пову) дѹшу в *ролі прис.* – загинути, потерпіти невдачу. (Ілюстрації).

Пор.: 1. **Пропáсти ні за щó ні про щó** (Ілюстрації).

2. **Пропáсти, як руді́ мѣші**. (Ілюстрації) [СУІ: 322].

У «Словнику українських ідіом» Г. М. Удовиченко (як і Н. О. Батюк, І. С. Олійник, М. М. Сидоренко) розглядає фразеологію не у вузькому, а в широкому значенні, оскільки залучає до своєї праці ідіоматизовані приказки (**був кінь, та з'їздився** [СУІ: 33], **горба́того мо́гила ви́править**

⁸ Термін, уживаний у Словнику Г. М. Удовиченка [ФСУМ: 14].

(справить) [СУІ: 78], на Микóли та нікóли [СУІ: 215–216], не святи́ горшкі́ лі́плять [СУІ: 247], свої́ рука́ владі́ка [СУІ: 342] та ін.).

«Фразеологічний словник української мови» у двох томах Г. М. Удовиченка (1984) – це, власне, доповнений і вдосконалений «Словник українських ідіом». Він містить понад 7 тисяч фразеологічних одиниць, зокрема, значну кількість фразеологічних синонімів і фразеологічних варіантів, що свідчить про копітку працю науковця під час опрацювання матеріалів, побудови синонімічних рядів і т. ін. У своїй передмові Г. М. Удовиченко описує не тільки принципи побудови Словника та оформлення статей, а й порушує питання, що стосуються загальної фразеологічної теорії. При цьому дослідник викладає свої погляди досить чітко, помітно, що за його позицією (яка не в усьому збігається з думкою укладачів академічного «Фразеологічного словника української мови» (1993 р.)) стоїть ретельний аналіз найновіших на той час теоретичних праць із фразеології⁹. Спосіб пояснення природи фразеологізації, особливостей структури фразем, формальної тотожності їхніх компонентів і лексем дають підстави зарахувати цю передмову до найважливіших теоретичних досліджень української фразеології. На думку Г. М. Удовиченка, «фразеологізми – це семантично зв’язані і структурно замкнені мінімальні синтаксичні одиниці з номінативною функцією в комунікативній системі мови, семантична структура яких не мотивується лексичними значеннями їх постійних компонентів» [ФСУМ: 3]. Детально аналізуючи

⁹ Підходи Г. М. Удовиченка розвивалися в руслі найновіших мовознавчих пошуків, про які Л. А. Юрчук (яка розробила теоретичні засади створення академічного Фразеологічного словника) у «Проспекті Фразеологічного словника української мови» (1983 р.) писала: «Останнім часом у мовознавчій літературі закріплюється новий напрямок щодо визначення поняття фразеологізму. Представники його розглядають фразеологізм як якісно нову одиницю, що не становить словосполучення ні за формою, ні за змістом, бо складається вона не із слів у звичайному розумінні. Вона тільки за походженням була словосполученням, яке перетворилося в якісно іншу одиницю, відмінну за сукупністю ознак від тієї сполуки, на основі якої утворилася» [11: 4–5]. В. М. Телія, яка перенесла вивчення фразеології зі звичної класифікаційної парадигми спочатку до сфери когнітивістики, а потім, у зв’язку з етнолінгвістичними дослідженнями, у русло лінгвокультурології, підкреслювала, що «криза структурно-таксономічної парадигми під час дослідження фразеології – закономірне з погляду логіки явище» [15: 270]. Фразеологічні одиниці, за її визначенням, – це «характерна частина номінативного складу мови, найголовніше в них – не структурно-семантична відмінність від слів і словосполучень слів, а той спосіб, за допомогою якого вони виконують те чи те номінативне «призначення»» [15: 80].

семантичну структуру ФО, він висновує, що «компоненти фразеологізмів не представляють ні дієслів, ні іменників, ні прикметників. Частини мови у будові фразеологізмів мають суто фіктивний характер», і ця фіктивність частини мови у складі ФО «ставала тим більше очевидною, чим безнадійніше вони втрачали свою лексичну автономність», хоча так звані дієслова, іменники, прикметники ще зберегли певні ознаки відповідних частин мови (напр., здатність змінювати окремі свої форми) [ФСУМ: 3]. У доборі реєстру Словника Г. М. Удовиченко пропонує свою класифікацію ФО, у якій визначає чотири типи фразеологізмів: різні за своєю природою і ступенем конденсації семантичної структури **ідіоматичні ФО** (*баглаї бити, дурня клеїти, смалити халявки, нести важкий хрест, про людське око, коли правду говорити* тощо), **фразеологічні вислови**, які сформувалися з лексикалізованих прислів'їв і приказок (*моя хата скраю, куди не кинь, святий та божий, хоч круть хоч верть* тощо), **фразеологічні сполучення**, які характеризуються лексико-синтаксичною обмеженістю й семантична структура яких аналітична або близька до аналітичної (*недорогим коштом, поглядати скоса, благословляється на світ* тощо) та **синтаксично сталі** (переважно термінологічні) **слово-сполучення**, семантична структура яких мотивується лексичними значеннями їхніх компонентів (*кам'яний вік, бікфордів шнур, мертва петля* тощо) [докладніше див.: ФСУМ: 6–9]. З погляду сучасної академічної фразеографії ця класифікація розмиває чітке розуміння об'єкта фразеології, зокрема викликає сумнів зарахування до загальнономовного словника термінологічних словосполучень¹⁰.

Г. М. Удовиченко уважно поставився до технічного оформлення статей, зокрема, зважаючи на ритмо-мелодійні закономірності української

¹⁰ Пор. визначення фразеологізму, подане у ФСУМ1: «Під фразеологізмом у Словнику прийнято розуміти мовну одиницю, що виражає специфічне фразеологічне значення, створюване здебільшого внаслідок метафоричного переосмислення вільного словосполучення, граматичні категорії і має постійний, відтворюваний за традицією склад компонентів, які втратили лексичну самостійність, а також є членом речення» [ФСУМ1: 4]. Отже, упорядники «Фразеологічного словника української мови», урахувавши всі попередні теоретичні дослідження, дійшли висновку, що фразеологізм – це мовна одиниця, яка *поєднує* всі категорійні ознаки (семантичні, граматичні, традиційну відтворюваність компонентного складу, відповідає члену речення). У межах академічної фразеографії взагалі відмовилися від поділу фразеологічних одиниць на класи.

мови, у ФО (як і в «Словнику українських ідіом») наголошує також однокладові та службові слова (**але цур** [ФСУМ: 28], **бий його трясця** [ФСУМ: 50], **був та загів** [ФСУМ: 70], **будь він неладний** [ФСУМ: 72], **в міру сил** [ФСУМ: 114], **день за днём** [ФСУМ: 162] та ін.).

Утім важливим здобутком цієї праці, на нашу думку, варто назвати упорядкування синонімічного та варіантного матеріалу, поданого «в одному місці, біля основного, тобто найпродуктивнішого в мові фразеологізму за алфавітом, після позначки *Пор.* (порівняйте)» [ФСУМ: 14]. Хоча важко в таких прикладах визначити, яка ФО основна, тут очевидний суб'єктивний підхід до подання матеріалу. *Пор.:*

ВІПИТИ ГІРКОЇ *в ролі прис.* – зазнати, спробувати повною мірою страждань, лиха, поневірянь, горя.

Пор.: 1. ВІПИТИ ГІРКОЇ ТА ЩЕ Й ПОВНУ (Ілюстрація).

2. ВІПИТИ ГІРКУ ДО КРАЮ (Ілюстрація).

3. ВІПИТИ ГІРКУ ЧАШУ (Ілюстрація).

4. ВІПИТИ ДВІ НЕПОВНИХ.

5. ВІПИТИ ДОБРУ ПОВНУ.

6. ВІПИТИ КІВШ ЛІХА (Ілюстрація).

7. ВІПИТИ ЛІХА ПОВНИЙ КІВШ (Ілюстрація).

8. ВІПИТИ ПОВНУ.

9. ВІПИТИ ЧАШУ ДО ДНА.

10. ЧЕРПНУТИ КІВШ ЛІХА (Ілюстрація) [ФСУМ: 95].

ЗУБИ ВИШКІРЯТИ, ВІШКІРИТИ *в ролі обст., прис.* – всміхатися, сміятися, виявляти недобррозичливість, погрожувати.

Пор.: 1. ВІШКІРИТИ ЗУБИ (Ілюстрація).

2. ЗУБИ ПРОДАВАТИ (Ілюстрація).

3. ЗУБИ СКАЛИТИ (Ілюстрація).

4. ЗУБИ ШКІРИТИ (Ілюстрація).

5. ПОКАЗУВАТИ ЗУБИ (Ілюстрація).

6. СКАЛИТИ ЗУБИ (Ілюстрація).

7. СКАЛИТИ ІКЛА (Ілюстрація) [ФСУМ: 241].

У цьому словнику використано більш розширений діапазон граматичних і стилістичних ремарок, ніж у «Словнику українських ідіом»

(наприклад, до стилістичних ремарок додано *груб., жарт., істор., міф., нарпоет., обряд.*, усунено ремарку *розм.*). Для полегшення користування словником наприкінці праці подано реєстр слів – компонентів фразеологізмів.

Уперше в словнику алфавітного типу звернено увагу на тлумачення фразеологізмів. Г. М. Удовиченко підкреслює, що обсяг змісту тлумачень ФО «значною мірою зумовлювався тим значенням, з яким його вжито в контексті ілюстрацій, хоча більшість тлумачень спирається на систему смислових одиниць української мови». І водночас зазначає, що форма тлумачень, використана у виданні, довільна [ФСУМ: 10]. Зауважимо, що упорядник не уніфіковано тлумачить ФО незамкненої структури, так само, як і Н. О. Батюк та ін. у своїх працях. Г. М. Удовиченко вдається до формули «Про...» (**душа́ віскочить** з кого, *в ролі прис.* – про сильний переляк, раптові переживання [ФСУМ: 182]), використовує дієслівні формули (**душа́ горить** у кого, *чия, в ролі прис.* – бути сильно схвилюваним, збудженим [ФСУМ: 182]), описує матеріал за допомогою прикметникових формул (**душа́ з лопу́цька** в кого, *в ролі означ., прис.* – гірший за інших [ФСУМ: 182]) та ін.

Оформлення словникових статей у «Фразеологічному словнику української мови» уніфіковано за граматично панівними елементами: дієсловами (**брати, взяти за барки** кого, *в ролі обст., прис.* – примушувати до чого-небудь, настирливо домагатися чогось, ставлячи когось у скрутне, безвихідне становище, хапати за груди кого-небудь (під час сварки)), іменниками (**лебе́дина пі́сня** *в ролі дод., обст.* – останній твір, останній вияв таланту, якої-небудь діяльності), прикметниками (**го́стрий на язýк** *у ролі означ., прис.* – бути дотепним, ущипливим у розмові) тощо. Як бачимо, під час оформлення словникової статті автор не завжди використовує відповідні форми тлумачення (напр., ФО **го́стрий на язýк** витлумачено дієслівною конструкцією, а треба було б використати прикметниковий тип фразеодефініції, як-от: «дотепний, ущипливий у розмові»).

У цьому контексті варто згадати «Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник» І. С. Олійника та М. М. Сидоренка (1991 р.)¹¹, у якому в алфавітному порядку подано

¹¹ 1971 р. надруковано «Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник» І. С. Олійника та М. М. Сидоренка, у якому в алфавітному

понад 6 тис. українських ФО з їхніми російськими відповідниками та понад 6 тис. російських ФО з перекладом українською мовою. У розлогій передмові Словника автори докладно пояснюють правила оформлення словникових статей і вживання фразеологізмів, які розташовані за алфавітом з урахуванням літер не тільки першого складника, а й наступних елементів, що входять до складу ФО. Наприклад:

ВІЙДУТЬ ЛЮДИ з кого.
ВІЙТИ БОКОМ.
ВІЙТИ В ЛЮДИ.
ВІЙТИ В ТИРАЖ.
ВІЙТИ З БЕРЕГІВ [УРРУФТС: 22].

У виданні подано не тільки найуживаніші лексико-граматичні варіанти ФО, а й указівку на їхнє функціонально-стилістичне та емоційно-оцінне значення (автори вводять, хоча й не часто використовують, ремарки *жарт.*, *застар.*, *зневажл.*, *ірон.*, *книжн.*, *несхв.*, *поет.*, *уроч.*, *фольк.*). Наприклад:

БІЛА ВОРОНА і БІЛИЙ ГРАК (крук). Про того, хто виділяється серед інших чимсь незвичайним. – **Бёлая ворона.**

БІЛА КІСТКА. *Застар.*, *ірон.* Людина знатного (частіше дворянського) походження. – **Бёлая кость** [УРРУФТС: 22].

У ПЕЛЬКУ (у горло, у глотку, у рот) НЕ ЛІЗЕ що. У кого-небудь зовсім немає бажання їсти. – **В горло (в рот) не лезет что** [УРРУФТС: 185].

ХОВА́ТИСЯ (сховáтися, пі́ті) В КУЩІ́ (по куща́х). *Ірон.* Уникати відповідальності, безпосередньої участі в чомусь. – **Пря́таться (спря́таться, уйті́) в ку́сты** [УРРУФТС: 193].

У Словнику подано досить багато приказок та прислів'їв (**був кінь, та з'їздився і докона́ла гнідка́ дорóга нелегка́** [УРРУФТС: 17], **було́ та загуло́** [УРРУФТС: 17], **варéників сметáною не зіпсуєш** [УРРУФТС: 19], **вiдно со́кола з по льóту, а сову́ з по́гляду** [УРРУФТС: 22], **ля́кана (поло́хана) воро́на [й] куща́ бої́ться** [УРРУФТС: 84], **малá пта́шка, та кі́гті го́стрі** [УРРУФТС: 84]), побажальних висловів (**хай то́бі**

порядку наведено загалом майже 14000 українських та російських ФО у їхніх найуживаніших варіантах та зі стилістичною характеристикою. 1978 р. зі змінами, уточненнями й доповненнями цей словник перевидано.

(йому) грець [УРРУФТС: 192], щоб ногі тут [більше] не було [УРРУФТС: 204], щоб не було вна́дно [УРРУФТС: 204], щоб [мої] о́чі не ба́чили [УРРУФТС: 204]), етикетних формул (ваш покі́рний слуга [УРРУФТС: 19–20], усі́х благ [УРРУФТС: 187]) тощо.

Незважаючи на фіксацію значної кількості висловів, які не можна кваліфікувати як фразеологізми (**блискуча сторінка історії** [УРРУФТС: 15], **вели́ка а́рмія тру́да** [УРРУФТС: 20], **ві́чна па́м'ять** [УРРУФТС: 29], **гучна́ (голосна́) істо́рія** [УРРУФТС: 38], **дру́жба наро́дів** [УРРУФТС: 46], **лі́чити дні** [УРРУФТС: 83], **лю́ди до́брої во́лі** [УРРУФТС: 83], **люди́ні вла́стиво поми́лятися** [УРРУФТС: 84], **маг і ча́рівник** [УРРУФТС: 84], **па́м'ять се́рця** [УРРУФТС: 118]), **почуття́ гýмору** [УРРУФТС: 134–135], **пра́вила присто́йності** [УРРУФТС: 135], **ухва́лено й підпи́сано** [УРРУФТС: 189], **щи́ра дру́жба** [УРРУФТС: 204], а також попри невідповідні формули тлумачення (напр., у ФО **молоко́ [мате́рине] не обсо́хло** (на губа́х) і **молоко́ на губа́х** [УРРУФТС: 88] зафіксовано тлумачення «дуже молодий, недосвідчений», хоча це фразеологізм незамкненої структури, який, відповідно до норм тлумачення таких одиниць, мусить мати форму «хто-небудь дуже молодий, недосвідчений»¹²), вихід у світ цього кодексу був значним поступом в українській *перекладній* фразеографії. Проте, аналізуючи мікроструктуру цієї праці, варто зауважити, що головна її вада – відсутність ілюстративного матеріалу, брак якого унеможливлює правильне витлумачення того чи того фразеологізму. Наприклад, у ФО **ВОДО́Ю НЕ РОЗЛІ́ТИ (НЕ РОЗІ́ЛЛЕШ)** кого. Хтось з кимсь дуже дружить. – **Водо́й не разлі́ть (не разолье́шь)** кого; **не разлей вода** хто с кем [УРРУФТС: 31] форма тлумачення вказує, що це вислів незамкненої структури. Утім, як показують приклади з художньої літератури, цю одиницю варто тлумачити як ФО замкненої структури, а саме: 1. *кого*. Неможливо розлучити, роз'єднати кого-небудь з кимось;

¹² Варто зауважити, що в Словнику мають місце й ФО незамкненої структури, витлумачені згідно з нормами сучасної академічної фразеографії. Наприклад: **ВІДЛЯ́ГЛО ВІД СЕ́РЦЯ (на се́рці) і ВІДІ́ШЛО ВІД СЕ́РЦЯ** у кого, кому. Комусь полегшало, хтось заспокоївся, перестав тривожитися, хвилюватися. – **Отле́гло (отош́ло) от се́рдця** у кого [УРРУФТС: 28]. **СЕ́РЦЕ (душа́) КРА́СТЬСЯ (надрива́ється)**. Хто-небудь тяжко мучиться, страждає, відчуває душевний біль. – **Се́рдце (душа́) надрыва́ется** [УРРУФТС: 154] та ін. Як бачимо, у другому прикладі (а таких немало) автори не зазначають керування, яке дуже важливе під час оформлення й тлумачення одиниць цього типу.

2. Нерозлучні, дружні; 3. Міцний, щирий, приятний (про стосунки, почуття) [СФУМ: 611]. Можливо, автори мали достатньо підстав саме для такого витлумачення ФО – проте, на жаль, вони не обґрунтували своєї позиції, – але відсутність ілюстративного матеріалу ускладнює (а часом й унеможлиблює) сприйняття різнорівневої інформації, потрібної для опису реального фразеовживання.

Алфавітний принцип розміщення фразеологічних одиниць у словнику має не тільки своїх прихильників. Скажімо, В. І. Даль у передмові до своєї праці «Прислів'я російського народу» писав, що під час упорядкування матеріалу він намагався підібрати в кожному розряді прислів'я в певній послідовності та з однаковим значенням, і що саме таке розміщення допомагає побачити в них (п р и с л і в'я х. – *розбивка наша Т. В. Ц.-С.*) «одну загальну й цілісну картину, у якій глибший зміст і значення, ніж у поодиноких нотатках» [ПРН: 28–29]. Як бачимо, словникар відстоював саме тематичний принцип розміщення пареміологічного матеріалу. Відомий іспанський лексикограф Х. Касарес, який свого часу істотно вплинув на теоретичне словникарство східнослов'янських країн, у монографії «Вступ до сучасної лексикографії» (1950 р.) зазначав, що «алфавітний порядок – це організований безлад, від якого не можна повністю відмовитися». На його думку, хоча упорядники словників «підпорядковують цьому принципові послідовність розміщення словникових статей, це не заважає <...> спробувати згрупувати стійкі словосполучення всередині словникових статей трохи логічніше, ніж це роблять зараз. Крім того, багато в словнику зареєстрованих словосполучень – синонімічні, і, щоб не повторювати щоразу те саме пояснення, використовують систему посилань, що нагадує, за словами Мільйоріні¹³, гру “Поволі їдь, далі зайдеш”» [7: 113]¹⁴.

¹³ Бруно Мільйоріні (1896–1975) – відомий італійський лінгвіст, автор численних мовознавчих праць, зокрема «Історії італійської мови» (1960 р.).

¹⁴ На жаль, у деяких наукових статтях, що розглядають принципи організації словникових матеріалів у працях Х. Касареса, можна виявити некоректне використання його тексту (або навіть хибне розуміння позиції дослідника), це часом призводить до цілковитого спотворення висловлювань словникаря. Наприклад, у статті Л. Васильєвої читаємо: «*Таке ж міркування попередньо висловив Х. Касарес, який уважав, що алфавітний принцип організації словника є нічим іншим як «узаконованим безладдям», оскільки він представляє випадкове сусідство слів, ніяк не пов'язаних за змістом*» [5: 72]. Дивовижний збіг знаходимо в статті Ю. Голубя, яка

У своїй праці «Експериментальне дослідження семантики російсько-го дієслова» Ю. Д. Апресян ще в 60-і рр. XX ст. зазначав, що «традиційна лексикографія не має лінгвістично змістовного принципу організації та упорядкування слів у тлумачному словнику» й що «розміщення слів у алфавітному порядку, що добре обслуговує практичні потреби споживача лексикографічної продукції, звичайно, не науково обґрунтований принцип» [1: 16]. О. В. Кунін підкреслював, що принцип розміщення фразеологізмів під стрижневим словом вигідно відрізняється від алфавітного [АРФС: 8], а О. І. Молотков зауважував, що потрібно уникати способу розташування фразеологізмів за першим компонентом, оскільки перший компонент може бути або факультативним, або мати лексичні¹⁵ варіанти [10: 256].

Утім алфавітний принцип розташування сталих словосполучень і досі використовують упорядники фразеологічних кодексів. Наприклад, 2017 р. побачило світ видання «Фразеологізми та паремії Чернівецьчини», яке містить матеріал із буковинських, гуцульських та подільських говірок Чернівецької області (загалом 5382 одиниці). У цій праці в алфавітному порядку із супровідним тлумаченням, прикладами, указівками на ареал поширення та поясненням незрозумілих слів подано діалектні вислови з живого мовлення, праць науковців і художніх текстів буковинських письменників (Ірини Вільде, О. Кобилянської, О. Маковея, М. Ма-

переконана: *«Такої ж думки попередньо дотримувався Х. Касарес, який уважав, що алфавітний принцип організації словника є нічим іншим як «узакопненим безладдям», оскільки він становить випадкове сусідство слів, ніяк не пов'язаних за змістом»* [6: 43]. При цьому Л. Васильєва та Ю. Голуб покликаються на сторінку праці «Вступ до сучасної лексикографії», на якій немає власне тексту Х. Касареса, а розміщено лише передмову Г. Степанова, що аналізує Касаресову спадщину. Дослівний переклад цитати Г. Степанова, яку використовують автори згаданих статей, приписуючи Х. Касаресу, має таку форму: «Касарес не заперечує того факту, що словники звичайного типу (тобто алфавітні), без огляду на узаконений у них безлад (випадкове сусідство слів, ніяк не пов'язаних за змістом), усе таки допомагають краще зрозуміти почуте й написане (функція розуміння в мовленнєвій діяльності), але цього аж ніяк не досить» [13: 7]. Як бачимо, Г. Степанов, аналізуючи слова Х. Касареса, не твердить, що іспанський словник безапеляційно й зневажливо відкидає алфавітний принцип, як це подано в згаданих статтях.

¹⁵ З погляду сучасної фразеології доречніше ці елементи називати просто *компонентами, що збігаються з лексемами*, проте аж ніяк не лексемами. Іншими словами, вони можуть мати варіанти, але не лексичні, а структурні.

тіос, Ю. Федьковича та ін.). Як зазначають упорядники, детальне подання «семантичної та формальної структури, а також стилістичної характеристики та інших коментарів кожної реєстрової одиниці залежать від вичерпності зібраної інформації» [СФПЧ: 9]. Фразеологізми (їх подано в першій частині праці) у словниковій статті розміщено відповідно до норм фразеографування, до окремих статей подано покликання на синонімічні ФО. Укладачі ретельно розробили принципи добору ілюстративного матеріалу, а також послідовно паспортизували ілюстрації відповідно до науково вивіреної методики: використовували цитати з тих творів, у яких широко вживано діалектизми, а також (що дуже важливо) зазначали їхнє територіальне поширення. Наприклад:

ДО [ЖИВИХ] ПЕЧІНОК, зі сл. *доїсти*, *допекти* та ін. Дуже сильно. Заг. *Той пияк вже мене доїв до печінок* (Вашківці Вижн.). Див. **як іржа залізо** [СФПЧ: 83].

ДУРНИЙ ПП ХРЕСТИВ кого. Про нерозумного. *Видко, дурний ніп тебе хрестив, Михайле*. [Мат. Вибр., 183]¹⁶. *Знаю я, який ніп тебе хрестив і яким миром ти мазаний* [Вороб. 1911, 72]. – *Дурний, мовляв, ніп хрестив* Киріяка [Івас. 1988, 41]. Див. **аж світиться (дурний); як довбня; як сибірський валянок; як штурба; як чобіт; як лоша; дурний на голову** [СФПЧ: 84].

РОБИТИ / ЗРОБИТИ КІПШ. 1. Кричати, лементувати. Заг. *Іди відси, бо я зроблю такий кіпш, що буде тобі доста* (Мамаївці Кіцм.) Див. **робити гвалт; робити гармидер; робити каламоцію; робити колот**. 2. Змушувати когось активізуватися, діяти. Заг. *Прийшов директор, зробив кіпш, то усі порозбігалися на робочі місця* (Заставна Заст.) [СБГ. 174]. КІПШ – з *євр.* Крик [СФПЧ: 190].

У другій частині Словника упорядники подають паремії, за наявності – їхні варіанти. Вокабула також містить (за потреби) тлумачення, стилістичну позначку й обов'язково вказівку на територіальне поширення:

До булави треба голови [Мак. 1989, 74].

¹⁶ У квадратних дужках зазначено, що цей фразеологізм зафіксовано в «Словнику буковинських говірок» [докладніше див.: СБГ].

Довга, як (єк) тичка, а дурна, як (єк) телечка. Про нерозумну жінку високого зросту, найчастіше про дівчину-підлітку. Вижн., Пут.

Довгий волос, а короткий розум! Заг. // **Довгий волос, та короткий ум** // **Довгий волос, та розум до порога** [Вороб. 1921, 153].

Довгим язиком лиш полумиски лизати. Кельм.

До вісіля зажис. Скоро загоїться. Вижн. [СФПЧ: 288].

На жаль, часто навіть у найпомітніших і вдалих за структурою й оформленням словників – як у щойно згаданому – укладачі оминають своєю увагою акцентуацію компонентів реєстрових фразеологічних одиниць (це вимога наукового опису української фраземіки), а також пояснюють значення ФО, що мають незамкнену структуру, без урахування норм академічної фразеографії. Наприклад:

ДУША В П'ЯТИ (п'єти) ПІШЛА (ВТЕКЛА). Злякатися. Заг. *Єк вздріла гадину, то міні душа в п'єти пішла* (Киселиці Пут.). Див. **аж коліна дрижать; аж сирітки повиходили; аж мурашки бігають по спині; аж у п'ятах застило; серце впало у п'яти** [СФПЧ: 85].

РИЛЬЦЕ В ПУШКУ у кого, чіє. Про причетність когось до чогось ганебного, осудливого, злочинного. Заст., Вижн. *Мовчи, бо у самої рильце в пушку* (Кадубівці Заст.). Див. **замастити руки** [СФПЧ: 188].

Виокремлені фразеологізми варто тлумачити за допомогою розроблених та апробованих уже формул: **душá в п'яти (п'єти) пішла́ (втекла́)** – «хто-небудь дуже злякався»; **рільце в пушку́** – «хто-небудь причетний до чогось ганебного, осудливого, злочинного».

Трапляються також випадки, коли компоненти фразеологізму винесено за його межі. Наприклад:

ДУША СТИСКАЄТЬСЯ (стискаєси, стискаєса) (НИЄ). Дуже переживати, страждати. Заг. *Так міні банно за старшів дочков, аж душа стискаєси, єк подумаю* (Коритне Вижн.). Див. **серце стискається** [СФПЧ: 85].

СЕРЦЕ ЗАСТИГЛО у кого. Відчувати страх. *З ночі ревкав на увесь рот. Аж серце застигало від страху* [ПБ 1968, 105]. Див. **аж коліна дрижать; аж мороз дере по шкірі; аж мурашки бігають по спині; аж у п'ятах застило; волосся дибом стає; серце впало у п'яти** [СФПЧ: 198].

У цих ФО за межі вислову винесено елемент *аж* (*аж* душа стискає си, *аж* серце застигло). До речі, у ФО *аж* коліна дрижать; *аж* мороз дере по шкірі; *аж* мурашки бігають по спині; *аж* у н'ятах застило ви- слови оформлено відповідно до вимог сучасної академічної фразеографії.

Найпершим в українській фразеографії *алфавітно-стрижневий принцип* використав І. Франко в збірці «Галицько-руські народні приповідки» (1901–1910 рр.)¹⁷. Цю синтетичну працю варто розглядати і як фразеографічний кодекс тлумачного типу, у якому автор мікроструктуру побудував на суворо витриманих наукових засадах, що й нині викликають непідробну повагу. «Галицько-руські народні приповідки» в багатьох моментах і досі не вдалося перевершити. Інформаційний супровід реєстрових одиниць у Франковому словникові настільки потужний, що з нього можна довідатися не тільки про тогочасну практику фіксації української фраземіки в різних джерелах узагалі, а й про фразеографічні традиції інших національних шкіл словникарства.

Наукові принципи опрацювання матеріалу в збірці І. Франка якісно вирізнялися на тлі попередніх галицьких праць [ГРНП: 11]. У цьому виданні автор провадить подвійну нумерацію паремійних одиниць (наскрізну й потематично, називаючи її «подвійною бухгалтерією», а також уводить до наукових студій багатий національний паремійний матеріал, виокремлює в ньому домінантний автохтонний елемент [ГРНП: 13]. Наприклад:

Бурак. 1. І бурак не дурак, на дорозі не виросте. (Дар.)

1) Не слід нехтувати ніякою дрібницею; 2) і дрібної річі чоловік не добує без заходу й праці¹⁸.

2. На догад бураків, а капусти дайте. (Залісе)

Жартують із такого, хто не висловлює своєї думки просто і ясно, але говорить півслівцями або не те, що думає [ГРНП: 192].

¹⁷ І. Франко підкреслював, що у великих збірках упорядкування матеріалу за алфавітом не варто застосовувати, оскільки «за таким чисто механічним упорядкованем пропадає всяке наукове угруповане матеріалу, а в багатьох дрібних деталях пропадає можливість знайти і скомплетувати такі групи, яких треба для даних студій» [ГРНП: 297]. (У цитаті збережено правопис оригіналу).

¹⁸ У прикладах збережено авторське написання.

Буришка. 1. Дві річи Бог для бідних сотворив: буришку тай вербу. (Кривор.)

Бо буришка, себто картофля, годує бідних людей, а верба росте де-будь і дає їм топливо, див. далі Верба [ГРНП: 192].

Окрім тлумачення, довідкової частини та паспортизації фразеологічних одиниць, І. Франко в багатьох випадках наводить до стійких словосполучень паралелі з інших мов, а також порівнює їх з іншими джерелами (українськими, білоруськими, російськими, польськими, німецькими тощо). Наприклад:

Глаголеніє. 1. Де велике глаголеніє, там мале спасеніє. (Наг.)

Глаголеніє – церемоніяльне, пишне балаканє. Знач. де багато і пишно-го говорять, там мало добра, мало солідного діла. Пор. Нос. 313; Krumb, 76; Wand. I (Gebet 72); (Lärm 7) [ГРНП: 482].

126. Боже, змилуй сі! (Наг.)

Згїрдний викрик, коли хтось поводить ся погано або зробив щось не до ладу, або перехвалює ся без підстави. Пор. нім.: Dass sich Gott erbarm'! Див. ще Wander II, 99 (Gott 2415) [ГРНП: 117].

3. Баба а чорт, то собі рідня. (Ільк.) ...рідні. (Петр.) ...рівні. (Залісе).

Згїрдний, ненависний погляд на жінку як на знаряд злого духа значно старший від християнського аскетизму, але ним розвинений у всіх консеквенциях, уведений навіть у канонічне право. В Балабановім Требнику з р. 1606 читаємо: «ибо діаволь съ женами брань творить мнихомъ и святымъ». Те саме і незначні вар. див. Ном. 9073; Чуб. I, 229; у Чехів: Baba a čert z téhož pribuzenstwa. (Čelak. 309); пор. Wander V, 385. (Weib, 151); у Поляків: Baba gorsza jak djabeł. (Adalb. Baba 121) [ГРНП: 36–37].

Під час упорядкування матеріалів збірки І. Франко дотримувався основних принципів, які він сам описав, зокрема:

- кожна приповідка має бути записана найдетальніше в тому діалекті та в тій формі, як вона живе в устах народу; варто також записувати всі форми та відмінності в різних мовних конструкціях;

- біля кожної приповідки треба зазначати, де вона записана;
- кожну приповідку треба детально пояснювати, оскільки деякі з них, засвідчені в давніших збірках, уже незрозумілі через невикористання в певних регіонах;
- пояснюючи приповідки, за можливості треба вказувати їхнє вживання в інших збірках, інколи цитуючи ці чужі приповідки, оскільки вони можуть пролити світло для пояснення приповідок, уживаних у збірці;
- необхідно дотримуватися алфавітного порядку тем [докладніше див.: ГРНП: 18].

Як бачимо, уже в цій праці закладено основи тлумачення, цитування, паспортизації тощо паремій і сталих словосполучень, які згодом використовували українські фразеографи під час укладання фразеологічних словників.

До алфавітно-стрижневого принципу під час укладання словників активно звертаються в наш час, зокрема ним послуговуються автори «Фразеологічного словника української мови» та «Словника фразеологізмів української мови». Основна вимога згаданого принципу формування реєстру полягає в тому, що першим розміщують стрижнєве слово фразеологічного словосполучення, самі ж вислови подають під стрижнєвим словом із урахуванням алфавітного порядку літер¹⁹.

Серед словників згаданого типу варто виокремити «Фразеологічний словник східнословобанських і степових говірок Донбасу» В. Д. Ужченка та Д. В. Ужченка²⁰. Словникові статті цієї праці, окрім дефініцій та ілюстративної частини, містять детальну систему позначок, ретельну паспортизацію, історико-етимологічну довідку, образну характеристику, тлумачення ключових (маловживаних) слів, певні елементи етнокультурної конотації (які розміщено після символу).

¹⁹ Алфавітно-стрижневий принцип укладання словникових статей використовують у своїх працях Г. М. Добролюба («Фразеологічний словник говірок Житомирщини» (2010 р.)), С. Н. Денисенко («Німецько-українсько-російський словник-довідник» (2005 р.)) та ін.

²⁰ У 1993 р. В. Д. Ужченко спробував систематизувати діалектну фразеологію української мови в праці «Матеріали до фразеологічного словника східнословобанських і степових говірок Донбасу» [докладніше див: 17]. Уперше «Фразеологічний словник східнословобанських і степових говірок Донбасу» В. Д. Ужченка та Д. В. Ужченка надруковано 1997 р.

Вокабули (на жаль, не акцентовані) подано за алфавітом і водночас за стрижневим принципом: «вислови вводяться і тлумачаться на перший іменник, а в разі його відсутності – на слова інших частин мови в такому порядку: прикметник, дієслово, займенник, числівник, прислівник. Паралельно ФО групуються в окремі гнізда навколо стрижневого слова. Таке розташування дає можливість легко “вилучити” той чи інший етнокультурний компонент, показати фразеотворчу активність певних слів» [ФСССГД: 11]. Наприклад:

БУЗИНА Наїстися (об’їстися) бузини, знев. Збожеволіти; чинити необдумано, безглуздо поводити себе. Антрац, Біл, Білов, Бір, Велик, ВелН, ВелЧ, Гар, Золот, Кл, Кр, Крем, Кррч, Лисич, Луган, Марк, Молгв, НижН, Петров, Підг, Риб’ян, Ров, Род, Сніж, Старб, Тор, Тр, Чорн, Шахт, Ям [ФСССГД: 76].

БУТОВЕ Віднести (відпровадити) на Бутове, місц. Поховати; померти. Кір, Піщ, Старб. • За назвою села, у якому розташоване кладовище. Подібні метонімічні назви трапляються дуже часто: віднести на Кипучу (Брян), віднести на Прохладне (Свердл), відправити на Грачики (Кр), піти на Кіровку (Новл) та ін. [ФСССГД: 79].

ГНІЗДО *Дворянське гніздо²¹, ірон. Квартал, де розміщені розкішні будинки колишніх привілейованих партпрацівників. Луган, Свердл.

Одного гнізда виводок, несхв. Однакові. НижД, Підл [ФСССГД: 131].

В. М. Мокієнко в передмові до Словника В. Д. Ужченка та Д. В. Ужченка звертає увагу на великі синонімічні ряди, підкреслюючи, що «діалект Слобожанщини може перевершити деякі “великі” літературні мови». Як зразок мовознавець наводить синонімічний ряд зі значенням «бити, лупцювати»: **бебелів надавати** кому. Побити кого; **бебехи справляти**². Бити; **давати боженят** кому. Кого-н. сварити, бити; **набити бриндзали** кому, *грубо*. Побити кого-н.; **дати в роговий відсік, жрм.** Ударити; побити; ***вуха намити** кому. Побити кого-н.; **мурцонуті по гризлу, грубо**. Ударити по голові, побити; **годувати зуботичками** кого. Бити кого-н. в лице; **дати по кабачку**. Ударити, побити; **давати (дати) ремінних капель**. Бити, карати; **на кулаках носити (поносити)** кого.

²¹ Зірочкою в Словнику (*) позначено ареальні фразеологічні одиниці, які зібрав та опрацював Д. Ужченко.

Часто бити, знущатися з кого; **приміряти кулак до вуха**. Бити; **кунделів навішати** кому. Побити кого-н.; **лисканців надавати** кому. Побити кого, дати ляпасів; **дати (причепити) лички** кому. Побити кого; **люльки дати** кому. Побити кого; **дати маку**. Побити, покарати; **виписати (дати, надавати) мемелів (мемелю)** кому. Побити, відлупцювати кого; **дати пам'ятник**. Побити, покарати (щоб пам'ятав)» тощо [докладніше див.: 9: 8].

Розглядані словники заклали основу академічної фразеографії, без розгляду їхніх принципів укладання не можна зрозуміти сучасних підходів до опису фраземного матеріалу. Певна річ, що кожен з них заслуговує на окрему розвідку, у якій можна показати здобутки й прорахунки укладачів, проте для автора цієї статті головним завданням був показ напряму руху фразеографічної думки від неструктурованого (нелогічно згрупованого, а часом і хаотично поданого) матеріалу до усвідомленого конструювання макро-, медіо- та мікроструктури фразеологічного тлумачного словника української мови. О. С. Мельничук свого часу зауважував, що «розвивається і прогресує не сама по собі звукова і формальна будова мови, а суспільна мовна діяльність, яка стає все чіткішою і різноманітнішою» [8: 33]. Перефразовуючи ці слова, можна сказати, що змінюється не організація фраземного матеріалу, а зазнає модифікації уявлення дослідників про структуру й найоптимальніший спосіб репрезентації певного шару мови відповідно до поточного рівня наукових знань. Лінгвіст наполягав: «Для реальної системи мови цей прогрес означає не стільки якісну зміну її елементів, скільки розширення меж і збільшення способів їх застосування» [8: 33]. Збільшення ролі українського фраземного фонду в інформаційному просторі країни спонукатиме до пошуків найоптимальніших способів фразеографічного опису відповідного матеріалу. Поступ національного словникарства можливий тільки тоді, коли вже розроблені засади академічної фразеографії будуть послідовно застосовувані на практиці, не буде повернення до принципів організації фразеологічних словників, характерних для попередніх етапів розвитку мовознавства.

Джерела

- АРФС** – Англо-русский фразеологический словарь / [сост. А. В. Кунин]. – М.: Русский язык, 1955. – 1455 с.
- ГРНП** – Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. – Львів: видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – Т. 1. – 832 с.
- ПРН** – Даль В. И. Пословицы русского народа. – М.: Гос. изд-во худ. л-ры, 1957. – 992 с.
- СБГ** – Словник буковинських говірок. – Чернівці: Рута., 2005. – 688 с.
- СУІ** – Удовиченко Г. М. Словник українських ідіом. Київ : Рад. письменник, 1968. – 464 с.
- СФПЧ** – Словник фразеологізмів та паремій Чернівецьчини: матеріали до словника фразеологізмів та паремій Чернівецьчини / уклад. Г. Кузь, Н. Руснак., М. Скаб, Л. Томусяк. – Чернівці, 2017. – 352 с.
- СФУМ** – Словник фразеологізмів української мови / Уклад. Білоноженко В. М. та ін. – Київ: Наукова думка, 2003. – 786 с.
- УРРУФТС** – Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник. – Харків: Прапор, 1991. – 462 с.
- ФС** – Батюк Н. О. Фразеологічний словник: на допомогу вчителів. – Київ: Радянська школа, 1966. – 235 с.
- ФСССГД** – Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнослов'янських і степових говірок Донбасу. – Луганськ: ЛНУ ім. Тараса Шевченка, 2013. – 552 с.
- ФСУМ** – Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови. Т. 1: А – М. – Київ: Вища школа, 1984. – 304 с.
- ФСУМ1** – Фразеологічний словник української мови. Кн. 1. – Київ: Наукова думка, 1993. – 528 с.

Література

1. Апресян Ю. Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола. – Москва : Наука, 1967. – 251 с.
2. Беларуская мова : Вучэбны дапаможнік. – Мінск : Вышэйшая школа, 1991. – С. 59–81.
3. Білоноженко В. М. Фразеологічний словник / Українська мова. Енциклопедія. – Київ : Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2007. – 853 с.
4. Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – Київ : Наукова думка, 1989. – 156 с.
5. Васильєва Л. Методичний статус навчальних словників у викладанні слов'янських мов як іноземних // Теорія і практика викладання української мови як іноземної. – 2015. – Вип. 11. – С. 71–79.
6. Голуб Ю. І. Проблема відображення системної організації лексикону в рамках алфавітної лексикографії // Вісник Запорізького державного університету, 2001. – №4. – С. 43–46.
7. Касарес Х. Введение в современную лексикографию. – Москва: Изд-во иностр. лит., 1958. – 354 с.
8. Мельничук А. С. Понятие системы и структуры языка // Вопросы языкознания. – 1970. – № 1. – С. 19–32.
9. Мокиенко В. М. Сіль української мови // Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу. – Луганськ: ЛНУ ім. Тараса Шевченка, 2013. – С. 3–9.
10. Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка. – Л.: Наука, 1977. – 281 с.
11. Проспект Фразеологічного словника української мови. – Київ, 1983. – 91 с.
12. Степанов Г. В. Предисловие// Касарес Х. Введение в современную лексикографию. – Москва: Изд-во иностр. лит., 1958. – С. 5–16.
13. Тараненко О. О. Тлумачний словник // Українська мова. Енциклопедія. – Київ: Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2007. – 853 с.
14. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. – Київ : Наукова думка, 1973. – 280 с.

15. Телия В. Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
16. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови. – Київ : Знання, 2007. – 494 с.
17. Ужченко В. Матеріали до фразеологічного словника східно-слобожанських і степових говірок Донбасу. – Луганськ, 1993.– 112 с.
18. Цимбалюк–Скопненко Т. В. Фразеографія та лексикографія: дивергенція в термінології // Термінологічний вісник. – 2019. – Вип. 5. – С. 359–365.
19. Чак Є. Д. Н. О. Батюк. Фразеологічний словник: [рецензія] // Українська мова і література в школі. –1966. – № 9. – С. 83–85.
20. Шавкунова О. В. Особенности структуры и функционирования незамкнутых предикативных фразеологических единиц : автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1964. – 16 с.

Tetiana TSYMBALIUK-SKOPNENKO

Macro- and microstructure of phraseological dictionary of the Ukrainian language of the XX century: theoretical basis, principles, form

The article analyses the compilation of dictionaries of explanatory type. It is important for a phraseographer not only to correctly outline the semantic volume of a stable phrase, but also to determine its stylistic parameters. The considered dictionaries have laid the foundation of academic phraseography, without considering their principles of conclusion it is impossible to understand modern approaches to the description of phrasematic material. Each of them deserves a separate exploration, which can show the achievements and miscalculations of the compilers, but for the author of this article the main task was to show the direction of phraseological thought from unstructured material to conscious construction of macro-, media- and microstructure phraseological dictionary of the Ukrainian language.

Key words: dictionary, phrasebook dictionary article, phraseology, comparative constructions.

Способи подання матеріалу у збірках крилатих слів та перекладних фразеологічних словниках

Фіксація фразеологізмів, прислів'їв, приказок має давню історію, копіювання української фразеології сягає XVIII ст., коли ці одиниці почали описувати в пареміологічних збірках, адже їх зараховують до фразеології в широкому розумінні.

Алфавітне розміщення матеріалу використовували у початковий період розвитку української пареміографії (Климентій Зіновійов, Олексій Павловський). Згідно з її нормами впорядкування одиниць відбувалося за першою літерою початкового слова у паремії, базуючись на «механічному» розподілі зібраного матеріалу. На зміну алфавітній прийшла тематична класифікаційна система (М. Номис). Потім стали з'являтися збірки, де матеріал розташовували за опорними словами. У контексті дослідження української фразеології XIX – початку XX ст. принципи розташування фразеологічних матеріалів у фольклорних збірках розглянула Л. В. Самойлович, зазначивши, що в історії української фразеології знайшли відображення алфавітний, тематичний та покомпонентний принципи [6: 8].

Крилаті слова (вислови) – сталі словесні формули, що являють собою часто повторювані в писемній і усній мові влучні висловлювання видатних осіб, цитати з літературних творів, які набули узагальненого змісту, назви історичних та міфологічних подій, що мають переносне значення, власні імена історичних, міфологічних і літературних персонажів. Вони зберігають більш чи менш прозорий зв'язок із літературним або конкретно-історичним першоджерелом виникнення і мають велику популярність серед мовців [2: 281 – 282]. Крилаті слова, за влучним висловом Л. Г. Скрипник, носять «печать авторства» і для їх позначення використовують ще такі назви: *літературна цитата, фразеологічна цитата, крилата фраза* тощо [7: 44].

Широкого побутування словосполучення *крилаті слова* набуло після виходу в світ у 1864 р. книги з однойменною назвою («Крилаті слова») німецького філолога Георга Бюхмана (1822 – 1884). Послугування такими висловами допомагає мовцеві яскравіше передати думку, почуття, дати влучну характеристику людини чи ситуації. В. П. Берков справедливо охарактеризував крилаті слова як «готові» формулювання людського досвіду та життєвої мудрості; золотий фонд світової й національної культури [БСКСРЯ: 3]. А. П. Коваль наголосила, що у кожній літературній мові крилаті слова – це культурний фонд нації [Коваль 2001: 9].

Метою статті є розгляд способів подання матеріалу у збірках крилатих слів та перекладних фразеологічних словниках. Звернення до подібної тематики є актуальним, адже, з огляду на постійне збагачення словникарської галузі, дослідження способів подання матеріалу як у найдавніших, так і в нових працях дозволить окреслити повнішу картину розвитку фразеографії.

Однією з-поміж перших праць, що систематизували фразеологію української мови в алфавітному порядку, називають рукописну збірку **«Вірші. Приповіді посполиті»** Климентія Зіновіїва. Вона датується кін. XVII – поч. XVIII ст. (орієнтовно між 1700 – 1709 рр.). Опублікована у Львові 1912 р. під назвою «Вірші ієромонаха Климентія Зиновієва сина». Також збірку було видано в серії «Пам'ятки української мови» у 1971 р. (підготували до друку В. П. Колосова й І. П. Чепіга). У збірці можна спостерегти приповідки на побутову, мисливську теми, крилаті вислови. Матеріал розміщено у алфавітному порядку: *Абы голова здорова, а все тоє буде(т); Абы з насъ да і осталосА; Абы побре(н)качѢ, а будутъ послухачѢ; Абы дѣла сыта да тѣло не наго; Ажъ волосы вянутъ* [ВПП: 213].

У **«Грамматике малороссийского наречия»** (1818) О. П. Павловський вмістив розділ «Фразы, пословицы и поговорки малороссийские». Він поданий у другій, лексико-фольклорній, частині праці та складається з різних за структурою одиниць розмовно-побутового стилю. Автор тлумачить матеріал, намагаючись знайти відповідники російською мовою: *ВалѣѢцця якъ почка въ сѣлі. Какъ сырѢ въ маслѢ* [5]; *Лѣпаса, лѣщѣ у пѣку дѣть. Оплеуху дѣть* [5]. П. Й. Горецький назвав цей розділ першою цінною спробою збирання і публікації фразеологічного матеріалу

української мови [4: 46]. Для прикладу наведемо одиниці, розміщені у алфавітному порядку: Абы булы побрызкачы, то будуть и послухачы. *При деньгахъ все будете*; Ангельскій голосокъ, а чортова думка; Баба зъ воза, кобылі легше. *Честъ предложена, а убытку Богъ избавилъ*; Бага́тому чортъ діты колыше; Багла́ быть. *ЛѢннятся; гулять*; Байдыки быть. *Быть празднымъ слоняться*; Бе́бехи одбы́ть. *Силы укоротить*; Бісыка пуска́ть. *Куры строить* [5].

У збірнику «**Українські приказки, прислів'я і таке інше**» (1864) («Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича и других». Спорудив М. Номис) Матвій Номис (Матвій Терентійович Симонов) охопив такий фольклорний матеріал, як приказки, прислів'я, ідіоми, побажання, шепоти, зацуровання, загадки, замовляння, що характеризують найрізноманітніші сфери життя, звичаїв, вірувань українського народу.

До збірки увійшли матеріали фольклористів, етнографів, письменників, громадських та культурних діячів (О. В. Марковича, В. М. Білозерського, О. Я. Кониського, П. О. Куліша, В. М. Лазаревського, О. В. Шишацького-Ілліча та ін.). Багато матеріалів – прислів'їв, приказок, порівнянь, ідіом – М. Номис почерпнув із творів українських письменників, зокрема І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, Марка Вовчка, А. Свидницького та ін. Залучення матеріалів різних збирачів дало змогу подати широку географію походження одиниць (Київщина, Чернігівщина, Полтавщина, Поділля, Полісся, Волинь, Слобожанщина, Черкащина, частково Південь України).

Переважним принципом укладання матеріалу на той час був алфавітний (напр., збірка Климентія Зіновіїва), проте М. Номис перший в українській фразеографії застосував тематичний принцип укладання матеріалу. Його збірка має дві частини: більшу – прислів'я та приказки і меншу – загадки. До обох частин додаються покажчики. Власне паремійний матеріал першої частини має двадцять розділів: вірування українського народу; природа, пори року; історичне минуле; сила і воля людини; соціальні відносини, доля, недоля, лихо; різні моральні вади людей; різні сторони людської вдачі і настрою; скупість і щедрість людини; розум, голова, дурощі; правда, брехня, суд; багато – трохи; здоров'я, хвороби, смерть; кохання, одруження, чоловік і жінка, діти; сусіди,

куми, приятелі, вороги; своя хата, своє – чуже; господарська діяльність; недбалиці, лінивість; зовнішній вигляд людини, одяг; примовляння, побажання, гостини; спів, музика, танці [Номис: 18].

Матеріал упорядкований, за висловленням М. Номиса «по речам»: виділено слово чи вислів, що тематично охоплює всі одиниці, наприклад: *Світ: Глянеш по Божому світу! Кілько світа, тільки й дива...* [Номис: 56], *Бог, Віра* [Номис: 39], *Церква* [Номис: 45], *Ворожка* [Номис: 47], *Місяць* (календар) [Номис: 57] та ін.

Фразеологічні одиниці, уміщені у «**Російсько-українському і українсько-російському фразеологічному тематичному словнику: Емоції людини**» Ю. Ф. Прадіда (1994) характеризують різноманітні аспекти процесів в емоційній сфері людини. Маючи теоретичним підґрунтям зокрема й психологічну літературу, автор у словнику позначає емоцію двома словами, характеризуючи її за силою інтенсивності. Ю. Ф. Прадід дотримується цього принципу й у назвах 13 тематичних рубрик свого словника, наприклад: «Неспокій. Тривога», («Подив. Здивування»), «Страх. Жах» тощо. Кожна «подвійно номінована» тематична рубрика російсько-української та українсько-російської частини словника містить переважно 3 розділи: у першому розміщені фразеологізми, що мають прямі відповідники (*зуб на зуб не попадає, як з хреста знятий* [РУУРФТС: 82]), у другому розділі (позначений зірочкою) до одиниць наведені фразеологічні синоніми (*за первый сорт – за милу душу* [РУУРФТС: 24]), у третьому розділі (дві зірочки) фразеологізму відповідає слово чи словосполучення (*подъезжают с амурами – залицятися* [РУУРФТС: 52]; *кружится в выхре – насолоджуватися* [РУУРФТС: 26]). Всі одиниці в тематичному розділі розташовані в алфавітному порядку та пронумеровані, а також до них наведено цитати-ілюстрації.

У «**Словнику фразеологічних антонімів української мови**» (2001) В. С. Калашника та Ж. В. Колоїз антонімічні словникові статті з тлумаченнями та ілюстраціями розміщені в алфавітному порядку, що дає змогу унаочнити особливості фразеологічної антонімії (наприклад: *і ладам не викурити / і калачем не заманити* – про неможливість позбутися кого-небудь / привабити кого-небудь) [СФА: 119].

У «**Російсько-німецькому словнику крилатих слів**» (1985) Ю. М. Афонькіна, що містить 1200 крилатих слів, цитат із художньої

літератури, до російських дібрані німецькі відповідники, зазначено джерело одиниць. Матеріал подано в алфавітному порядку, розроблено посилання, наприклад: *Всем смертям назло см. Жди меня, и я вернусь* (перша стрічка з вірша К. Симонова «Жди меня») [РНКС: 95]; вислови *Алтарь Фемиды, Весы Фемиды, Храм Фемиды* мають посилання **см. Фемиди** й розроблені в одній статті *Фемиди. Весы Фемиды. Жрецы Фемиды. Храм [Алтарь] Фемиды* [РНКС: 234].

У цікавій доступній формі розкривають для нас світ крилатих слів книги А. П. Коваль. У праці «**Крилате слово**» (1983) представлена добірка крилатих слів з античних і біблійних легенд, літописних переказів, художньої літератури, історичних та наукових джерел. Для пошуку конкретного вислову слід звернутися до алфавітного покажчика крилатих слів та висловів, де за кожним висловом закріплений порядковий номер статті. Потім уже у змісті слід шукати під відповідним порядковим номером вислів, ідентифікуючи сторінку. У змісті для економії місця подані лише деякі вислови під порядковим номером, решту одиниць можна знайти саме за покажчиком на початку книги. Наприклад, у покажчику за алфавітом розміщені одиниці: *Зевс-громовержець; Юпітер, ти сердишся, отже, ти не правий; Що дозволено Юпітерові, те не дозволено бикові; олімпійці; олімпійство; олімпійський спокій; олімпійські громи; нектарі амброзія; ріг достатку (Фортуни)* [Коваль 1983: 19 – 23], які мають порядковий номер 2, у змісті, відповідно, під порядковим номером 2 подано лише *Олімп*. Такий заголовок має у книзі й стаття, з якої можна довідатися про походження вищеподаних крилатих висловів. У книзі подано багато висловів, транслітерованих з латинської мови (*вені-віді-вічі* – прийшов, побачив, переміг [Коваль 1983: 79], *мементо морі* – пам'ятай про смерть [Коваль 1983: 201], *персона грата і персона нон грата* – бажана і небажана особа [Коваль 1983: 83]).

У праці «**Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові**» (2001) А. П. Коваль пропонує читачеві три способи знайомства з висловами біблійного походження та крилатими висловами з позабіблійних усних і писемних творів, які становлять окремий розділ: від початку, що краще розкриє для читача Біблію; через покажчик та через ілюстрації з класичними сюжетами – від зацікавлення картиною до опису її сюжету. Зміст книги повторює розділи Біблії, тому

для оперативного пошуку того чи того крилатого вислову є алфавітний показник, де для кожної одиниці зазначена відповідна сторінка.

У вітчизняній лінгвістиці збірка А. П. Коваль «Крилаті вислови в українській літературній мові» (1975), що узагальнила зразки лінгвальної майстерності письменників, учених, політиків різних епох і народів, тривалий час була авторитетною [3: 614]. Проте у 2013 р. вийшла друком збірка А. Коваль та В. Коптілова «Крилаті слова в українській літературній мові» [Коваль 2013], яка є третім виданням книжки (перше опубліковане 1964 р. під назвою «1000 крилатих виразів української літературної мови», друге – 1975 р.). У цій збірці упорядники врахували динаміку, постійний процес оновлення складу крилатих слів в українській літературній мові та збільшили частку одиниць, що прийшли з античного світу, Старого й Нового Завітів, відомості з іншомовних збірок.

Цікавим у плані розташування інформації за графічними позначками є **«Великий словник крилатих слів російської мови»** (2000) В. П. Беркова, В. М. Мокієнка та С. Г. Шулежкової. До нього увійшли крилаті слова сучасної російської мови, подані в алфавітному порядку. Відображені варіанти, стилістична характеристика, джерело походження одиниці, особливості її уживання, ілюстрації, синоніми. Кожний вид інформації розміщено після спеціальної графічної позначки, наприклад: джерело походження позначено двома вертикальними стрілками (*Джеймс Бонд* – ім'я супершпіона, агента британської розвідки, героя серії романів Яна Флемінга, синонім – Агент 007 [БСКС: 141]; *Алые паруса* – назва романтичної повісті Олександра Гріна (1923), значення – високі мрії молоді [БСКС: 25]).

«Російсько-український словник сталих виразів» (2002) І. О. Виргана та М. М. Пилинської побудовано за алфавітно-стрижневим принципом. Самі ж звороти, об'єднані головним словом, подані в алфавітному порядку. Для прикладу: *Адам* – *Адам согрешил, а мы вздыхаем* – *Адам з'їв кисличку, а в нас оскома на зубах, Адам з'їв кисличку, а на нас оскома напала; В костюме Адама (образн. шутл.) – у костюмі (одязі, одежі) Адама; От Адама, начиная с Адама* – *від Адама, від Адама (від початку світу) починаючи (почавши), (нар.) від батькового батька починаючи (почавши); Совлечь (скинуть) [с себя] «ветхого Адама»* – *скинути (струсити) [з себе] «ветхого Адама»* [РУССВ: 2 – 3].

Звернемося також до «**Словника стійких народних порівнянь**» (1993) О. С. Юрченка та А. О. Івченка, у якому матеріал подано за компонентами-іменниками, розташованими за алфавітом: *шкідливий як кішка* ‘про людину, яка постійно чинить шкоду’ [ССНП: 69], *голий як пляшка* ‘зовсім бідний’ [ССНП: 118], *високий як дзвінниця* ‘про дуже високу людину’ [ССНП: 45] тощо. Якщо в складі одиниці іменник відсутній, її потлумачено під компонентом-«неіменником»: прикметником, дієсловом, займенником, числівником чи прислівником (наприклад: *як здиміло* ‘безслідно зникло’ [ССНП: 59] – на *здиміти*; *як згоріло* ‘1. Про річ, яка безслідно зникла. 2. Про дитину, яка вмерла швидко, без тривалої хвороби’ [ССНП: 59] – на *згоріти*; *бігає як оглашений* ‘безладно метушиться’ [ССНП: 103] – на *оглашений*; *як слиз* ‘безслідно зник’ [ССНП: 138] – на *слизнути*; *далеко як від нині до завтра* ‘не дуже довго чекати’ [ССНП: 101] – на *нині* тощо).

Тлумачення одиниці разом з її географічним маркуванням подано при одному з компонентів, при іншому – є відсилання. Наприклад: *потрібне як сліпому окуляри* ‘зовсім непотрібне’ [ССНП: 106] на *сліпий* та на *окуляри* з відсиланням Див. *сліпий*; *возиться як кіт з оселедцем* ‘приділяє надмірну увагу чому-небудь’ [ССНП: 68] на *оселедець* та *кіт* з відсиланням Див. *кіт*; *ласий як циган на сало* ‘дуже любить що-небудь’ [ССНП: 159] на *сало* та *циган*, з відсиланням Див. *циган*.

Розглянемо з-поміж інших «**Фразеологічний словник лемківських говірок**» (2013) Г. Ф. Ступінської та Я. В. Битківської, у якому зібрано багатий матеріал одного з архаїчних говорів карпатської групи південно-західного наріччя: фразеологічні одиниці, прислів’я, приказки. У словнику за алфавітом опорні слова для об’єднання одиниць подано так, як вони вжиті у фразеологізмі, наприклад: *море – море по коліна* ‘усе байдуже комусь’ [ФСЛГ: 149], *як море висхне* ‘уживається для категоричного заперечення змісту зазначеного слова; ніколи’ [ФСЛГ: 149]; *земля – аж земля під ним плаче* ‘лінивий’ [ФСЛГ: 101], *земля дуднит* ‘міцний’ [ФСЛГ: 101], *земля не може тримати* ‘втрачати рівновагу; порушувати моральні принципи’ [ФСЛГ: 101], *кыбы ся земля згела* ‘зникнути’ [ФСЛГ: 101]. У передмові словника зазначено, що фразеологія лемківського говору відбиває лінгвістичні чинники, які визначаються специфікою його лексико-семантичної і граматичної системи, а респон-

денти досі зберегли у своєму мовленні чимало архаїчних рис звукової системи, що й фіксує ця лексикографічна праця [ФСЛГ: 6]. У словнику враховано варіанти, світлим курсивом подано супровідні слова. Кожна одиниця має порядковий номер в межах літери. Використовуються стилістичні ремарки (*уроч.*, *ірон.*, *жарт.*, *несхв.*, *зневажл.*, *грубо*).

Авторки аналізованого словника взяли за основу концепцію академічного фразеологічного словника, згідно з якою спосіб тлумачення одиниць зумовлений співвіднесеністю фразеологізму зі словами певної лексико-семантичної групи (частини мови), адже у формулі тлумачення необхідно дотримуватися вимог стислості, чіткості, точності та зрозумілості; тлумачення повинно відбивати найістотніші риси, суть поняття, вираженого фразеологізмом, бо проблема тлумачення належить до основних і чи не найскладніших аспектів фразеографії [1].

Відповідно, субстантивна одиниця має іменникову формулу тлумачення, ад'єктивна ФО – прикметникову, і так само одиниці інших типів: *майстер до чужої кышені* ‘зłodій’ [ФСЛГ: 136], *дірава гартань* ‘п’яниця’ [ФСЛГ: 59], *Божя худібка* ‘бджола’ [ФСЛГ: 247]; *и до танцю и до ружанцю* ‘спритна, здібна, розумна (про дівчину)’ [ФСЛГ: 229], *каші не загустииш* ‘про нетямущого’ [ФСЛГ: 91], *затятий тонур* ‘дуже впертий’ [ФСЛГ: 232]; *зныциити на попіл* ‘розправитися з кимось, знищити когось’ [ФСЛГ: 105], *кости зложыти* ‘померти’ [ФСЛГ: 104]; *за мого діда* ‘з давніх-давен’ [ФСЛГ: 75], *як сміття* ‘дуже багато’ [ФСЛГ: 217], *за горами, за долами* ‘дуже далеко’ [ФСЛГ: 65]. Вигукові фразеологізми тлумачаться в описовій формі: *Боже, Боже, де Господ* ‘висловлення розчарування’ [ФСЛГ: 28], *пек ті бідо* ‘застереження’ [ФСЛГ: 170].

Утім, у згаданому вище «Великому словнику крилатих слів російської мови» В. П. Беркова, В. М. Мокієнка, С. Г. Шулєжкової тлумачення одиниць, а саме їх «джерело» (за трактуванням авторів) подано в довільній формі (*такова «се ля ви»* – шутл. виражение, обозначающее «такова жизнь»). У збірках «Крилате слово» та «Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові» А. П. Коваль одиниці тлумачить у формі цікавої розповіді.

Отже, у ранніх, «старших» збірках (за висловом зі словника О. С. Юрченка та А. О. Івченка) укладачі подавали матеріал за алфавітом та

«тематичним» принципом, що не сприяло оптимізації пошуку потрібної одиниці. В перекладному тематичному фразеологічному словнику Ю. Ф. Прадіда розміщення матеріалу підпорядковане завданню розкрити широкий емоційний спектр людини і тому в ньому одиниці розподілено за тематичними рубриками. Загалом залучені до аналізу фразеологічні словники різних типів (перекладні фразеологічні словники, фразеологічний словник говірок, збірки крилатих слів) демонструють три способи подання матеріалу: за алфавітом; тематичними блоками за наявності алфавітного покажчика; за опорним словом, розташованим за алфавітом. У праці А. П. Коваль «Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові» читачеві запропоновано три способи знайомства з наповненням словника – від початку, що краще розкриє для читача Біблію, через покажчик та ілюстрації.

Джерела

- БСКС** – Большой словарь крылатых слов русского языка / Берков В. П., Мокиенко В. М., Шулежкова С. Г. – М.: Рус. словари, 2000. – 623 с.
- ВПП** – Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті. – К.: Наукова думка, 1971. – 391 с.
- Коваль 1983** – Коваль А. П. Крилате слово. – К.: Рад. школа, 1983. – 222 с.
- Коваль 2001** – Коваль А. П. Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. – К.: Либідь, 2001. – 312 с.
- Коваль 2013** – Коваль А. П. Крилаті слова в українській літературній мові. – К.: Ярославів Вал, 2013. – 699 с.
- Номис** – Українські приказки, прислів'я і таке інше: збірники О. В. Маркович и других. Уклад М. Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. – К.: Либідь, 1993. – 768 с. («Літературні пам'ятки України»)
- РНКСК** – Афонькин Ю. Н. Русско-немецкий словарь крылатых слов: Ок. 1200 единиц. – М.: Рус. яз., 1985. – 287 с.

- РУССВ** – Вирган І. О., Пилинська М. М. Російсько-український словник сталих виразів, 2002. – 494 с.
- РУУРФТС** – Прадід Ю. Ф. Російсько-український і українсько-російський фразеологічний тематичний словник. – Сімферополь, 1994. – 242 с.
- ССНП** – Юрченко О. С., Івченко А. О. Словник стійких народних порівнянь. – Х.: Основа, 1993. – 176 с.
- СФА** – Словник фразеологічних антонімів української мови / Укладачі: Калашник В. С., Колоїз Ж. В. – К.: Довіра, 2001. – 349 с.
- ФСЛГ** – Ступінська Г. Ф., Битківська Я. В. Фразеологічний словник лемківських говірок. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2013. – 464 с.

Література

1. Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наукова думка, 1989. – 156 с.
2. Гнатюк І. С. Крилаті слова. Українська мова: Енциклопедія. – К., 2004. – 2-е вид. – С. 281 – 282.
3. Гливінська Л. К. Авторський словник у українській лексикографічній номенклатурі (типологічний аспект). *Slavia Orientalis*, TLXIV, № 3, 2015. – С. 611 – 620.
4. Горещький П. Й. Історія української лексикографії. АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 241 с.
5. Павловський О. П. Граматика малороссийского наречия. – Спб, 1818. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/rizne/slovpavl0.htm#poslo>
6. Самойлович Л. В. Українська фразеографія XIX – поч. XX ст.: Автореф. дис. .. канд. філол. наук. – К., 2000. – 20 с.
7. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. – К.: Наукова думка, 1973. – 280 с.

Lilia DIDUN

Ways of presenting material in collections of winged words and translated phraseological dictionaries

The article considers the ways of presenting the material in collections of winged words and translated phraseological dictionaries. Collections of winged words A. P. Koval, Russian-German dictionary of winged words (1985) Yu. N. Afonkina are involved for the description; Dictionary of Phraseological Antonyms of the Ukrainian Language (2001) by V. S. Kalashnyk and Zh. V. Koloiz; Big Dictionary of Winged Words of the Russian Language (2000) by V. P. Berkov, V. M. Mokienko, S. G. Shulezhkova, Dictionary of Stable Folk Comparisons (1993) by O. S. Yurchenko and A. O. Ivchenko; Phraseological dictionary of Lemko dialects (2013) by G. F. Stupinska and Ya. V. Bytkivska; Russian-Ukrainian Dictionary of Permanent Expressions (2002) by I. O. Vyrhan and M. M. Pylynska. Attention is paid to the author's suggestions to readers to get acquainted with the content of some dictionaries.

Key words: paremia, winged words, phraseological dictionary.

СЛОВНИКОВІ МАТЕРІАЛИ

Оксана Тищенко

Лексикографічні інновації у прозі Ю. Андруховича: нові форми й значення (матеріали до «Словника мови творчої особистості»)

З іменем Юрія Андруховича пов'язані перші зацікавлення сучасною українською літературою на Заході: критика називає письменника одним із найяскравіших представників постмодернізму, порівнюючи його за значущістю у світовій літературі з Умберто Еко. Незаперечно, що творчість Ю.А. Андруховича є подією в сучасній культурі й має значний вплив на перебіг сьогоденного літературного процесу в Україні. Тексти письменника акумулюють факти як колективної, так і авторської мовотворчості, віддзеркалюють актуальні мовні процеси, тому закономірною є потреба укласти **авторського словника** Юрія Андруховича (далі – Словник), **призначення** якого – зібрати, систематизувати й описати нові явища української мови, насамперед *не засвідчені словниками (певного типу та/і періоду) лексичні та фразеологічні одиниці – лексикографічні інновації* як підґрунтя для комплексного неологічного словника.

У цих матеріалах пропонуємо нові й повернені значення або форми слів, не зафіксовані в сучасних загальномовних тлумачних словниках (див. список). Для вже кодифікованих лексем і сталих словосполучень (далі – CCC), у яких виявляємо нові значення, форми та ін., після назви відповідного словника стисло наводимо зафіксовані в ньому значення, форми написання, наголошування, функціональні обмеження та ін. для унаочнення відмінностей, на яких ми акцентуємо увагу в Словнику: астериск (*) – одиниця вже *зафіксована* й витлумачена в обраних для верифікації словниках, а в Словнику наведено нове, не зафіксоване досі значення, форма написання тощо; горизонтальна стрілка (→) – *повернена* з пасиву призабута (чи заборонена в часи деукраїнізації) мовна одиниця, зафіксована в словниках к. XIX – поч. XX ст., напр.: **пам'ятниківовий** →, -а, -е. Який складається з пам'ятників. *Їх* [пам'ятників] *на бульварному*

жахливо багато, вони починаються Пушкіним і утворюють якийсь такий пам'ятниковий ланцюг російськості (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 286). – У РУС.

авантю́рниця*→, -і, ж. Авантюрниця, авантюристка. *Пані Мелісанда з Понятовських Жевуська – печальний уламок старого шляхетського роду, котрий, на жаль, вигасає, пророцтва й авантюри́ця, яких мало* (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 92–93). – У СУМ: рідко, без іл.; РУС, Із, ВП, РУСД, Гол.

авто́*→, -а́, с. Автомобіль. *Скоро, вже скоро з'їдуться шановані гості у відкритих **автах** і мисливська оркестра зустрине їх сурмами та тулумбасами* (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 36); *Старий, ти створюєш проблему там, де її нема. Білінкевич зараз спить у розкішному **авті**. Йому добре. А ми повинні спати в готелі* (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 85); *Можна.. або купатися з дівчатами в бочці, або спати в багажнику чорного **авта*** (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 71). – У СУМ: невідм.; Гол: відм.

а́нгли*, -ів, мн., розм. Англіїці. *Але в п'ятницю ми були в дорозі, тож лише увечері дізналися з телебачення про найсуттєвіше: дві сотні **англів** уже заарештовано.. Спека наростала і нагнітала липке спітніле очікування. **Англи** пороздзялися до пояса, демонструючи ластовиння, татуювання і жиркові складки* (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 50). – У СУМД: германське плем'я.

аніма́тор* (з фр. *animateur*, лат. *animator* – той, хто надихає, той, хто оживляє), -а, ч., соціол. Фахівець, який стимулює та організовує соціокультурну активність населення у сфері дозвілля; організатор масових свят. // *перен.* Призвідник витівок, бешкетів; заводій. *Поляки – це вічні **аніматори**, вони страшенно люблять замути́ти якусь авантюру. Того літа в Румунії мені видали півкнижки. Це був переклад перекладу – румунською з польської* (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 54). – У СУМД: кінематографіст; актор.

антидо́т*, -у, ч., *перен.* Те, що може захистити, врятувати від чогонебудь шкідливого, небажаного; протидія, заперечення, протиотрута, антитоксин. *Хтось дійшов би висновку, що мене вже тоді вполювала геополітика. Якщо її стріла була справді отруйною, то в мене при собі*

завжди є **антидот** – геопоетика (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 7). – У СУМД: одн. і мн., мед., лікарські засоби для лікування отруєнь, протиотрути.

апокрифічний*, -а, -е. Який не відповідає канонам; неканонічний, сумнівний. – У СУМ, СУМЖ: літ.; перен., книжн. **Апокрифічні розваги**. Незвичайні, оригінальні розважальні заходи, які виходять за межі канонів, правил. *0 год. 30 хв. 28 травня – початок карнавального дійства на площі Ринок: конкурс анекдотів, ораторія «Дух, що тіло пре до бою», вибори Королеви Свята «Суперпанна», перетягування канатів і ковдр, акробатичні етюди, апокрифічні розваги, театральна вистава-містерія «Любов к Отчизні де героїть», танці, жарти, лобоці* (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 49). (Авт.: гра слів: акробатичний та апокрифічний; контраст висок. та зниж. стилів).

бард*, -а, ч. У тоталітарній державі – представник неофіційної естради, який виконує власні пісні соціального, філософського змісту. У ній [фонотеці] також є подвійний альбом Віктора Хара, чилійського комуністичного **барда**, замордованого людьми Піночета (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 35). – У СУМ: іст.; поет, що оспівує героїв та їхні подвиги; СУМД: виконавець власних творів. (Явище виникло в СРСР під час політичної «відлиги» 1950–1980 рр., зокрема як один із виявів протестного руху).

безалкогольний*, -а, -е. Який не містить алкоголю (про напій). **Шанувальники безалкогольного пійла**, ірон. Про тих, хто не вживає алкоголю; тверезники. *Це був гаплік – хулігани з мінералкою, негазованою. Ну звичайно, погодилися ми – це детективи.. Шанувальники безалкогольного пійла мовчали ще гірше від справжніх фанів. Як можна годинами смоктати соломинку в одній і тій самій склянці з розталим льодом?* (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 51). – У СУМ: без іл.

білочка*, -и, ж., жарг. Біла гарячка. **До білочки**. Про вживання алкоголю: сильно, дуже багато; до нападу білої гарячки. *Навіть ультиматум висунув – якщо я не їду, він [Мартофляк] смертельно напивається у тому Чортополі, до в...и, до білочки, денно іночно, питиме все нараз* (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 38). – У СУМ, СУМЖ: зменш. до білка.

Божий*: як **Божі діти**. Сповнені спокою, умиротворення. *Зореслава спить на траві, точніше, на постеленому плащі, притулившись до сплячого хлопчиська, він має золоте волосся і червоно-чорний значок, а вона – твої ініціали на лобі, вони лежать, обнявшись, як **Божі діти*** (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 75). (У християнстві – люди, які прийняли віру в Бога, у Христове спасіння через віру в життя, смерть і воскресіння Ісуса Христа; християни, праведники, віряни, християнська паства); **Божя воля**, зі сл. хай діється (буде, вершітьс'я *т. ін.*). Дозвіл, бажання, допущення Бога щодо всього, що діється, стається. *Ну от, Мартофляче, маєш клопіт, тепер ти щось повинен казати чи робити, чи, може, хай танцює, нічого з нею не трапиться, не з'їсть її акула, маму твоїх дітей, хай діється **Божя воля*** (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 63); // волею Божою. З дозволу Бога, за бажанням Бога. *Чи варті чогось королі без поетів? Чи не існують королі **волею Божою** тільки тому і тільки для того, аби утримувати **волею Божою** поетів?* (Ю. Андрухович, Московіада, (1993) 1997, 120); **Слово Божє**, бібл. Християнське вчення; Біблія, Святе Писання. *Зброя на світанку така гарна, блискуча, вона сяйлива. Кожен із нас має цю зброю при собі – гостру, як **Слово Божє*** (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 73). – У СУМ: б мале; СУМД: Б велике.

бойки*, -ів, *мн.* Етнографічна група українців західних областей України; представники цієї групи. – *Ваша Королівська Милосте, – звертаюся до нього сповнений шауунку, –. Гуцулів і **Бойків** Невситуций Вівчарю* (Ю. Андрухович, Московіада, (1993) 1997, 118). – У СУМ: представники однієї з етнічних груп західноукраїнських областей. (Авт.: частина образу). (Назву виводять від частого вживання в мові частки «боє», «бойє»; живуть на північних і південних схилах Карпат, звідки самоназви: верховинці, горальці, підгіряни).

брéзклий*, -а, -е, *перен.* Вологий, дощовий. *Ми з батьками їдемо до Праги. Ну так, спершу цілий день у Львові, такому жахливо тьмяному, **брéзклому*** (Ю. Андрухович, Таємниця, 2007, 15). – У СУМ: набряклий, з набряклим тілом.

ва́фельний*, -а, -е. За звучанням схожий на слово «вафля». *Починаючи із сьомого року життя, я виношував у собі **вафельне** слово WAWEL. Отже, WAWEL видавався мені хрустким і кондитерським* (Ю. Андру-

хович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 219). – У СУМ: прикм. до ва́фля; зробл. з вафель. (Wawel – укр. Ва́вель – замковий комплекс на однойменному пагорбі в Кракові, стародавній столиці Польщі).

вершінна*, -и, ж., перен. Оргазм. *Він поступився і став виконувати моє блага́ння, бо я вже ладна була думати, що він зну́щується, але все одно вірила, що ні, і тепер це вже була майже **вершина**, я боялася не встигнути до **вершини*** (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 103–104). – У СУМ: найвищий ступінь (чого).

ветхозавітний*, -а, -е, книжн., перен. Який дотримується старих традиційних поглядів, звичок, правил і т. ін.; ортодоксальний, старозавітний. *Євреї за іншою стіною вже повернувся з виправи по крамницях, укотре накупивши, скажімо, «калготок» для своєї незліченної **ветхозавітної** родини з Біробіджана, для всіх колін її* – У СУМ: стос. до ветхого завіту. (Авт.: стиліст. контраст: *прост.* «калготки» та *ц-сл.* *ветхозавітний*).

віґрати*, -аю, -аєш, док., кого, жарг., груб. Здійснити статевий акт. *Ти вже просто з упертості й принциповості підстеріг її у кінці вагона.. Тобі навіть подумалося, а чи не **віґрати** її зараз отут, за якісь дві-три хвилини* (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 68). – У СУМ: ін. знач.

віпра́ва*→, -и, ж. Похід. **Віпра́ва по крамни́цях**. Закупи. *Євреї за іншою стіною вже повернувся з **виправи по крамницях**, укотре накупивши, скажімо, «калготок» для своєї незліченної ветхозавітної родини з Біробіджана, для всіх колін її* (Ю. Андрухович, Московіада, (1993) 1997, 114); **Кінце́вий пункт віпра́ви**, книжн. Місце – мета подорожі, відрядження, прогулянки тощо. *А того разу ми повернулися на шосе і, взявши вгору ліворуч, асфальтованою доріжкою рушили до **кінцевого пункту виправи** – найвищої точки Берліна з її розшиарпунаним усіма вітрами і покинутим комплексом американської радарної станції* (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 46). – У СУМ: заст., ви́правлення; ви́рядження; похі́д; загі́н; поса́г; Ні́к, РУСД, Гр, УС.

випро́мінювати*, -юю, -юєш, недок., *неперех.*, розм. Мати підвищений рівень радіації внаслідок опромінення; бути радіоактивним. *Вітраж у кафе «Прип'ять» на березі річки Прип'ять у місті Ікс просто **випромінює***. Дієслово «випромінювати» ми зазвичай вживаємо з акузативом. *Випромінювати можна щось – наприклад, щастя.*

Аборадіацію. Вітражу кафе «Прип'ять» на березі річки Прип'ять у місті Ікс просто випромінює (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 158). – У СУМ: перех., виділяти променями (теплову, електромагнітну та іншу енергію). (Актуаліз. після аварії на Чорнобильській АЕС 1986 р.).

виховнік* →, -а, ч. Вихователь. *Була перша половина жовтня, проте смажило, наче влітку. Повз нас промаршувала велика група дітей, семи- або щонайбільше восьмиліток, на чолі з кількома молодими виховниками* (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 47). – У СУМД: як прикладка; рідко, без іл.; РУС, РУСД.

відтараб'янувати*, -юю, -юєш, *недок., кого-що, фам.* Відносити, доправляти що-, кого-небудь (перев. про важке і велике). – *Я кілька разів відтараб'янував його [письменника] п'яного додому на таксі, тільки й знайомства, – поїхнув Немирич* (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 52). – У СУМ: док.

відтруб'їти*, -блю, -біш, *док., жарг.* Відбути термін покарання в ув'язненні; відсидіти. *Я писав про Миколу Самійленка та про його червонобокі яблука після ГУЛАГу – і раптом надумав дізнатися з Інтернету, а скільки ж він усе-таки відтрубив по тюрмах і таборах* (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 39). – У СУМ: тс. відсурмити (закінчити сурмити).

візія*, -ї, ж. Ідея, бачення, логічна конструкція образу бажаного майбутнього. *Дотепер я двічі здійснював певні енциклопедичні спроби. Першою був спеціальний проект «Глосарій» часопису текстів і візій «Четвер»* (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 6). – У СУМ: рідко, привид.

вістувати*, -юю, -юєш, *карт.* У преферансі – обрати гру (не пас – пропуск ходу) і вступити в змагання проти партнера, який оголосив гру. *За хвилину почалася гра [преферанс], в якій Юркові відразу перестало таланти. Він не міг розіграти навіть найпростішої комбінації, отримуючи постійно або «без одної», або «без двох», або безнадійно вістуючи* (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 94). – У СУМ: сповіщати, віщувати; СУМД: без іл.

віша́к* -а, ч. Поличка або стояк з кілочками або гачками, а також гачок для вішання одягу, капелюхів; вішалка. *У цю мить ти ідеальний вішак для нього [рушника], але врешті звільняєшся і переступаєш*

через його смугасту сельву, що осіла на бетонній підлозі (Ю. Андрухович, Московіяда, (1993) 1997, 124). – У СУМ: рідко, без іл.

вламáти*, -áю, -áеш, док., кого, розм. Умовити згодитися на щонебудь, схилити до чогось. Єдина тема, на яку я іноді можу прочитати лекцію – це повернення деміургів. Тобто на неї мене ще сяк-так можна **вламати**, особливо безмежну кількість разів повторивши, що серед слухачів переважатимуть прекрасні, захоплені перверзіями дівчата (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 29). – У СУМ: уламáти.

вселéнський*, -а, -е, книжн. Стос. до всього світу; усесвітній. – У СУМ, СУМД: заст., загальноцерковний. **Вселéнський та вселéдський**, ірон. Вічний та всеохопний. Чи не хотіли б Ви навіки лишитися в золотих скрижалях пам'яті **вселенськоїта вселюдської?** (Ю. Андрухович, Московіяда, (1993) 1997, 118). (Авт.: ірон., частина образу).

всмóктування*, -я, с., розм. Пристрасне безперервне цілування в губи. Залишалися шанси на зворотний потяг до Мюнхена, тобто на півгодинний петинг у купе чи хоча б на затяжне **всмóктування** одне одного при закритих очах (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 18). – У СУМ: ін. знач.

втасмні́чений*, -ого, ч. Той, кому відкрито таємницю, кого посвячено у що-небудь приховане; посвячений. Про те, що вчинив якутський письменник Вася Мочалкін, знають лише **втасмничені** (Ю. Андрухович, Московіяда, (1993) 1997, 121). – У СУМ: дієприкм.

вуаєрі́ст* (франц. *voyeur*, від *voir* – бачити), -а, ч. Той, хто отримує сексуальне задоволення від підглядання за кимось. Окремим сюжетом для моїх підглядань могли б стати поцілунки.. Якщо уявляти собі, що то насправді не кафе, а театр, то я глядач першого балконного ярусу. Так воно, мабуть, і є. І кафе не кафе, і я не **вуаєрист** (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 33). – У СУМД: мед., особа, схильна до вуаєризму; без іл.

гáсло*, -а, с., лінгв. Реєстрова одиниця словника (слово, словосполучення та ін.). Загалом же – сотні книжок, альбомів, атласів (останні геть мене ошчасливили, надто ж «Новий історичний атлас світу» з його 600 кольоровими мапами та покажчиком із понад 20000 **гасел**) (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 34). – У СУМ: вислів, кредо, сигнал.

глянець*, -нцю, ч., *перен.* Розважальний популярний журнал із глянцевою обкладинкою про стиль, моду, дизайн, відпочинок та ін. *А вони [студентки] дивились у люстерка, підмальовувалися, писали есесеси, приймали їх, читали, писали знову, фотографувалися на мобілки, гортали глянець, шелестіли табloidами* (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 30). – У СУМ: блиск, манери.

горілчаний*, -ого, ч., *розм.* Горілчаний магазин. *Рамазан (Муртаза?) пропонує вибір кімнат на сьомому поверсі. Будь-яка може стати їхньою. Є кімната з вікнами на горілчаний, є – з вікнами на овочевий* (Ю. Андрухович, Московіада, (1993) 1997, 117). – У СУМ: прикм.

громадяни*, -ян, *мн.* Члени суспільства, які не належать до керівних державних органів; не-влада, народ; протил: влада. *У цій книжці подібні картини протистояння – стіна спецпідрозділу на стіну громадян – ще траплятимуться. Роблю висновок, що мені з цим щастило* (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 59). – Пор. у СУМ: громадянин – особа, що належить до постійного населення якої-небудь держави; чоловік; той, хто служить батьківщині; член громади.

гуртожитський*, -а, -е. Який належить гуртожитку, міститься в ньому. *У нерозривній діалектичній єдності з голосами перебувають і запахи – букет гуртожитського сміттєпроводу, перегарів і сперми* (Ю. Андрухович, Московіада, (1993) 1997, 115); *Нарешті з м'язами покінчено. Тепер слід зібрати необхідне для душової манаття і тріумфально з'їхати ліфтом у гуртожитське підземелля* (Ю. Андрухович, Московіада, (1993) 1997, 120); || *Який мешкає в гуртожитку. Ліфти – це особлива нагода для гуртожитського населення повимахуватись і повернути яку-небудь оригінальну річ* (Ю. Андрухович, Московіада, (1993) 1997, 121). – У СУМД: уточн. знач.

гуцули*, -ів, *мн.* Етнографічна група українців, що живуть у гірських районах західних областей України (Карпати); представники цієї групи. – *Ваша Королівська Милосте, – звертаюся до нього сповнений шацунку, – .. Гуцулів і Бойків Невстипуций Вівчарю* (Ю. Андрухович, Московіада, (1993) 1997, 118). – У СУМ: етнографічна група. (Є дискусійні версії тюркського, романського, германського, слов'янського та ін. походження назви; самоназва – иршені, тобто «хрещені», та руські). (Авт.: частина образу)

гешéфт* (з нім. *Geschäft* – подарунок), -у, ч. Вигідна спекулятивна справа, оборудка. || Прибуток від такої оборудки; бариш. *Таємні дипломатичні папери Немирич спритно повернув трансильванському дворові, правлячи за них двадцять тисяч швейцарських франків, але князь Ракоці щодо такого гешефту надмірного ентузіазму не виявив, тож довелося погодитися лише на вісім з половиною тисяч* (Ю. Андрухович, Коханці Юстиції, (1990–2018) 2018, 16). – У СУМ: пор.: гешефт, зневажл.

гíльдiя*, -ї, ж. У період раннього середньовіччя в Західній Європі – об'єднання купців і ремісників для захисту своїх інтересів або цехових привілеїв. – У СУМ: пор.: гільдія. **Гíльдiя Святої Марії**. Об'єднання торговців у Ризі (з XIV ст.) та його будівля (з XIX ст.); Велика гільдія. *Напевно, ми кружляли по сім разів навколо кожної з ризьких атракцій: катедрального собору., гíльдії Святої Марії, Трьох Братів і церкви Святого Яна* (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 352). (У середньовіччі Святу Марію вважали покровителькою купецтва).

глосáрій*, -я, ч., лінгв. Список пояснень до маловідомих або малозрозумілих слів і висловів. *Дотепер я двічі здійснював певні енциклопедичні спроби. Першою був спеціальний проект «Глосарій» часопису текстів і візій «Четвер»* (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 6). – У СУМ: пор.: глосарій – словник до старод. тексту.

демоні́чний*, -а, -е, перен. Загадковий, темний, пристрасний. *Так от, він [Педро Ленц] письменник з Берна, а виглядає він незабутньо: височезний, художний і демонічний* (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 48). – У СУМ: ін. знач., пор.: власт. демону, злий; власт. людині із сильним, вольовим характером.

джинс* (з англ. *jeans* від іт. *Genes* – Генуя), -у, ч., розм. Одяг, пошитий із джинсової тканини; джинси. *Кожна людина вперта і самозасліплена, кожна думає, що саме для неї зроблено буде виняток на небесах, і все їй проститься, і даровано буде вічне блаженство носити джѐїнс і щовечора розкошувати по ресторанах* (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 62). – У СУМД: тканина. (У «застійний» період СРСР 1980-х років – дефіцитний культовий молодіжний одяг зарубіжного виробництва; Генуя – місто в Італії, звідки в серед. XIX ст. до Америки доправляли бавовну для виготовлення тканини).

джип* (з англ. *jeep*, від *GP* – *general-purpose* – універсальний, загального призначення), -а, ч. Легковий автомобіль підвищеної прохідності із високим кузовом. *Слід було починати відпочинок над Чорним морем у Криму. І йти.. повз усі ті джипи з блакитними прапорами регіонів та російськими триколорами за лобовим склом* (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 23). – У СУМД: без іл. (У 90-ті рр. XX ст. – ознака належності до авторитетних владних, кримінальних, заможних кіл).

дзвоніти*, -ю, -бніш, *недок.*, *кому і без дод.* Звертатися телефоном до кого-небудь (перев. вищого за статусом) із проханням про допомогу, для розв'язання власних проблем та ін. *Заради цього [мрії потрапити до Москви] варто було йти всіма пекельними колами зас...их провінцій. Інтригувати. Дзвонити. Частувати. Спати з імпотентами* (Ю. Андрухович, Московіада, (1993) 1997, 116). – У СУМ: говорити по телефону.

дискомфóрти*, -у, ч., *мн.* Незручності, обмеження. *Згорталося буття як таке – від скорочення будь-яких можливостей до тотальної неможливості всього. Згортання починалося з якихось мінімальних дискомфортів на кишаті заборони вигулювати собак у громадських місцях, а закінчувалося вивезенням до таборів смерті з 17-ї колії залізничної станції Берлін Груневальд* (Ю. Андрухович, Лексикон., (2005–2011) 2017, 45). – У СУМ, СУМД: одн.

добі́ти*, доб'ю, доб'єш, *док.*, *що, перен.* Закінчити, довести до кінця яку-небудь справу (тут – допити). *Він добив останні сто з наперового морозивного стаканчика* (Ю. Андрухович, Таємниця, 2007,). – У СУМ: ін. знач., пор.: остаточно розбивати, перемагати (ворога).

ду́па* →, -и, *ж.*, *розм.*, *груб.* Частина тіла людини нижче спини; зад; *До дупи, лайл.* Не до діла, не до речі, не до ладу; до одного місця, байдуже. *Ваша Милосте, чи не хотіли б Ви навіки лишитися в золотих скрижалях пам'яті вселенської та вселюдської?– Хтів би-м, – каже Оленько Другий, – лем през які поступовання?.. През закони й уложення мондрі, права й хартії справедлячі, – вгадує Оленько.– І це до дупи, Ваша Милосте, на це божевільні існують або депутати в парламенті, – інтригую його далі* (Ю. Андрухович, Московіада, (1993) 1997, 119). – У СУМД: сидниця. РУС, Гр, УС.

екваторіальний*, -а, -е, *перен.* Пов'яз. із близькими до екватора районами, екзотичний (про тексти, зображення, мотиви та ін.) або який містить такі тексти, зображення тощо. // У яскравих барвах рослинності коло екватора; африканський, тропічний. *Обгортаєш великим волохатим, привезеним з дому, екваторіальним рушником.. розмотуєш і ніяк не можеш скинути із себе власний рушник.. але врешті звільняєшся і переступаєш через його смугасту сельву, що осіла на бетонній підлозі* (Ю. Андрухович, Московіада, (1993) 1997, 124). – У СУМ: прикм. до екватор; який міст. на екваторі; власт. районам на екваторі.

екстремально*, *присл.* Небезпечно, ризиковано, погранично. *І це виглядало якось дуже екстремально: ця конкуренція чарівників-екзотів, ці дві колонії, дві діаспори, дві цивілізації, дві тисячолітні школи огранення дійсності, діамантове протистояння* (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 16). – У СУМД: *присл.* до екстремальний (дуже значний, надзвичайний своїм виявом, силою, величиною тощо).

жабоїди*, -ів, *мн.*, *розм.* Зневажлива назва французів. *Головні британські боївки в суботу зранку стягувалися передусім до Брюсселя. Звідки їм було знати, що майбутня перемога над німцями не принесе нічого, крім тимчасового патріотичного збудження: у фіналі їх, як і фриців, однаково не буде, а будуть макаронники й жабоїди, і другі вимучать європейську футбольну першість у додатковий час?* (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 50). – У СУМ: чорногуз; одн., лайка. (Від французької традиції вживати м'ясо жаб у їжу).

замутіти*, -учу́, -ути́ш, *що, жарг.* Затіяти яку-небудь справу, організувати що-небудь. *Поляки – це вічні аніматори, вони страшенно люблять замути́ти якусь авантюру. Того літа в Румунії мені видали півкнижки. Це був переклад перекладу – румунською з польської* (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 54). – У СУМ: зробити мутним; схвилювати.

забóчне*, -ого, *с.*, *розм.* Відділення для заочного навчання. *Ці неповторні голоси коридорні.. повідомляють, що профура з заочного (третій поверх, кімната 303) ночувала сьогодні в 727-й тощо* (Ю. Андрухович, Московіада, (1993) 1997, 115). – У СУМ: прикм.

запакува́тися*, -ую́ся, -у́єшся, *док., перен., розм.* Пройти, проникнути, куди-, до кого-небудь безцеремонно, ні на що не зважаючи;

завалитися, удертися. Вони [дівчата] так не люблять, коли хтось із цього рабовласницького кода намагається підглянути чи – гірше того – **запакуватися** до них під час сакрального омовіння. Такі речі караються надто суворо, як карається в окультизмі негідно вкрадене таємне знання (Ю. Андрухович, Московіяда, (1993) 1997, 123). – У СУМ: поміщатися де-небудь, ховаючись. (Авт.: контраст стилістичного забарвлення слів).

звѣрхник* →, -а, ч. Начальник, керівник, очільник. – *Ваша Королівська Милосте, – звертаюся до нього сповнений шацунку, – Володарю й Управнику Руси-України, Великий Князю Київський і Чернігівський, Королю Галицький та Волинський.., а також Нової Асканії та Каховки Звѣрхнику* (Ю. Андрухович, Московіяда, (1993) 1997, 118); *Про свій роман Сташинський дисципліновано доповів керівництву. Дивно, що його звѣрхники прореагували на цю новину радше толерантно* (Ю. Андрухович, Коханці Юстиції, (1990–2018) 2018, 34). – У СУМ: діал.; РУС, Гр, Нік, Гол, ВП. (Авт.: частина образу).

зоря: Провідна Зоря*, бібл. Зірка, яка привела мудреців до місця народження Ісуса Христа; Вифлеємська зірка. *І ще обвал цін плюс ажіотажний попит на все, чого не вдається штовхнути протягом решти року. До чого тут Провідна Зоря, Пастушки, Ягнята, Вифлеємська яскія і Різдво* (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 39). – У СУМ: пор.: провідна зоря (зірка) – хто-, що-небудь, що вказує, визначає напрям, шлях (у розвитку, боротьбі і т. ін.).

ізгбй*, -я, ч. Людина поза законом, витіснена із суспільства; вигнанець. | Образно. *Серед них [літер] є, сказати б, найпопулярніші, є середньої вживаності, а є просто ізгбй. Ця нерівність особливо загострюється, коли йдеться про початки слів, тобто про перші літери. Абсолютним ізгбєм у цьому сенсі є тридцять перша літера – Ъ* (Ю. Андрухович, Лексикон.., (2005–2011) 2017, 5). – У СУМ: у Київській Русі – людина, що вийшла зі свого колишнього суспільного стану у зв'язку з викупом із холопства, розоренням.

іко́на*, -и, ж., *перен.* Той, ким захоплюються, кому поклоняються, взірць для наслідування; кумир (пор.: ікона стилю). – У СУМ: у прям. знач.; пор.: англ. *icon* – символ, ідол, знакова постать; **політична іко́на.** Політик, якого обожнюють і наслідують; який став символом певного

руху, партії тощо. У тому фільмі бачимо зразково-показового Степана Бандеру, наділеного, крім усіх невід'ємних від **політичної ікони** чеснот, ще й деякими суто позитивними приватними рисами, передусім зразкового сім'янина, який ніяк не може (й головне – боронь боже, не повинен!) мати жодної слабкості, а тим більше, до, скажімо, жіноцтва (Ю. Андрухович, Коханці Юстиції, (1990–2018) 2018, 28).

інтернєт*, -у, ч. Усесвітня комп'ютерна інформаційна мережа; мережа, всемережжя, інет. Якщо вірити **інтернету**, Джон Стіл опублікував свій нарис у вересні 1962 року, тобто за цілком гарячими слідами описуваних подій (Ю. Андрухович, Коханці Юстиції, (1990–2018) 2018, 26–27). – У СУМД: І велике.

інфантилізм*, -у, ч., перен. Наївність, несамостійність, незрілість. За нашим західним кордоном я не знаю нікого біднішого, подібнішого і ближчого [за Румунію], якщо йдеться про **інфантилізм**, олігофренію, клептоманію – і в той же час дику національну зарозумілість, базовану на вкрай сумнівній системі казок і міфів, які офіційно вважаються національною історією (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 54). – У СУМ, СУМЖ: мед.; книжн., поведінка, як у дитини.

ірокез*, -а, ч. Зачіска панків і готів – поставлений дибки у формі гребеня чуб. Ми зійшли з потяга, і нас відразу обступили панки з вогняними **ірокезами** і волохатими псами (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 36). – У СУМ: індіанець. (Від назви індіанського племені в Північній Америці за подібністю до їхнього головного убору з пер; у сучасних субкультурах поширено від середини ХХ ст. під впливом християнського трактування здибленого волосся як гріховності, агресії, демонізму).

катастрофічно*, присл. Надзвичайно, неймовірно, у край. Хоч судову і виконавчу владу було на той час уже частково відокремлено, проте виконавча нічого, щиро кажучи, виконати не могла, оскільки їй завше **катастрофічно** бракувало самих виконавців, себто охоронців правопорядку (Ю. Андрухович, Коханці Юстиції, (1990–2018) 2018, 11). – У СУМ: дуже швидко, спричиняючи негативні, трагічні наслідки.

кіч* (нім. *Kitsch* – вульгарність, несмак, халтура в літературі, мистецтві, бездарна малярня), -у, ч. Вульгарний, примітивний, шаблонний стиль у мистецтві, побуті, поведінці тощо, несмак; твори, явища в такому

стилі. Він [Будапешт уві сні] був загалом погано освітлений, а ще по-внився старезними, просяклыми дешевим і тлустим їдлом кнайпами, в яких вічно висиджують цигани з гітарами, потягують з гранчаків бичу кров і поспівують «Едерлезі». Цілковитий **кіч!** (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 53). – У СУМД: вияв псевдомистецтва; твори маскульту.

клептоманія*, -ї, ж., перен. Схильність до крадіжок. За нашим західним кордоном я не знаю нікого біднішого, подібнішого і ближчого [за Румунію], якщо йдеться про інфантилізм, олігофренію, **клептоманію** – і в той же час дику національну зарозумілість, базовану на вкрай сумнівній системі казок і міфів, які офіційно вважаються національною історією (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 54). – У СУМ, СУМЖ: мед.

клієнт*, -а, ч., жарг. Той, кого планують обікрасти, обдурити; жертва крадія, шахрая. Кишенькові злодії в інших місцях нашого світу могли б тільки мріяти про такі умови праці: скупчення роззяв з фотокамерами, тіснота, постійне отирання об чужі тіла, блаженна розсіяність **клієнтів** (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 26). – У СУМ: у давньому Римі – неповноправний громадянин, залежний від опікуна-патрона; постійний відвідувач, замовник, покупець та ін., той, кого обслуговують тощо.

коло́на: п'ята коло́на*, перен. Особа або група осіб, які таємно проникають до певної спільноти, організації й свідомо перешкоджають її діяльності. Я не знаю, як згодом повелися англійські підсадні детективи. Зіграли роль **п'ятої колони** чужими серед своїх? Кинулися викручувати руки найактивнішим [футбольним уболівальникам], чії знімки вже давно повивчали напам'ять? (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 51). – У СУМ: група людей, які займаються підривною, антидержавною діяльністю в країнах з революційним або народно-демократичним ладом; СФУМ: люди, які займаються підривною, антидержавною діяльністю; пор.: провокатори, заслані козачки, консерви, шпигуни.

коробка: черепова́ коробка*. Голова, мозок як орган мислення. Двері в підземний коридор відхиляєш якомога обачніше (а той голос, голос чути навіть сюди, що за мана, мана-мана!). Напівтемрява, і нікого нема. Тому – праворуч! – командує з **черпенової коробки**, а швидше

звідкілясь із пахвини, твій особистий фельдмаршал (Ю. Андрухович, Московіада, (1993) 1997, 124). – У СУМ, СУМЖ: пор.: черепна (мозкова) коробка – кісткове утворення, у якому міститься головний мозок.

Костомáха*, -и, ж. Сакральний образ смерті. Розкріпачені душі торжествували своє оновлення, Вільний Сміх і Розкута Поезія злітали понад грішню землю, і відступала підла **Костомáха** під неблаганними ударами Людського Безсмертя (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 48). – У СУМ: к мале, смерть; велика кістка.

кра́йслер*, -а, ч. Тут – скороч. від *кра́йслер-імпе́ріал* (пор.: **кра́йслер-імпе́ріал**). Тс. **кра́йслер-імпе́ріал**. І ви всі разом підносите з бруківки обважнілого Білінкевича, ..і тарабаните його до невідь-звідки виниклого посеред площі та юрми чорного порожнього **«крайслера»**, багажник, певна річ, незачинений, і ви з полегкістю скидаєте в нього паралізованого сном Білінкевича (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 70). – У СУМД: К велике.

кра́йслер-імпе́ріал (з англ. *«Chrysler Imperial»* – Крайслер величний, досконалий) (у лапках, з *defіsom*), -а, ч. Престижний легковий автомобіль компанії Крайслер, який виготовляли в середині та наприкінці ХХ ст. Їхати **«крайслером-імперіалом»** передвоєнного зразка по гірському шосе – то велика приємність. Можна сміливо обганяти увесь цей совдепівський автопотік, що лине до Чортополя, і, вирвавшись у лідери, прибути на свято першим (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 41); І от, коли запас прокльонів та сигарет було вичерпано, а перспектива запізнитись на свято наростала, як загроза громадянської війни, з'явився фантастичний **«крайслер-імперіал»** із закордонними номерами, і приємний, з сивою борідкою, добродій у картатому кепі й сірому дорожньому вбранні, ласкаво пригальмувавши, запросив їх сідати (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 42). – У СУМД: пор.: Крайслер. (Від імені засновника компанії Волтера П. Крайслера).

лабрадо́р*, -а, ч. Порода великих короткошерстих мисливських собак міцної будови різної масті (від світло-кремової до темно-рудой), а також собака такої породи (скороч. від *лабрадор-ретривер*). І замість розділів, абзаців та речень – окремі слова.. Усе, на що мене може вистачити – це скласти приблизний реєстр таких слів, хоч уже й на це мені потрібно часу і сили стільки ж, скільки Джойсові на *«Улісса»*. Щоб умістились і

чекпойнти, і кнайпи, і пси породи лабрадор, і ес-бан, і дьонер, і росіяни, і фріки..? (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 45–46). – У СУМ: мінерал. (Від назви півострова Лабрадор (порт. *Terradu Labrador* – земля орача) на сході Канади, де було виведено цю породу).

лазнічка*, -и, ж., діал., гал. Ванна кімната. – *Вона [Марта] купається. Вирішила прийняти ванну. Мартофляк підвівся, підійшов до дверей лазнички. – Мартусю, кохана, я вже тут! – повідомив він. – Ти чуєш? З лазнички почувся енергійний плюскіт води. Марта справді купалася* (Ю. Андрухович, Рекреації, (1992) 1997, 104). – У СУМД: зменш.-пестл. до лазня.

ламбада* (порт. *lambada* – модна музика, хіт), -и, ж. зі сл. о. Ужив. для висловлення сильних емоцій. *І щотам засирена така [співає в душовій]? Заліпити вуха милом, чи як? Але чим далі, тим сильніше відчуваєш, що піймався.. О ламбада, мадонна, кетцалькоатль, попокатепетль! Ко-мусь не повірив би...* (Ю. Андрухович, Московіада, (1993) 1997, 124). – У СУМД: енергійний танець, музика. (Популярний у 1980–1990-х рр. латиноамериканський танець із експресивними еротичними рухами).

ліберті* (англ. *liberty* – свобода), невідм., ж., жарг. Свобода. *Сан-Франциско – це ліберті, це біт, це старі гіпарі, музика Західного узбережжя, це геї* (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 361). – У СУМ: с., тканина. (Ще: «Ліберті» (англ. *Libertyship*) – великі транспортні кораблі США у час Другої світової війни; одне з таких суден є музейним експонатом у Сан-Франциско).

макаронники*, -ів, мн., розм. Зневажлива назва італійців. *Головні британські боївки в суботу зранку стягувалися передусім до Брюсселя. Звідки їм було знати, що майбутня перемога над німцями не принесе нічого, крім тимчасового патріотичного збудження: у фіналі їх, як і фриців, однаково не буде, а будуть макаронники й жабойди, і другі вимучать європейську футбольну першість у додатковий час?* (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 50). – У СУМ: одн., запіканка з макаронів. (Від поширеного використання в традиційній італійській кухні макаронних виробів та улюбленої страви італійців – макаронів під соусом, або пасти).

маліній*, -ін, мн. Зарості малини; малинник. *Це літо в розпалі, в апогеї, в надлишку – співи лісів, тиша озер, очерети, сосни, гудіння*

джмелів у **малинах**, злиття з природою, солодке набрякання біосу (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 158). – У СУМ: одн.

малоросійський*, -а, -е, *зневажл.* Український. Як хотів би я вільно розкошувати у ВРК всіма космополітичними radoцями духу, а не огризатися щокроку на її, ВРК, перманентний імперський вишикір у наш **малоросійський** бік (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 290). – У СУМ: заст., без іл. **Вічна малоросійська шістьора**, *зневажл., рос.* ПроУкраїну як частину імперії, яка не звільнилася від впливу Росії і цілковито залежить від її політики. *Адже Москва жахливо варта того, щоб її любити. Тільки от у жодному разі не з цієї пригніченої та напівзигнутої позиції її, Москви, вічної малоросійської шістьори* (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 290).

мандрівний*, -а, -е, *зі сл.* цирк, театр і т. ін. Який постійно переїжджає для публічного показу чого-небудь; пересувний, мобільний. 1616 року.. на Погулянці спинився **мандрівний** бестіарій такого собі Мікеланьоло Романо (Ю. Андрухович, Коханці Юстиції, (1990–2018) 2018, 17); // *зі сл.* музика, філософія т. ін. Який демонструє свої вміння, провадить яку-небудь діяльність, подорожуючи багатьма місцями. Друга [категорія вуличних музикантів] – *диваки і самотники, рештки мандрівних менестрелів і рокерів, схильні до тяжкої наркоти пропащі ангели андеграунду (це саме їх найбільше у підземних переходах, бо вони вже не витримують денного світла)* (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 43). – У СУМ: який постійно мандрує, бродячий.

маніакальний*, -а, -е, *перен.* Завзятий, безперервний, нестримний. Усе це поверхня, бутафорія і блискуча марнота марнот, думав я. А також **маніакальний** розпродаж дешевших і дорожчих матеріальних об'єктів, які чомусь прийнято вважати подарунками. І ще обвал цін плюс ажіотажний попит на все, чого не вдається штовхнути протягом року (Ю. Андрухович, Лексикон..., (2005–2011) 2017, 39). – У СУМ: який становить манію (хвороба, пристрасть).

Джерела

Андрухович Ю. Коханці Юстиції. Чернівці: Меридіан Чернівці, 2018. 304 с.

Андрухович Ю. Таємниця. Замість роману. Харків: Фоліо, 2007.

Андрухович Ю. Лексикон інтимних міст. Довільний посібник з геопоетики та космополітики. Вид. 3-тє, випр. й доп. Чернівці : Книги XXI; Meridian Czernowitz, 2016. 436 с.

Андрухович Ю. Московіада (у:) Андрухович Ю.І. Рекреації. Романи. К.: «Видавництво «Час», 1996 (1997). 287 с.

Андрухович Ю. Рекреації (у:) Андрухович Ю.І. Рекреації. Романи. – К.: «Видавництво «Час», 1996 (1997). 287 с.

Словники для виявлення лексикографічних інновацій

СУМ Словник української мови: В 11 т. Київ. 1970–1980.
<http://sum.sn.ua>.

СУМД Словник української мови: додатковий том: У 2-х кн. Київ. 2017.

СУМЖ Словник української мови Кер. В. В. Німчук та ін. Відп. ред. В. В. Жайворонок. Київ: ВЦ «Просвіта». 2016. 2-е вид. 1316 с.

Словники для виявлення поверненої лексики

Гол Правописний словник Г. Голоскевич. Київ. 1929.
<http://r2u.org.ua/main/dicts>

Гр Словарь української мови. Упорядник з додаванням власного матеріалу Б. Грінченко. Київ. 1907–1909. Т. I–IV.
<http://r2u.org.ua/main/dicts>

ГрНік Словарь української мови. Б. Грінченко, за ред. С. Єфремова, А. Ніковського Київ. 1927–1928. Т. I–III. Вид. 3-тє. <http://r2u.org.ua/main/dicts>

РУСД Російсько-український словник ділової мови. М. Дорошенко, М. Станиславський, В. Страшкевич. 1930.
<http://r2u.org.ua/main/dicts>

Із Російсько-український словник. О. Ізюмов. Харків – Київ. 1930. 980 с. <http://r2u.org.ua/main/dicts>

Нік Словник українсько-російський (літери А–Й). А. Ніковський. Київ. 1927. <http://r2u.org.ua/main/dicts>

- ПП** Російсько-український фразеологічний словник.
В. Підмогильний, Є. Плужник. 1927.
<http://r2u.org.ua/main/dicts>
- РУС** Російсько-український академічний словник: Т. I–III.
Гол. ред. А. Кримський, С. Єфремов. Київ. 1924–1933.
<http://r2u.org.ua/main/dicts>
- УС** Словарь російсько-український. Зібрали і впорядкували
М. Уманець і А. Спілка. Львів, 1893–1899.
<http://r2u.org.ua/main/dicts>
- РУСТТ** Російсько-український словник технічної термінології.
І. Шелудько, Т. Садовський. Київ. 1928.
<http://r2u.org.ua/main/dicts>

Біблійні інновації в публіцистиці Євгена Сверстюка (матеріали до «Словника мови творчої особистості»)

Авторські словотворчі ресурси і способи їх реалізації прямо залежать від стилю. «Мовне обличчя» письменника найвиразніше виявляється в публіцистиці. Для дослідження публіцистичних творів Євгена Сверстюка, що вирізняються загостреністю політичних суперечностей, важливий передусім ідеологічний план вивчення. У світоглядній системі письменника на першому місці перебуває лексика соціально-політичного, етичного змісту. У його публіцистичних творах не тільки відображено науково-філософське осмислення навколишнього світу, а й намагання зрозуміти його рушійні сили, аби донести до читача свою оцінку ключових подій минулого і передбачити (вплинути) на майбутнє. Не менш важливе значення у творчості Є. Сверстюка має також мова духовної сфери – засоби релігійного (інші назви: конфесійного – С.Я. Єрмоленко, сакрального – В.В. Німчук, богословського – Н.Д. Бабич) стилів. Особливістю творів майстра є поєднання, взаємопроникнення двох стилів – публіцистичного і релігійного. Домінантою композиційно-мовленнєвої структури публіцистики Є. Сверстюка є створений ним тип сакрально-політичної оповіді. Специфіка сакрально-політичного вокабуляру публіцистичних творів Є. Сверстюка спонукає до пошуку нових можливостей донесення до читача позиції письменника, його кредо і виводить на константи української духовної культури і на концептуальну картину світу власне Є. Сверстюка.

Авторський словник потребує виділення ідіоглос, тобто важливих для творчості письменника слів і словосполук як зображальних засобів авторського ідіостилу і як носіїв ключових ідей його світосприймання, авторської концептуальної картини світу. Лексичними одиницями-ідіоглосами біблійного походження, що структурують світ мовної особистості Євгена Сверстюка, є: *Біблія, Абсолют, ідол, Христос, Сатана, біси* тощо. На основі авторських ключових лексем як вияву етнічного мовомислення письменника у лексикографічному форматі вибудовуємо українську національно-мовну картину світу. Особливе змістове наван-

таження у письменника мають лексичні одиниці та їх морфолого-словотвірні варіанти на позначення Бога. Сакралізовані лексичні одиниці, що виконують функцію символізації, групуються навколо архіконцептів, які утворюють бінарні опозиції: МАТЕРІАЛЬНЕ – ІДЕАЛЬНЕ, РОЗУМ – ВІРА, ВІЧНИЙ РОЗУМ – ЗНАННЯ, ЖИТТЯ – СМЕРТЬ, БОГ – ДИЯВОЛ, ДОБРО – ЗЛО, КРАСА – ПОТВОРНІСТЬ.

У поданих нижче матеріалах пропонуємо нові лексичні і фразеологічні одиниці біблійного походження, не засвідчені у сучасних загальномовних тлумачних словниках (список словників, з якими було зіставлено виділені слова й словосполучки, подано в кінці блоку словникових матеріалів).

Ессе homo [лат. – це людина]. Слова Понтія Пилата про Ісуса Христа. *Христос приходить не усунути Закон, а виконати його – утвердити Волю Отця, що послав Його. Кожною сторінкою життя Він утверджує в світі нові ідеали – Істини, Добра, Краси. Він являє вчинки, що можуть бути піднесені до рангу закону. ...Це дає підставу чужому – прокураторові, що присудив Христа до страти, сказати слова подиву: ЕССЕ НОМО* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 77). – Латинський переклад з Вульгати грецького виразу *Ἰδοὺ ὁ ἀνθρώπος*, за яким, згідно з Євангелієм від Іоана, прокуратор Іудеї Понтій Пилат показав народу Єрусалима після бичування Ісуса Христа, одягненого в багрянцю і увінчаного терновим вінком, бажаючи збудити співчуття натовпу: *І вийшов назовні Ісус, у терновім вінку та в багрянім плащі. А Пилат до них каже: Оце Чоловік!* – (Іо. 19: 5).

абсолю́т: духовний абсолю́т. Вічна, незмінна і досконала першооснова всього сущого – Бог, дух, ідея, що протиставляється відносному і обумовленому матеріальному. *Чи не найбільшим еретиком і вчителем західнього мислення у нас був Шевченко з його рішучим поверненням до духовних абсолютів, до біблійного світогляду і християнських вартостей* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 30)

Авель, -я, ч., бібл. Символ невинної жертви. *Прокурор: «Обвинувачення вважає за можливе слухати справу без явки академіка Кравчука». Про себе ж подумав: «Тільки хай той академік пам'ятає, що Кайн – я, а він – лише Авель»* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014)

(2004), 614). – Алюзія на Адамового сина, вбитого рідним братом Каїном як уособлення запеклої сімейної і соціальної ворожнечі.

анабіоза: **духовна анабіоза** (норм. анабіоз), *перен.* Пригнічення, загальмування релігійної, церковної діяльності і пов'язаний з цим моральний занепад суспільства. *Серед людей, що піднялися з низів духовної анабіози до інтенсивного духовного життя й пізнання Бога в собі й у світі, вирізняється постать Валерія Марченка, молодого українського політичного в'язня, що загинув на етапах своєї важкої хресної путі* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1988), 236).

анáтема: **кидати анáтему** (норм. анафему). Піддавати осуду, засуджувати. *На зустрічі з Римом ви представляєте Україну, будучи Антиукраїною. За старою віковою звичкою ви кидаєте на пробуджену Україну анатему, нині проклинаєте ієрарху УАПЦ і чекаєте на вихід опричників...* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 70).

антибóг, -а, ч. Релігійно-міфологічний персонаж: верховний демон зла, володар пекла, який підбурює людей до здійснення зла; антипод Бога, сатана. *Сізіфа зупинили під камінним дощем.. І то була друга кара Сізіфові, послана антибогом за ревність виконання велінь кари Божої* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 513).

антихрист*, -а, ч. **1.** бібл., рел. Людина, противник Христа, який видає себе за Месію, але має злу сутність. *Убивства, розбещеність, хтивість, ідолопоклонство, грабунок, обман, гордість, самовпевненість, марнослав'я, ненависть до істини і гоніння на добру й порядну людину – ці прогнози актів Антихриста, закладені ц феномені зла й олжі. Вони написані тисячі років тому* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 20); *Розважливий Антихрист, оснащений багатим вибором дешевих заміників, робить справу розмивання успішніше, ніж гарячий і нетерпимий голодренець* (47). **2.** *перен.* Людина, яка здійснює злі і руйнівні вчинки, діяння. *А тим часом падіння влади Антихриста в Європі почалось уже після поразки фашизму. Саме тоді настала хвиля клерикалізації Німеччини, Польщі... Нарешті та хвиля захоплює і пустелі червоної імперії зла* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 39); *Народ сам фанатичний блиск його [Василя Липківського] очей сприймав як заклик до опору владі антихриста* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2007), 27). **3.** Як прикладка, *перен., лайл.* Про того,

хто уособлює антилюдяну, антигуманну владу. *На нього [П.Г. Тичину] влада звернула особливу увагу вже після публікації в 1926 році твору «Чистила мати картоплю» – там голодна мати картає сина-комуніста: Ленін-антихрист явився, мій сину, / а ти проти мене* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 39); *Ленін-антихрист явився – це не якась зовнішня символіка часу, а це структурні форми поетики, і за ними стоїть суть* (42). – У СУМ: розм., заст.; без перен. знач. – За назвою персонажа християнської есхатології, біблійних, церковних та інших пророцтв про останні дні світу.

апокаліптічний* [грец. ἀποκάλυψις, ἀποκάλυψις – виявлення, викриття], -а, -е. Який віщує смерть; страшний, жорстокий, безнадійний; апокаліпсичний. *Вік страшних пошестей чуми і мору – вік XV – вважався апокаліптичним* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 62). **Апокаліптічні випробування** див. **випробування**. – У СУМ і СУМД: без коментаря й етимол. – Від Апокаліпсис – назви однієї з книг християнської церковної літератури I ст. н.е останньої книги Нового Заповіту, у якій зібрано пророцтва про кінець світу; пор. укр. відповідники Об'явлення, Одкровення св. Івана (Іоанна) Богослова.

апокаліптічно. *Присл. до апокаліптічний*; жакливо, безнадійно. *Микола Вінграновський тривожно заговорив про свій народ, і метафори його звучали апокаліптично* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 26). **Зазвучати апокаліптічно**. Справляти враження, подібне до Апокаліпсису; викликати уявлення про «кінець світу»; неймовірно, жакливо. *Микола Вінграновський тривожно заговорив про свій народ, і метафори його зазвучали апокаліптично* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 26).

архидиявольський, -а, -е, *перен.* Надзвичайно сильний за ступенем вияву; дуже підступний, неймовірно злий, лютий. *Історичний прецедент Леніна, організатора колосальної катівні, задекорованої словом «чрезвычайка», – це архидиявольська спокуса для німецького ефрейтора-художника і для грузинського семінариста-каторжника* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 289).

аскетизм: революційний аскетизм. Невибагливий спосіб життя, за якого чие-небудь суворе самообмеження, скромність і стриманість зумовлені революційними переконаннями, самовідданістю у боротьбі за

соціальний прогрес, без сподівання на віддяку й на небі. **Револьюційний аскетизм** – матеріалістичний [матеріалістичний]. Він зневажає покірність кротких і чистих серцем, відкидає співстраждання, милосердя і «всяку містику». Це аскетизм гордині, це скромність гордині, і мета його – здобути собі право не щадити інших, право судити суворо й нещадно (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 79); **Християнський аскетизм**. Християнське подвижництво, засноване на ревному прагненні до єднання з Богом, духовно-моральному вдосконаленні, що здійснюється через подвиги доброчесного монастирського або мирського життя. Правда, зовні схожим з християнським був револьюційний аскетизм. Але в цій зовнішній схожості закладена протилежна суть: **християнський аскетизм** є упокоренням гордині й не має жадних зовнішніх цілей, – лише моральне вдосконалення через зречення насолод, які дає світ (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 79).

атеїст: соромливий атеїст. Той, хто під тиском певних обставин, ситуації, що склалася, неохоче, приховано позиціонує себе як людину невіруючу, безбожника, людину, яка не вірить в Бога. Я мав доволі близькі стосунки з академіком Зеровим [Дмитро Костянтинович Зеров] і його дружиною – бував у них удома. Зеров – особистість великого формату. Відкритий, ерудований, мислячий. Він не вмів брехати. Може, й не мусив. Однак він був певною мірою «зсовєстизований» – був атеїстом, але – я додав би – «соромливим атеїстом» (Є. Сверстюк, На полі чести, 2014, 139).

біблійно-апокаліптичний, -а, -е, *перен.* Який стосується біблійних пророцтв про кінець світу, пов'яз. з ними; який нагадує такі пророцтва. Офіційна критика відчула велику невідповідність драматичних проблем і **біблійно-апокаліптичних** мотивів під цією легкоприйнятною назвою [«Україна в огні» О. Довженка] (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 266).

біблійно-пророчий, -а, -е. Стос. до біблійних пророцтв; пов'яз. з ними. Імовірно, що якби Шевченко прожив довше, його політична активність виявилася б гостріше, звичайно, на боці польського повстання... Але в творчості його **біблійно-пророчі** мотиви були остаточними (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 186).

Біблія*, -ї, жс. Звід священних книг іудейської і християнської релігії, що складається зі Старого Заповіту (визнаного кожним з цих віровчень) і Нового Заповіту (визнаного лише християнством). *Не просто знати Біблію, а розуміти її джерельну силу, що живила й живить нашу творчість* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 173). – У СУМ: з малої літери; уточн. знач. **Світ Біблії**, уроч. Усе, що вміщено у Старому і Новому Заповіті. *Шевченко.. змалку списував Сковороду, того, що.. проповідував єдність трьох світів – мікросвіту (людина), макросвіту (космос) і світу Біблії (слова-символи)* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 188).

благословлений, -а, -е, на що, книжн., уроч. Якого схвалили і благословили; гідний слави. *У тисячоліття Хрищення Руси земля св. Володимира стоїть просто неба у великій сум'ятті. Київські гори, благословлені на славу і життя рукою св. Апостола Андрія Первозванного, задивились у темну течію Дніпра, що втратив незворушну певність у своїй плині до моря* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 76).

блаженний: блаженні кроткі. Той (ті), хто сподобився пізнати благо, благодать Божу, хто виражає сумирність, доброту, лагідність. **«Блаженні кроткі»** – сувора влада поверталась до них спиною, поблискуючи шкіряною курткою і мавзером (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 79). – Вислів із третьої заповіді блаженств, повністю фраза звучить так: «Блаженні кроткі (тихі, лагідні), бо землю впадкують вони» (Мт. 5: 5); **Блаженні милостиві.** Той (ті), хто сподобився пізнати благо, благодать Божу, хто терплячий, добрий, милосердний, відгукується на чужий біль, завжди готовий до прощення. **«Блаженні милостиві»** – цього осантименту твердий більшовик не зносив: і не просить, і не молить – Москва сльозам не вірить. Вольові генії беззаконня і революційної законності не знали милосердя: воля – непоєхитна, сваволя – безмежна, неволя – абсолютна (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 79). – Вислів із п'ятої заповіді блаженств, повністю фраза звучить так: «Блаженні милостиві, бо вони помилені будуть» (Мт. 5: 7); **Блаженні миротворці.** Той (ті), хто сподобився пізнати благо, благодать Божу, хто сприяє встановленню миру, усуває ворожнечу, сварки. **«Блаженні миротворці»** – це перші «контра»: боротьба ж непримиренна...

(Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 79). – Вислів із сьомої заповіді блаженств, повністю фраза звучить так: «Блаженні миротворці, бо вони синами Божими стануть» (Мт. 5: 9); **Блаженні спра́гли правди**. Той (ті), хто сподобився пізнати благо, благодать Божу, хто виражає пристрасне, сильне прагнення пізнати істину. **«Блаженні спра́гли правди»** – до таких була презирлива посмішка: *ваша правда минула, тепер наша правда...* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 79). – Вислів з четвертої заповіді блаженств, повністю фраза звучить так: «Блаженні голодні та спрагнені правди, бо вони нагодовані будуть» (Мт. 5: 6); **Блаженні ті, що пла́чуть**. Той (ті), хто сподобився пізнати благо, благодать Божу, хто виражає глибокий жаль, зажуру за чим-небудь. **«Блаженні ті, що плачуть»** – цьому протиставлялось торжество переможця: *хай недобитки плачуть...* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 79). – Вислів із другої заповіді блаженств, повністю фраза звучить так: «Блаженні засмучені, бо вони будуть утішені» (Мт. 5: 4); **Блаженні убогі д́ухом**. Той (ті), хто сподобився пізнати благо, благодать Божу, хто щиро визнає і завжди переконаний, що його розум, мудрість і сила перед Богом нічого не варті. **«Блаженні убогі д́ухом»** – *учить Христос. Саме слово «Блаженні» викликало саркастичну посмішку і зневагу до смиренности негордих д́ухом* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 79). – Вислів із першої заповіді блаженств, повністю фраза звучить так: «Блаженні вбогі д́ухом, бо їхнє Царство Небесне» (Мт. 5: 23); **Блаженні чісті се́рцем**. Той (ті), хто сподобився пізнати благо, благодать Божу, хто щирий, відвертий, внутрішньо, духовно чистий. **«Блаженні чісті се́рцем»** – *це наперед приречені вівці* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 79). – Вислів із шостої заповіді блаженств, повністю фраза звучить так: «Блаженні чисті серцем, бо вони будуть бачити Бога» (Мт. 5: 8).

бог*, Бог, -а, ч. 1. За релігійними уявленнями: всезагальне світове начало, творець неба і землі, усього суцього; у християнстві один у трьох лицах: Бог Отець, Бог Син і Бог Святий Дух. *Дуже характерний для Шевченка штрих: у великі хвилини перед ним завжди стоїть Бог* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 185); *Більшовизм – це сила протиприродна. Злочин був для них [більшовиків] лише засобом, продиктованим сатанинською ціллю – гординею кумира стати богом і вчителем усього світу* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990),

21). **2. перен.** Одухотворення, натхнення, просвітлення. *Бог у душі поета і пророка – зовсім не той образ, що в душі смиренного священика* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 180); – У СУМ: з малої літери, дод. знач. **Бог пронізує всесвіт.** Афористичний вислів на позначення божественної природи усієї системи світобудови. *Бог пронізує всесвіт, який треба виповнити своїми зусиллями – і це неодмінний мотор всього дальшого розвитку життя* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1989), 47); **Бог творив дерево, а не ліс.** Афористичний вислів на позначення унікальності кожної людини, кожної особистості, з яких складається суспільство. *Тоді треба і на міжнародній арені Тоді треба перестати творити на міжнародній арені міт про свідомих українців як бандитів, зрадників, антисемітів, поліцаїв і т. д. Тоді замість творити карикатури треба пазнвати образ рівного правового партнера. Тоді треба прийняти християнський принцип: Бог творив дерево, а не ліс* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1989), 131); **Бог творить позитивною силою любови.** Афористичний вираз на позначення благотворного впливу духовності на життя і творчість людини. *Бог творить позитивною силою любови і надихає нею свої творіння* (СвБСУ, 1993 (1990), 19); **Моліться своєму Бóгові.** Залишатися вірним своїм національним звичаям і традиціям. *Хто виділявся? ..Люди, які свято берегли в серці свої святині, молилися своєму Богові й плекали мрії повернутись до дому ОТЦЯ СВОГО. Це не діти казарми – вони в казармі «дисиденти», чужі...* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 13); **Не ма́ти Бóга в се́рці.** Бути байдужим, черствим, немилосердним. *Виходить, ви зовсім не маєте Бога в серці? Ви діри у своїй душі затуляєте отими бовванами і при цьому скаржитеся, що у вас погане життя?* (Є. Сверстюк, На полі честі, 2015, 295); **Як перед Бóгом.** Зовсім відверто, щиросердно; як на духу; як на сповіді. *Один Бог знає, як дорого заплатив Стус за ці слова, за «Таборові зошити», перекинуті через залізну завісу. Але то був чоловік, який говорив і писав за будь-яких обставин ясно, як перед Богом, і платив за це життям* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1989), 212).

богобо́рство, -а, с, книжн. **1.** Боротьба з Богом (богами); атеїзм. У Псалмах Давидових Бог теж неоднозначний образ: там є елемент *богоборства*, є сумніви і докори (Є. Сверстюк, Блудні сини України,

1993, 180). **2.** Відсутність протистояння між людиною і Всевишнім. *Ми знаємо в літературі й богоборство як різновиди драматичної віри в Бога, якого людина внутрішньо не готова прийняти, й продирається крізь заперечення таки до нього ж* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 216).

богобóрчий, -а, -е, книжн. Стос. богоборства. *Були в ній [статті Є. Сверстюка «На полі чести»] усі прийняті акценти: революційні мотиви, богоборчі тощо. Якось тоді легко віддавали данину натяжкам* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 192).

боговідстúпництво, -а, с. Зневіра в Бога, відмова від релігії. *Треба сказати, що боговідстúпництво часто починається з релітивізму – від заперечення крайнощів до профанації святині, яка падає в очах маловірів* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 293).

богознева́га, -и, ж., перен. Глумливе ставлення до чогось дорогого, заповітного для когось-небудь. *Загашування духу на всіх рівнях, зневажання святих і послідовна богозневага із «закручуванням гайок» вели до переоцінювання всієї духовної спадщини з викликом світові* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 44).

Богома́тір, -тері, ж. Мати Ісуса Христа; Богородиця, Свята Діва. *В Опанаса Заливаху є відома картина в кількох варіантах [варіантах] – «Покрова»: смутна Богоматір великим білим покривалом у своїх білих руках захищає голови малих світу сього – від лиха, від незримого нашестя, від насильства й мору страшного ХХ віку* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 231).

богом забутий кра́й, богом забутого кра́ю, ч. Про занедбану людьми і покинуту вищими силами країну. *На «ламкій і виткій вскеспадній дорозі» до Бога поет [Василь Стус] перебував часто, а коли спадав з неї, то роздумував над темною долею приречених поколінь у «богом забутому краю» – коли над торжищем людським, де орють лихом і лихом засівають «Бог постав як лютий бич і можновладця»* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 154).

богосло́віє, -я, с., ц.-сл. Сукупність церковних учень про Бога й догмати релігії; теологія; богослов'я. *Розвінчання Бога підкосило всю систему гуманітарних понять і відкинуло богословіє, усяку ідеалістичну філософію, мораль, етику й естетику – як непотріб – на смітник мину-*

лого» (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 255). – У СУМ: богослов'я.

братолюбіє, -я, с., ц.-сл., уроч. Вияв любові до всіх людей, як до рідних; як між братами; братолюбність, братолюбство. *Послідовна клясова пильність, «нетерпимість до всяких проявів» – стала воістину новою релігією, також абсолютною, як новозавітна проповідь братолюбій* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 79).

вавилон [з д.-гр. Βαβυλών, далі з аккад. Babilī – ворота бога], -а, ч., перен. Про те, що уособлює імперію, поневолювача. **Великий імперський вавилон**. Про Російську імперію; вавилонський полон. *Але для Шевченка він [М.В. Гоголь] був не сатириком, а «наш безсмертний Гоголь», посланий з неба, щоб сміхом зупинити зле прямування суспільного життя та повернути озлобленому світові християнський мир душі і бачення суті. ..Той сміх і той плач – то та сама дума, що роздирає серце, і те саме відчуття неволі у великому імперському вавилоні...* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 126). – Алюзія на давнє знамените місце в Месопотамії, столицю Вавилонії – збірну назву серії насильницьких переселень значної частини єврейського населення Іудейського царства за часів сорокатрирічного правління Навуходоносора II (605 – 562 рр. до н.е.) як каральні заходи у відповідь на антивавилонські повстання.

вартості, -ей, мн., перен. Поняття, ідеали, традиції та інші абстрактні сутності, що мають найбільшу значимість для суспільства або людини, і слугують моральним орієнтиром. **Духові вартості**. Поняття, які лежать в основі внутрішнього пошуку людини, її устремлінь, формуванні світогляду, індивідуального погляду на оточуючу дійсність; духовні вартості. Він [Липинський] *пропонує дух релігії справжньої, віри, що.. цілковито визначає пріоритет духовних вартостей* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 23); **Культурні вартості**. Матеріальні і духовних цінності, створені людством протягом його історії, які мають найбільшу значимість для суспільства і людини. *Нині ми пробуємо знайти спільний знаменник і культурні вартості у феномені духовності. Просто на тій підставі, що бездуховність явилась нам в образі розбитого корита, як антипод усіх вартостей* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 43); **Найвищі вартості**. Певні встановлені суспільством ідеали, які неможливо нічим виміряти і скласти їм ціну. Він [В'ячеслав Липин-

ський] *пропонує дух релігії справжньої, віри, що пронизує найвищі вартості* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (1999), 23); **Сьогоденні вартості**. Те, що не пов'язане з духовним життям людини; утилітарне, побутове, скороминуще. *Кілька поколінь українських читачів проходили школу (середню й вищу) знедуховлення свого національного поета і замінювали його образи поняттями жорстокої клясової [класової] боротьби, «за перемогу революції», «за владу», «за знищення» і т. ін. Ми здрибнювалися до кон'юнктури сьогоденних вартостей* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 175); **Фундаментальні вартості**. Головні, основні поняття, ідеали, традиції та інші абстрактні сутності, що мають найбільшу значимість для суспільства або людини, і слугують моральним орієнтиром. *Все живе мусіло ставати в оборону фундаментальних вартостей* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 28); **Християнські вартості**. Поняття, ідеали, традиції, що мають найбільшу значимість для суспільства або людини і пов'язані з християнством. *Чи не найбільшим єретиком і вчителем західного мислення у нас був Шевченко з його рішучим поверненням до духовних абсолютів, до біблійного світогляду і християнських вартостей* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 30).

вѣжа: **Вавилонська вѣжа** [івр. Мигдаль, Бавель], *перен., книжн.*

1. Про спорудження, створення чого-небудь величного, грандіозного, що приречене на загибель. *Антоненко-Давидович не прийняв маску, за що був викинутий «на смітник історії» - в безвісті, де лупали каміння для споруди Вавилонської вѣжі* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1989), 222). **2.** Колишній СРСР; вавилон. *Нам не треба зупинятись на тих поняттях, бо маємо перед очима сімдесятилітню руїну Вавилонської вѣжі, складену з каміння гордині й самовдоволення* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 172). – Символічний образ в канонічному тексті Біблії (Бут. 11: 1 – 9), де в одну оповідь зведено два сюжети про Давній Вавилон (про побудову міста і змішування мов та про побудову башти і розпорошення людей по всьому світі); спроба людей побудувати башту до небес, аби уславити себе самих, не вдалася, оскільки розгніваний їхньою зухвалістю Бог так змішав мови, що люди перестали розуміти одне одного.

виймання: виймання порошинки з чужого ока. Прискіпливе, критичне ставлення до інших людей і поблажливе до самого себе. *І яка ж то віра, коли грішний перед Богом і людьми ієрарх не тільки не йде на покаєння і монастир, а навіть не допускає щодо себе простої комуністичної самокритики? І який же він учитель, коли дає поганий приклад вічного виймання порошинки з чужого ока...* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 75). – Вираз із Нагірної проповіді Христа: *І чого в оці брата свого ти заскалку бачиши, колоди ж у власному оці не чуєш? Лицеміре, — вийми перше колоду із власного ока, а потім побачиши, як вийняти заскалку з ока брата твого* (Мт. 7: 1 – 5, переклад І. Огієнка).

випробування: апокаліптичні випробування. Нещастя, тяжкі події, співвідносні з апокаліпсисом, які являють собою щось жахливе, згубно-катастрофічне для людей. *За півтора століття, відколи нам відкрився і зник, як раптова нагірна з'ява, Шевченко, ми пережили апокаліптичні випробування – на грані смерті цілої нації та її святинь...* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 187). – За назвою (першим словом) останньої книги Нового Заповіту «Одкровення Іоанна Богослова» (від гр. *apokalypsis* – одкровення: *apo* – від і *kalypso* – ховати, приховувати), де вміщено пророцтва про кінець світу, опис глобальних бід, масштабних катастроф і катаклізмів.

висота: з висоті Вавилонської вежі, перен. З пихою виконавців справи, яку ніколи не буде завершено через надмірну відірваність від реального життя, без зв'язку з народом. *Ах, товариші партанаратні! ..Дайте нам спокійно молитись своєму Богові – своєю рідною мовою. А ви вже діліть корито та здалеку поглядайте на церкву – з висоти своєї Вавилонської вежі* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 73). – Символ людської гордині, сум'яття і безладу. Тема старовірського міфу і біблійного сюжету про долю людства після Всесвітнього потопу. Фрагмент, що переповідає про будівництво Вавилонської вежі, належить до найдавнішої частини біблійних текстів (І тис. до н. е.). Він приписує Німроду, праонуку Ноя і легендарному засновнику Вавилону, амбітний задум звести колосальну башту (вежу) до небес, який не вдався: розгніваний зухвальством людей Бог змішав мови, після чого вони, не розуміючи одне одного, не могли продовжувати будівництво. Пор. згадку

про Вавилонську вежу в пам'ятці історіографії та літератури Київської Русі «Повість врем'яних літ».

Віра, -и, ж. Переконаність в існуванні Бога, вищої сили, яка керує світом; віровчення. *Наше лицарство жило дух волі, підносило, як прапор, абсолюти Віри і Правди, завжди показувало готовість вмерти за землю батьків, за віру християнську* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 195). – У СУМ: з малої літери. **Віра християнська**. Релігійне вчення, що постало в I ст. н. е.; має три основні напрями: православ'я, католицизм, протестантизм. *Наше лицарство жило дух волі, підносило, як прапор, абсолюти Віри і Правди, завжди показувало готовість вмерти за землю батьків, за віру християнську* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 195). – Ґрунтується на вірі в Ісуса Христа-боголюдини, який зійшов на землю і прийняв страждання заради спасіння людства.

вічне, -ого, с. Те, що безкінечне в часі, не має ні початку ні кінця. *Коли палили і топтали ікони в тридцяті роки – в очах більшості навіть тих, що відчували біль, ті ікони поблякли. Може, і за рахунок того, що нові цінності, піднесені на високий п'єдесталь [п'єдестал], здавались не такими вже осоружними. Так само змінювалися погляди на масштабні історичні явища. ..Нині стало модою шукати те, що викидали і розкидали ще позавчора... А ось великого, **вічного**, люди в своїй масі ні тоді не бачили, ні тепер* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 96). – Див. **вельіке**.

влада: вся влада від Бо́га. За нормальних умов людина повинна визнавати не тільки духовну владу, але й світську, державну. **«Вся влада від Бога»** – нагадували нам християни і напівхристияни. *Ми приймали цю тезу апостола Павла, як заклик працювати і будувати, а не руйнувати. Але ми передусім пам'ятали притчу Христову про талан* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1989), 133). – Вираз з послання апостола Павла до Римлян: *Нехай кожна людина кориться вищій владі, бо немає влади, як не від Бога, і влади існуючі встановлені від Бога* (13: 1). Пор. інше прочитання відомої фрази: *Οὐ γὰρ ἐστὶν ἐξουσία ἐκτὸς αὐτοῦ* – Не є владою ті, хто не від Бога.

вождь: сліпий вождь, поводитір сліпих, перен. Керманич, який сам не розуміє того, що відбувається навколо, веде за собою неосвічених,

затурканих людей. *Ми готові збиратися знову, хоча б у катакомбах по два-три в ім'я Його. Ми знову вчимося читати Євангелію [Євангеліє] і молитись «визволи нас од лукавого». І більше не підемо по блудному колу за **сліпим вождем, поводирем сліпих** (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 70). – Євангельський вислів: «Залишіть ви їх: це сліпі поводитарі для сліпих. А коли сліпий водить сліпого, обоє до ями впадуть (Мт. 15: 14, переклад І. Огієнка).*

воля: воля Всевишнього. Джерело життя, святості, чистоти. *Але то поема [«Мойсей» І.Я. Франка] про духовну драму пророка, який прагне нав'язати розмову з Богом і водночас має нав'язати розмову про волю Всевишнього з юрбами номадів, що воліють створити собі ідолів, бо ті нікуди не кличуть і нічого не боронять (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 159); Покладатися на волю Божу.* Вірити в те, що всім у житті керує Бог, віддаватися плину життя на промисел Божого провидіння, жити за євангельськими заповідями. *Жадні [жодні] аргументи не тривожили, сумніви не мучили, бо мав принципову засаду і покладався на волю Божу (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 28).*

воробта: воробта відходу. Наближення смерті. *Надвечір батько тихо відійшов. Мені стало досадно за свою суєтність. За те, що не відчув великої хвилини прощання й великого мовчання біля воріт відходу (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 30). – Алюзія на «Притчу про тісні (вузькі) ворота» в новозавітних Євангеліях від Луки (Лк. 13: 24 – 29) і Матвія (Мт. 7: 13 – 14), де Господь, навчаючи народ, говорить, що ворота неба тісні, і треба зробити зусилля, щоб увійти в них.*

Всевишній, -нього, ч., висок. У християнстві: одне з імен Бога. *Але то поема [«Мойсей» І.Я. Франка] про духовну драму пророка, який прагне нав'язати розмову з Богом і водночас має нав'язати розмову про волю Всевишнього з юрбами номадів, що воліють створити собі ідолів, бо ті нікуди не кличуть і нічого не боронять (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 159).*

всепрощення: християнське всепрощення. Прощення всього й усіх. *Нагадаємо, що християнське всепрощення, поряд з поняттям гріха, є вузловим поняттям християнської етики (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 172).*

всетворя́щий: всетворя́ща сила життя́. Те, що сповнює все живе радістю, щастям, прагненням жити і творити. *Зайвим було б казати, що Шевченкова любов іде від євангельського джерела, як всетворяща сила життя...* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 177).

всюди́сущий, -а, -е, книжн. 1. У християнстві: який перебуває, існує одночасно, водночас всюди (постійний епітет Бога). *Є щось у світосприйманні Лиші [Раїси] від Гоголівського бачення невидимого і всюдисущого...* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1991), 209). **2. ірон.** Який скрізь устигає побувати, у всьому взяти участь. *«Це ми у вас під час обшуку знайшли. Не пригадуєте, що це за ампула?» – «Це отрута». – «А яка отрута?» – «Це не важливо». – «А звідки вона у вас?» – «Ну, була в мене така, я ж [Є. Сверстюк] не сподівався, що ви такі всюдисущі» усепроникні, що й там знайдете»* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 164).

Джерела

Є. Сверстюк, Блудні сини України – Сверстюк Є.О. Блудні сини України. Київ: Товариство «Знання» України. 1993. 256 с.: іл.

Є. Сверстюк, На полі чести – Сверстюк Є.О. На полі чести: У 2 кн. – Кн. I: Невже то я? Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»». 2015. 368 с. + 956 с. іл.

Є. Сверстюк, Світлі голоси життя – Сверстюк Є.О. Світлі голоси життя. Київ: Тов «Видавництво «Кліо»». 2014. 768 с.

Словники для виявлення лексикографічних інновацій

СУМ – Словник української мови: В 11 т. / – К., 1970–1980. – <http://sum.sn.ua>.

СУМД – Словник української мови: додатковий том у 2 кн. Київ: Видавництво, 2017.

СУМЖ – Словник української мови / Кер. В. В. Німчук та ін. / Відп. ред. В. В. Жайворонок. Київ: ВЦ «Просвіта», 2016. 2-ге вид. 1316 с.

Продовження в наступних випусках збірника

Українські духовні цінності у мовотворчості Олеся Гончара (словникові матеріали)

Словникові матеріали, сформовані на основі тритомових «Щоденників» Олеся Гончара та збірки його творів «Далекі вогнища», відображають фрагмент концептосфери «Українська духовність», яка є визначальною для української ментальності.

У словникових статтях, укладених нами для «Словника мови творчої особистості», засвідчуємо глибоке розуміння Олесем Гончаром загальних понять української духовності (духовність, знедуховлення, духовні цінності, внутрішній світ людини) та його емоційно-образне осмислення явищ деградації та декультуризації людства в умовах тоталітарної системи.

Тематичне систематизування словникових матеріалів здійснюємо за допомогою перехресних посилань між словниковими статтями. Моделюємо тематичні підгрупи, які відтворюють процеси духовного відродження, роль високодуховних і богонатхненних людей у розвитку української культури, морально-етичному та естетичному вихованні молоді, утвердженні традицій української духовності тощо.

Систематизовані словникові матеріали засвідчують продуктивність компонентів *духовний* та *духовність* у структурі образних висловів Олеся Гончара: *духовна краса, духовна сфера, духовне здоров'я, духовне добро, сфера духовності, українська духовність* та ін. Варто зазначити, що одинадцятитомний тлумачний «Словник української мови» (1970–1980) не подає жодного подібного стійкого сполучення слів.

Словникові матеріали відтворюють особливу зацікавленість Олеся Гончара проблемами розвитку української мови як духовного коду нації, найвищого вияву духовності.

Подаємо вислови Олеся Гончара про духовну унікальність людей, виняткове значення багатого внутрішнього світу людини («внутрішньої небесності») для всесвітньої гармонії.

Виокремлюємо словникові статті, присвячені відображенню вагомих результатів діяльності творчих особистостей. Подаємо статті про Михайлівський Золотоверхий та Софійський собори.

Окремою рубрикою постають словникові статті про явища дегуманізації та декультуризації. Подано авторське осмислення понять знедуховлення, духовної деградації, занепаду духовного й культурного розвитку в умовах тоталітарної системи.

Ремаркою Див. у кінці словникових статей відтворюємо перехресні посилання між статтями, засвідчуємо тематичну класифікацію лексикографованого матеріалу.

Знаком астериска* позначаємо реєстрові одиниці, які уже функціонують у мові. В художньо-образній системі письменника вони набувають нових семантичних відтінків або постають у складі яскравих образних висловів, перифраз, афоризмів тощо.

Зібрані матеріали корисні для системного дослідження ідіостилю Олеся Гончара, вивчення закономірностей духовного і культурного розвитку України, моделювання мовної та концептуальної картин світу.

1. Духовні цінності як вагомий чинник Українського Відродження.

1.1. Загальні поняття української духовності.

духовність*: **українська духовність.** Духовні надбання та культурні цінності українців. *Чимось для мене вони дуже схожі між собою – оці троє: Сковорода, Тичина, Козловський. Як три брати у вічності. Що їх єднає? Найбільше, мабуть, українська духовність. Внутрішня гармонійність. Устремління до ідеалу* (О. Гончар, Щоденники, 1990, т. 3, 292). – Див. **духовне життя; духовні цінності; духовне добро; духовна краса; титан духом; мова як духовний код нації; люди найталановитіші;**

цінність*: **духовні цінності.** Те, що має духовну вартість, входить до сфери духовності (мова, твори літератури, мистецтва, народні звичаї, архетипи культури). *Потреба зберігання духовних цінностей має бути в сучасній людині такою ж сильною, як і вроджений інстинкт самозбереження. І це стосується всього: і землі, та вод, та повітря планети, і народного звичаю, і мови, і пісні* (О. Гончар, Щоденники,

1986, т. 3, 87). – Див. **духовна сфера; духовне життя; духовне здоров'я; духовна цитадель; храм книги; світилище науки; українська мова як духовний код нації; слово – категорія моральна; чистота й цнотливість нації; люди найталановитіші;**

здоров'я*: духовне здоров'я. Висока моральність, богошанування, повага до людей та традицій народу, утвердження духовних і культурних цінностей нації та людства. *Український народ був одним із найрелігійніших у світі, й це додавало йому духовного здоров'я* (О. Гончар, Щоденники, 1988, т. 3, 186). – Див. **духовна краса; богонатхненний; боговдохновений; морально-естетичний; чистота й цнотливість нації; собори душ бережить; людина людині повинна світити;**

добро*: духовне добро, уроч. Мова народу як духовна основа та рушій його розвитку. *Масмо витворену протягом віків мову дивовижно багату, одну з найбагатших у світі, барвисту, запашну, розмаїту, здатну активно жити і розвиватись, придатну для найскладнішої художньої і наукової творчості. Злочином було б занедбати таке неоціненне духовне добро* (О. Гончар, Щоденники, 1964, т. 1, 341). – Див. **українська мова; рідна мова; рідне мовне середовище; мова як духовний код нації; національна мова як вищий вияв духовності; абсолютне естетичне чуття; невідцвітне у віках слово Тарасове;**

краса*: духовна краса, уроч. Найвищий рівень духовності, зразок гуманізму, людинолюбства. *Ісус Христос, цей тесляр із Назарета, молодий мислитель, зостається ось уже 2000 літ ідеалом духовної краси. І що знала історія могутніше за його наскрізь гуманне вчення?* (О. Гончар, Щоденники, 1968, т. 2, 9). – Див. **Бог-творець; Найвищий Розум; Небесний Покровитель; духовна сфера; духовні цінності; внутрішня небесність; людина людині повинна світити.**

1.2. Процеси Українського Відродження.

відродження*: духовне відродження. Повернення до духовних традицій українського народу, осмислення ролі Божого закону в житті людей, поширення біблійної літератури, відновлення церковних споруд та ін. *Микола Білоград пише із Сухой: відкрили церкву! Після тривалих глумлень, тяганини... Оскільки в церкві, перетвореній на комору, ще повно*

пишениці, то святити воду й панахиду правили біля церкви. Люду з'їхалося з Перегонівки, з Улинівки, звідусіль... Отже, **духовне відродження**, набуваючи різних форм, відчувається навіть у Сухій (О. Гончар, Щоденники, 1989, т. 3, 257). – Див. **вітри оновлення; буря відродження; Українське Відродження; небесність; religio – совісність; собори душ бережіть; Михайлівський Золотоверхий собор;**

дух*: **дух онівлення життя.** Значні зміни в суспільній свідомості. | Образно. Завершився сьогодні V з'їзд учителів республіки. Він став значною подією. Розумні люди виходили на трибуну, порушували важливі проблеми. **Дух оновлення життя** – він таки почувається. Доля рідної мови хвилює багатьох (О. Гончар, Щоденники, 1987, т. 3, 146). – Див. **вітри оновлення; вітер свободи; духовне відродження; Українське Відродження; доба нового мислення;**

євшан-зілля*: **духовне євшан-зілля, поет., уроч.** Почуття глибокого патріотизму, справедливості, свободи; символ піднесення національної гідності. | Образно. Розбудити східні регіони! Дати мільйонам отих окрадених, оболванених в епоху тоталітаризму людей ковток свободи, урок національної гідності, дати відчутти пахощі **духовного євшан-зілля**, і вони прозріють, вони стануть людьми! (О. Гончар, Щоденники, 1990, т. 3, 301). – Половецька легенда про євшан-зілля, або полин вміщена в Галицько-Волинського літописі під 1201 роком. Понюхавши цього зілля, половецький хан Отрок повернувся в рідну землю, сказавши: «Краще на своїй землі кістками лягти, аніж у чужій славному бути». – Див. **євшан-зілля духу українського; сонячний дух України; незламний дух козацьких натур; степова, сонячна, козацька, незрівнянна Україна; духовне відродження; духовні цінності;**

євшан-зілля*: **євшан-зілля дүху українського, поет., уроч.** Почуття глибокого патріотизму, справедливості, свободи; символ піднесення національної гідності. | Образно. В східних регіонах мільйони знедуховлених, позбавлених чуття національної гідності. І вони не винуваті, їх від колиски вчили відступництву від мови, від нації, вчили науки безликості. Відродити їх! Вдихнути в них **євшан-зілля духу українського**, дати відчутти біоструми гідності, честі – і вони, я певен, прокинуться, стануть людьми. Адже в них не згасла мужність (О. Гончар, Щоденники, 1990, т. 3, 283–284). – Див. **духовне євшан-**

зілля; духовне здоров'я; сонячний дух України; незламний дух козацьких натур; степова, сонячна, козацька, незрівнянна Україна.

1.3. Високий світ української духовності.

богонатхненний, -а, -е, *уроч.* Надзвичайно гарний, красивий, створений з Божої волі. *Витвір* [св. Софія] *справді богонатхненний*, як казали колись... *І, може, вища сила відвела в останню мить від нього чорну руку руйнівника* (О. Гончар, Щоденники, 1975, т. 2, 228); *Вульгарний атеїзм нічого високого не створив, все найпрекрасніше – то все богонатхненне. Досить глянути на Софію, на Андріївську церкву, щоб у цьому переконатись* (О. Гончар, Щоденники, 1978, т. 2, 354); *Часто чую останнім часом: християнство – це міф... Та навіть якщо й так, то який це прекрасний, людяний міф, сповнений незрівнянної світлоносії сили! Дав такий розгін цивілізації, зміцнив мораль, гуманізував життя цілих народів, осяяв чистотою всіх нас, хто здатен вірити... Нічого ж вищого, гуманнішого за це вчення! Воно справді богонатхненне... І кого тільки торкнулось це слово – там Мікеланджело, там Бах, там Шевченко...* (О. Гончар, Щоденники, 1991, т. 3, 360. – Засвідчено у Словнику української мови Д.І. Яворницького. – Див. **боговдохновенний**; **богообраний**; **ласка Божа**; **Бог-творець**; **духовна краса**; **виквіт душі**; **високі висоти**; **спів з небес**; **народ-красолюб**;

світ*: **світ високого**, *уроч.* Високі богонатхненні досягнення людства у сфері літератури, мистецтва, архітектури, народних промислів тощо; духовний світ, сфера духовності. *Біля св. Софії. Як тут тихо, як одразу входив у світ високого, – сама молиться душа* (О. Гончар, Щоденники, 1975, т. 2, 228). – Див. **духовна сфера**; **духовна краса**; **небесність**; **внутрішня небесність**; **висока блакить українського неба**; **свята блакить неба**; **спів з небес**; **свята Софія**; **Михайлівський Золотоверхий собор**; **народ-красолюб**;

блакить*: **свята блакить [не́ба]**, *поет., уроч.* Про красиве голубе небо Божої світобудови. | Образно. *Чому такі гарні діти в колясках? Може, що бачать весь час над собою небо, його святу блакить* (О. Гончар, Щоденники, 1973, т. 2, 156). – Див. **висока блакить українського неба**; **Покровитель Небесний**; **море блакиті**; **арка небесна**;

висота*: **високі висоти, уроч.** Високий рівень духовності, здатність до поетичного світосприймання. | Образно. *Бути на високих висотах, де царює поезія... Де сяють темні зорі очей... Де все, що бачиш, – свято: дерево, злива дощу з «колиби», озеро внизу... Невже після цього знову жорна буднів?* (О. Гончар, Щоденники, 1969, т. 2, 48). – Див. **вершинність; вершинний; абсолютне естетичне чуття; титан духом; чутливий, як арфа; високі мальви поезій; духовна краса.**

1.4. Високодуховні люди з багатим внутрішнім світом.

люди*: **люди в білих сорочках, уроч.** Благородні, щирі, широкі серцем люди з високим рівнем духовності, багатим внутрішнім світом. | Образно. *Душа часто сумує за людьми в білих сорочках. За людьми великодніми. Дідусями, бабусями.. Такі ж чисті душі були їхні, як сорочки великодні* (О. Гончар, Щоденники, 1969, т. 2, 57). – Алюзія на **люди в білих шатах** з «Одкровення» Іоанна Богослова – мученики, які постраждали за Христа і віру Христову. – Див. **найрелігійніший; найлюдяніший; люди великодні; духовна краса; духовні цінності; чистота й цнотливість нації;**

люди*: **люди змістовні, неміщаністі.** Про людей з багатим внутрішнім світом, високою духовністю, національно свідомих, гордих, незалежних. *Сильне враження лишилось від поїздки по Шевченківських місцях. ..Всюди на шляху нам зустрічались люди змістовні, неміщаністі, не ті жалюгідні покручі, що соромляться своєї приналежності. Бачили людей привітних, скромних, але внутрішньо незалежних, свідомих себе. Таких, що вміють дорожити, вміють берегти. А доки вмітимем дорожити, доти будемо людьми!* (О. Гончар, Щоденники, 1982, т. 2, 524). – Пор. протилежне: **манкурт; знедуховлені; пігмеїстий думкою.** – Див. **національна гордість; люди великодні; люди найталановитіші; мозок нації; геній нації; національна самосвідомість; генетична могутність нації.**

1.5. Спілка письменників України – духовна твердиня нації.

цитадель*: **духовна цитадель, уроч.** Про Спілку письменників України, яка об'єднує патріотичних та прогресивних письменників, які постійно дбають про духовний розвиток свого народу, самовіддано

відстоюють національні інтереси, є надійною опорою української інтелігенції. *Але я не можу не оцінити того, якою величезною була їхня (і всієї Спілки) роль в здобутті незалежності України! Пішли на майдани, пішли до людей, в надрах Спілки зародився Рух, Товариство української мови – ніхто, гадаю, не зробив більше для успіху Референдуму, як наша творча інтелігенція, письменники, і наша «Літературна Україна»!.. І ось тепер ті літературні бомжі, що в кущах відсиджувались, пиячили по притонах, тепер повилазили, як таргани, і давай наплюжити Спілку і весь її актив... Хтось їх спрямовує, розгортаючи цю дику кампанію зла досить синхронно, цілиться по найдостойніших, насамперед по самій Спілці, що протягом багатьох літ була **духовною цитаделлю**, центром протистояння силам тоталітаризму (О. Гончар, Щоденники, 1992, т. 3, 446). – Пор. назву збірки вибраних творів українського поета, ученого-археолога, політичного діяча Олега Ольжича (1907–1944) «Цитаделя Духа» (Братислава, 1991). – Див. **духовна твердиня нації; духовний лідер нації; духовне ядро; ядро національної культури; творча інтелігенція; письменник – нервова клітина нації; люди найталановитіші; генетична могутність нації**.*

1.6. Богонатхненні творці високої духовності.

таліант*: таліант, що од Бóга, уроч. Про Ніну Митрофанівну Матвієнко (нар. 1947) – видатну українську співачку, народну артистку України, лауреата Державної премії ім. Т.Г. Шевченка, Героя України, члена Спілки кінематографістів. *Просто читає її листи до друзів, інтимно, тихо читає сповідь тієї чудодійниці з Богданівки [Катерини Білокур], а постає ціла доля народу. Сама Ніна Матвієнко тут розкрилася як першокласна драматична актриса – безмежно щира, правдива, емоційна. Якщо є зараз в нашій культурі дочка Заньковецької, то це вона, Ніна Матвієнко, **таліант, що од Бога** (О. Гончар, Щоденники, 1981, т. 2, 447). – Ніна Митрофанівна Матвієнко – солістка Хору ім. Григорія Верьовки та Національного ансамблю «Київська камерата». Виконує народні, обрядові, ліричні, гумористичні пісні, пісні-балади, українські пісні XVII – XVIII («Ой, летіли дикі гуси», «Чарівна скрипка», «Котику сіренький», «Колискова Зорі», «Наливаймо, браття», «Квітка-душа» та ін.). У фільмографії Н.М. Матвієнко: «Співає Ніна Матвієнко», «Солом'яні*

дзвони», «Осяяння», «Тронка», «Пропала грамота», «Гори димлять», мюзикл «Сорочинський ярмарок» та ін.). – Див. **наш маленький геній; українське колібри; спів з небес; сріблястий ангельський голос; люди найталановитіші;**

орфей*: **золотоголосі орфеї України, поет., уроч.** Про українських співаків з прекрасними вокальними здібностями, які представляють досягнення української культури на світовому рівні. | Образно. ***Золотоголосі орфеї України – так атестують наших співаків в іноземлях*** (О. Гончар, Щоденники, 1968, т. 2, 16). – Орфей (дав.-гр. Ὀρφεύς) – напівміфічний уславлений співець і поет, персонаж давньогрецької міфології. Син річкового бога – фракійського царя Еагра (за іншими міфами – Аполлона) та музи Калліопи – покровительки співів – був настільки талановитим, що слухати його музику й пісні сходилися люди, звірі та, навіть, дерева зі скелями. Орфей отримав в дар від Аполлона золоту ліру, яка стала його основним інструментом. – Див. **гордість нашої культури; ювілейний вечір Дмитра Гнатюка; музей Соломії Крушельницької; сріблястий, ангельський голос; спів з небес; наш маленький геній; люди найталановитіші.**

1.7. Українська мова як вищий вияв духовності.

мова*: **мова як духовний код нації.** Мова як засіб відтворення та утвердження системи морально-етичних та естетичних цінностей, важливих для збереження нації та увиразнення її особливостей в полікультурному просторі. *То сьогодні виступив по радіо зі словом привітання до учасників свята. Зімпровізувалось хвилин на 15 і, кажуть, нібито вдало. Уславлення мови як духовного коду нації* (О. Гончар, Щоденники, 1988, т. 3, 190). – Див. **національна мова як вищий вияв духовності; українська мова; рідна мова; національна мова; рідне мовне середовище; духовне добро; невідцвітне у віках слово Тарасове;**

мова*: **національна мова як вищий вияв духовності.** Мова як засіб відображення ментальності народу, його специфічних особливостей, системи національних духовних цінностей. *Якщо народи наші все це переживуть і не самознищаться, якщо з просвітленим розумом підуть у далеч майбутнього, то вистачить їх, треба думати, й на*

таке: озирнувшись у наше, побачать епоху глибоко трагічну, людей, змучених чварами, тривогами й зраних культами, і водночас все ж побачать і їхній подвиг – подвиг віри й невимовно тяжкої боротьби з заблудженнями, подвиг самозречного захисту природи, життя на планеті й такого тяжкого відстоювання **національних мов як вищого вияву духовності** (О. Гончар, Щоденники, 1987, т. 3, 154). – Див. **мова як духовний код нації; мова – душа народу; українська мова; рідна мова; національна мова; рідне мовне середовище; духовне добро.**

1.8. Собори української духовності.

собор*: **Михайлівський Золотоверхий собор.** Православний монастир на честь Архангела Михаїла в Києві, споруджений 1108–1113 рр. онуком Ярослава Мудрого київським князем Святополком Ізяславичем. *Ось розглядаю макет Михайлівського Золотоверхого собору (пам'ятка архітектури XII ст., знищений 1934–1936 рр.); макет Успенського собору Києво-Печерської лаври (арх. пам'ятка XI ст., знищений 1941 року). Натхненні прекрасні витвори людського духу, ті, що пережили монголів, ті, що їх тисячу літ не могли зрушити вітри часу... А в XX віці – знищено... (О. Гончар, Щоденники, 1975, т. 2, 210); Як свідчать нещодавно виявлені архівні документи, наукова громадськість і України, й Москви пробувала врятувати Михайлівський собор. Однак Постишев, Балицький та інші доморощені герострати таки домоглися свого (О. Гончар, Щоденники, 1989, т. 3, 245); Одним із найбільших злочинів сталінського вандалізму є зруйнування Михайлівського Золотоверхого собору в 1935 році. Злочин перед світовою культурою! Будь-що майбутня Україна має відбудувати цей шедевр XII ст., що постав перед киянами в 1113 році. Уцілів від татар. Але не уцілів від динамітів Постишева та Затонського (цей «нарком», вистужник Москви, писав тоді: «По поводу Михайловского собора любители старья поднимают шум...»). Отже, я теж «любитель старья» і кажу: катюги, поверніть нам візантійські мозаїки XII віку, іконостас українського бароко, унікальні срібні царські врата, даровані гетьманами... Де те все, що належить Україні? (О. Гончар, Щоденники, 1992, т. 3, 439); Серед хаосу й безладі та дикої гіперінфляції все ж ми звернулися до громадян України із закликом відбудувати на київській горі Михайлівський Золотоверхий (шедевр двох епох: XII сто-*

ліття і XVII–XVIII – розквіт бароко). Сталінські гауляйтери знищили, а ми відбудуємо на подив усьому людству. Та чи вдасться? (О. Гончар, Щоденники, 1993, т. 3, 471); Учора давав інтерв'ю для телевізії. Про намір відродити зруйнований сталінськими гауляйтерами (Постишевим, Косіором, Затонським) **Михайлівський Золотоверхий**. Надія є. Але чи доживу? (О. Гончар, Щоденники, 1993, т. 3, 492). – Михайлівський Золотоверхий собор було знищено радянськими партократами 1935 р. Відбудовано собор 1998 р., відкрито на День Києва. На будівлі собору 2011 р. встановлена меморіальна дошка Олесю Гончару, який доклав чималих зусиль для відновлення історичної пам'ятки. Собор прихистив учасників Революції гідності 2013 р. У серпні 2015 р. на мурах Михайлівського Золотоверхого з'явилася Стіна пам'яті загиблих захисників України. – Див. **доморощені герострати; душители культури; цивілізований розбійник; тоталітарний терор;**

Софія: святá (св.) Софія. Визначна пам'ятка історії та архітектури України, розташована на Софійській площі м. Києва; Софія Київська, Софія, Софійський собор. *Біля св. Софії. Як тут тихо, як одразу входиш у світ високого, – сама молиться душа* (О. Гончар, Щоденники, 1975, т. 2, 228); **Софія** – душа Києва, душа України. Ніде так, як тут, не відчуваєш силу творчого генія, могутній поетичний дух нашого народу (О. Гончар, Щоденники, 1975, т. 2, 228); *Перший раз над Софією реальна загроза зависла в 30-ті роки після зруйнування Михайлівського собору, коли випрямлялась дорога для Постишева і Софія Київська виявилась на заваді... Тоді її нібито врятував Варту (колишній міністр закордонних справ Франції) як святу споруду, котру будував «батько нашої королеви» (отієї Анни-Регіни)* (О. Гончар, Щоденники, 1977, т. 2, 324); *Жду не діждусь завтрашнього дня: виписуюсь, їду в Україну Цілий ранок перед очима сяє **свята Софія**, розквітлі садки бачу на київських схилах... Ніколи, здається, ще так не скучав* (О. Гончар, Щоденники, 1987, т. 3, 144); *Подарував їй [матері Терезі] альбом про св. Софію і «Собор» (роман-газету), що про нього вона вже чула в Москві й побажала мати* (О. Гончар, Щоденники, 1987, т. 3, 158). – Софія Київська збудована 1037 р. київським князем Ярославом Мудрим; названа на честь святої Мудрості Божої. – Див. **Софійський собор; софіївські фрески; богонатхненний; боговдохновений.**

1.9. Духовна унікальність та творчі висоти талановитих людей.

собор*: собори душ бережіть, *уроч.* Заклик бути совісними, гуманними, високодуховними, зберігати чистоту душі і помислів. | Образно. *Собори душ бережіть... «Тобто совість в душі бережіть!»* (О. Гончар, Щоденники, 1968, т. 2, 23). – Див. **духовна краса; чистота й цнотливість нації; люди великодні; людина людині повинна світити; religio – совісність;**

унікальність*: **духовна унікальність.** Виняткові особливості духовного світу людини; вияв специфіки її таланту, творчих здібностей. *Суть людини – в її духовній унікальності. За всю історію людства не з'явилося двох генетично однакових людей* (О. Гончар, Щоденники, 1970, т. 2, 66). – Див. **люди найталановитіші; духовна сфера; геній світового масштабу; усесвітній інтелектуал; талант, що од Бога; наш маленький геній; дух людського генія; національна гордість; когорта славетних; людина-легенда; титан духом;**

віквіт*: **віквіт душі, поет.** Результат одухотвореної творчої праці та осмислення людиною краси й гармонії Божого світу. | Образно. *Ніщо не має значення. Ніщо, крім того, що було творчістю, **віквітом душі.** Та ще має значення оцей веселий голос синички, що озивається за вікном, віщує весну* (О. Гончар, Щоденники, 1986, т. 3, 86). – Див. **сонячність життя; миттєвості щастя; богонатхненний; боговдохновений; моя пектораль; високі висоти; високі мальви поезій; духовна краса.**

2. Знедуховлення і деградація соціуму в умовах тоталітарної системи.

2.1. Поняття знедуховлення та моральної деградації.

знедуховлення, -я, с. Утрата духовності, перевага матеріальних потреб над духовними цінностями. *Його [Д.І. Яворницького] непокоїло, скажімо, чи достатньо готові ми зустріти еру технізовану, чи не ширитимуться за нових умов явища **знедуховлення, самовпевненого, навіть агресивного*** (О. Гончар, Далекі вогнища, 1987, 274); *Бо чому ж запанувало всюди оце дике, стихійне, антитворяще, звідки таке падіння моралі, таке **знедуховлення життя, державне занедбання культури?** Наші державці ніяк не хочуть втямити, що без культури повноцінної держави не збудувати. Націю сьогодні ведуть сліпі, у більмах пово-*

дири (О. Гончар, Щоденники, 1993, т. 3, 496). – Див. **знедуховлені; бездуховність; бульварне читиво; чорна діра бездуховності; Чорнобиль бездуховності;**

бездуховність, -ості, ж. Відсутність або низький рівень духовності; надання переваги матеріальним цінностям; знедуховлення. **Бездуховність.** *Все зведено майже до тваринного існування: погамувати голод, жаготу інстинктів* (О. Гончар, Щоденники, 1986, т. 3, 89). – Див. **знедуховлення; чорна діра бездуховності; Чорнобиль бездуховності; духовне озлидніння; дегуманізація;**

дух*: **диявольський дух розтління й руйнування здорових національних оснów, несхв.** Моральний занепад, розбещеність, деградація людини або суспільства внаслідок зневажання та руйнування ними моральних традицій народу, його культури, духовних цінностей. *І чи не тому з такою лютістю й послідовністю «огоньковська» мафія цькує кращих сучасних письменників Росії? І хіба цей диявольський дух розтління й руйнування здорових національних основ не відчувається сьогодні й у нас, в Україні?* (О. Гончар, Щоденники, 1988, т. 3, 207). – Див. **знедуховлення; бульварщина; бульварне читиво; духовна деградація; духовне озлидніння.**

2.2. Духовне озлидніння в умовах тоталітарної системи.

Чорнобиль: Чорнобиль бездуховності. Значне, катастрофічне зниження рівня культури, духовності, моральна деградація суспільства, що є загрозою для існування країни. | Образно. *То що ж визнати, що Чорнобиль бездуховності вічний? Тоді для чого ж ми? Якщо не вірити, що дух воскресне і світлі віки настануть?* (О. Гончар, Щоденники, 1991, т. 3, 353). – Див. **духовний Чорнобиль; знедуховлення; бездуховність; чорна діра бездуховності; найобдуртійший; ніби після татарщини; бульварщина; духовне озлидніння;**

діра*: **чорна діра бездуховності.** Втрата людьми духовних цінностей, яка супроводжується занепадом їхнього життя. | Образно. *Є й таке, хай і напівмістичне, пояснення: над Україною з'явилася чорна діра бездуховності, ось тоді і явився Чорнобиль* (О. Гончар, Щоденники, 1989, т. 3, 262). – Чорна діра – ділянка простору або часу, гравітаційне

тяжіння якої настільки велике, що з неї не можуть вийти навіть об'єкти, які рухаються зі швидкістю світла. – Див. **знедуховлення; Чорнобиль бездуховності; ніби після татарщини; духовне зубожіння;**

озлидніння: духовне озлидніння. Надзвичайне, крайнє збідніння, занепад морального, духовного і культурного життя; духовне звиродніння, змізерніння. *А біля пирога слави – товкотнеча. Пропонує хтось видати навіть енциклопедію письменників-фронтовиків (?). Всі страсті лише довкола своєї персони. Духовне озлидніння, тупість, озлобленість, маразм* (О. Гончар, Щоденники, 1975, т. 2, 214). – Див. **знедуховлення; бездуховність; чорна діра бездуховності; Чорнобиль бездуховності; пігмеїстий думкою; літнедоумок;**

зубожіння*: **духовне зубожіння.** Занепад духовності; зневажання високих моральних та естетичних цінностей; знедуховлення. *Америка нагадує Римську імперію часів занепаду. По духовному зубожінню нагадує. Панує культ голих жіночих ніг. Всі вітрини, всі видання присвячені зображенню ніг, п'яним обіймам, порнографії* (О. Гончар, Щоденники, 1955, т. 1, 189). – Див. **знедуховлення; бездуховність; чорна діра бездуховності;**

найобдérтіший, -а, -е, зневажл., ірон. Доведений до найвищого ступеня матеріального й духовного занепаду; занехаяний, занедбаний найвищою мірою. – *Коли приїдеш в село і хочеш найти клуб, то шукаєш найобдérтішу хату: оце і є клуб* (О. Гончар, Щоденники, 1955, т. 1, 200). – Див. **занехаяніший; ніби після татарщини;**

татáрщина*: **ніби після татáрщини.** Руйнівні наслідки більшовицької декультуризації, подібні до тих, які залишали після себе в Київській Русі монголо-татарські завойовники у XIII–XIV ст. | Образно. *Тут на лікуванні й Ф.Т. Моргун (секретар Полтавського обкому КПУ). Десь добув книжку, видану в Петрограді 1917 р., про маєтки та парки Харківської губернії. Сидимо увечері, розглядаємо. Ніби поринаємо в античний світ. Білі палаци з колонадами, альтанки, парки, геніальної архітектури церкви... Іконостаси. Кахляні печі в козацьких будинках. Навіть коморки, колодязі, стайні – все свідчить про розум, обайливість, естетичний смак людей... Краєвиди парків з тополями чарують, як пісня... Все зникло з лиця землі, все знищено, зруйновано, zostались пустеля і свиноферма – як вершина цивілізації. Ніби після татарщини*

(О. Гончар, Щоденники, 1987, т. 3, 142). – Див. **татарщина; дика азіатчина; імперія північних хижаків; доморошені герострати; душители культури.**

2.3. Нищители української духовності й культури.

душітель*: **душітелі культури**, *зневажл.* Узагальн. назва для тих, хто нищить культурні надбання народу, руйнує його традиції, перешкоджає розвитку культури, освіти, науки. | Образно. *Сказав про все, що на душі наболіло. Нарешті воздав їм, нищителям української мови, душителям культури. Вітають усі, особливо брати-націонали* (О. Гончар, Щоденники, 1987, т. 3, 164). – Див. **глумитель; нищители української мови; доморошені герострати; ватченки; шамоти; розгул русифікації; розгул сучасної валуєщини; Чорнобиль бездуховності;**

книгодушітелі, -ів, *мн., зневажл.* Узагальн. назва для тих, хто протидіє українському книгодрукуванню та розповсюдженню українських книг. | Образно. *Щойно подзвонив Ярема Гоян, директор [видавництва «Веселка»]. Видавництво у страшенній скруті, ціни на книжки державні книгодушители підняли фантастично, люди не мають за що купувати* (О. Гончар, Щоденники, 1992, т. 3, 428). – Див. **доморошені герострати; душители культури; армія бюрократів; знедуховлення; бульварщина; бульварне читиво;**

нищителі*: **доморошені нищителі мови**, *зневажл.* Узагальн. назва для тих, хто планомірно протидіє розвитку української мови та її функціонуванню в усіх сферах суспільного життя в Україні. | Образно. *Ті двоє, що приїздили з найвищою «хати»... – чи були вони щирі в своїх словах, чи тільки вміло вигороджували наших доморощених нищителів мови, вигублювачів душі народної?* (О. Гончар, Щоденники, 1987, т. 3, 159). – Див. **нищители української мови; розгул русифікації; розгул сучасної валуєщини; розгул «відмовлянь»; мовоненависник; українська мова.**

Джерела

1. Гончар О.Т. Щоденники: у 3-х т. / упор. В.Д. Гончар. – Київ: Веселка, 2008. – Т. 1–3.

2. Гончар О.Т. Далекі вогнища: Нові твори. – Київ: Рад. письменник, 1987. – 287 с.

Дієприкметники в публіцистичних текстах І.М. Дзюби (матеріали до «Словника мови творчої особистості»)

До реєстру «Словника мови творчої особистості» залучено дієприкметники, дібрані з текстів збірників статей, виступів, інтерв'ю, фейлетонів, памфлетів літературознавця, публіциста І.М. Дзюби: «З криниці літ», «Порнократія на марші», «Спогади і роздуми на фінішній прямій», «Спрага», «Україна у пошуках нової ідентичності», «Чорний романтик Сергій Жадан». У словнику переважно описано ті мовні одиниці, що функціонують у сучасній українській мові, проте не були охоплені свого часу тлумачними словниками сучасної української загальнонавчальної лексики: «Словником української мови» в 11 т., «Словником української мови в 11 томах. Додатковий том» у 2 кн., одностомним «Словником української мови» за ред. В.В. Жайворонка.

Словникова стаття складається із заголовного слова, граматичної, стилістичної характеристики, описового тлумачення значення, ілюстративної зони. За необхідності статтю доповнено довідковою зоною, що містить культурологічну, історичну інформацію, а також вказівку на відсутність ілюстрацій у статті з дієприкметником у «Словнику української мови» в 11 т. Деякі дієприкметники супроводжено астериксом (*) – знаком, що сигналізує про фіксацію слова в реєстрі зазначених словників з іншим значенням або без ілюстрації. З погляду послідовної похідності подані дієприкметники мотивовані не лише зафіксованими у вище названих тлумачних словниках твірними дієсловами, а й тими, що, функціонуючи у текстах, ще не мають лексикографічного опрацювання (напр., *гротескувати* → *гротескований*, *емоціоналізувати* → *емоціоналізований*, *нобілізувати* → *нобілітований*). Також деякі дієприкметники є зразками черезступеневого словотворення (напр., *софістикований*). Твірною базою для дієприкметників слугує як одна основа, так і дві (напр., *високотехнологізований*, *кастово-елітаризований*). Подібні реєстрові одиниці належать до зразків авторської словотворчості.

вдосконалюваний, -а, -е. Який зазнає вдосконалювання; поліпшуваний, покращуваний. *Моральна деградація і розкультурування грізно прозирають крізь нескінченно розгалужувані і **вдосконалювані** формальні демократичні процедури, які самі собою не здатні замінити тріумфально скасовану систему вищих стримів, що забезпечують сублімацію біологічної енергії в культурні канали самоствердження* (ДзУП, 2006 (2001), 121).

вігрунтований, -а, -е. Обгрунтований, аргументований, потверджений переконливими доказами й фактами. *Тут науковці – політологи, культурологи, соціологи, соціолінгвісти – повинні запропонувати систему дій, **вігрунтовану** на аналізі реальностей й передбаченні перспектив* (ДзУП, 2006 (2001), 151).

вімудрований, -а, -е. Вигаданий унаслідок мудрування, розумування. *Ми знаємо, що ідеал цей залишився теоретичним посилом. Мабуть, інакше й бути не могло: гандж тут у самому накиданні світовому життю теоретичного ідеалу, **вімудрованого** благодійниками людства, а не «закладеного» в самому стані світу* (ДзУП, 2006 (2001), 119).

виселюваний, -а, -е. Якого виселяють з хати, рідної домівки. *Глибокий і довготривалий деструктивний вплив на психіку і духовність народу мала добровільна або вимушена участь сотен тисяч, а може, і мільйонів українців у політичних кампаніях проти «ворогів народу» і в розкуркуленні, коли нерідко сусіди в сусідів вишукували зерно або стягали хустку з голови у **виселюваної** «куркульки»* (ДзС, 2001 (2000), 91).

високотехнологізований, -а, -е. Пов'язаний з використанням найсучаснішого складного технологічного інструментарію. *Особливість нинішньої цивілізаційної ситуації хіба в тому, що порнократія (влада безстидства) виступає як могутня інституалізована сила, пафосу і краси діям якої надають сотні мільярдів доларів прибутку **високотехнологізованого** порнобізнесу* (ДзПМ, 2007, 17–18).

віспаній, -а, -е. Який виспався. *«Двоїстий» сон (сон у сні). Сниться, наче спав довго-довго, а встав і вийшов – хочеться спати знову, таке відчуття, наче не спав зовсім. У чому річ? Виявляється: пішов у інший сорочці, не в тій, у якій спав, – а в не **виспаній** за мене сорочці. (Все це – у сні.)* (ДзСР, 2008, 463).

віспеціалізований, -а, -е. Спеціально створений, випрацюваний, прилаштований до чогось. *Плин часу не спростував і не потьмарив ці*

візії як архаїчні чи анахронічні, вони й далі промовляють до людського розуму й сумління. Тим більше, що вони не є **виспеціалізованою** доктриною, а органічним елементом багатющого, складного і вічно живого смислу творів обох геніїв [Шевченка і Шиллера] (ДзКЛ, II, 2001 (1996), 293).

віддистанційований, -а, -е, *перен.* Який перебуває на певній дистанції, відстані від кого-, чого-небудь, відмежований, відсторонений від когось, чогось. Скажімо, Рабле і Свіфт немовби принципово **віддистанційовані** від зображуваного ними світу. І «оцінки» даються ніби з погляду іншого, ідеального або спеціально повчального світу, в порівнянні цих різних світів – розвінчуваного і зразкового (ДзУП, 2006, 522–523).

відкомбінований, -а, -е. Який становить поєднання, сполучення, комбінацію різних речей, відомостей (про інформацію); побудований. У романі [Ліни Костенко «Записки українського самашедшого»] системно, – але з художньо і психологічно витриманими паузами, що мають запобігати надмірності й одноманітності..., – подаються ці дотепно **відкомбіновані** (у свідомості самашедшого) густі інформкоктейлі, що викликають у читача то сміх, то сум, то розпачливі думки про те, куди ж це так завзято квапиться людство (ДзП, 2011, 71–72).

гротескований, -а, -е. Який містить перебільшення, комічно або трагікомічно сполучає правдоподібність і карикатуру. А тепер звернімося до поезії Віктора Гюго «Відповідь на звинувальний акт».. Бачимо схожу схему: спершу **гротескований** виклад неслухняних звинувачень на свою адресу.. А потім – його палкий самозахист, що переростає в автоапологію та у виклад свого естетичного кредо, своєрідний естетичний маніфест, як і у Шевченка (ДзКЛ, II, 2001 (1996), 304).

деперсоналізований, -а, -е. Який утратив особистісну ідентифікацію, характеристики, притаманні окремому індивіду. Втім – ноосфера – не те, там потенціал духовності **деперсоналізований**, без незлічимої мозаїки індивідуальних з'явищ... (ДзСР, 2008, 186).

детронований, -а, -е, *перен., ірон.* Позбавлений обожнювання, поклоніння, захоплення. Своєрідний обертон мандрівок серця – його неслухняність. Аж до того, що коли розум схилиє до розчарування в коханому, серце живе своєю правдою-потребою, не хоче зрікатися вже й **детронованого** божества (ДзП, 2011, 17 – 18).

деукраїнізований, -а, -е. Відлучений від української культури, звичаїв, мови, позбавлений національної свідомості українців. *Більшовизм багато зробив для заміни «старої» інтелігенції «новою», збільшовиченою, але й вона не вся була надійно деукраїнізованою* (ДзУП, 2006 (2001), 132).

емоціоналізований, -а, -е. Сповнений емоцій. *Під впливом німецького романтизму створили [декабристи] свій ідеал національно-самобутньої літератури та національного характеру, в якому мали б домінувати риси високої громадянськості, волелюбності, героїзму, тираноборства – тобто, фактично типовий класицистичний канон, але в романтичній емоціоналізованій інтерпретації* (ДзКЛ, 2001, 325).

загерметизований, -а, -е, *перен.* Позбавлений зв'язку з ким-, чим-небудь, закритий, відмежований; заблокований. *А втім, постає питання: чи так уже надійно загерметизованим був радянський світ, чи так абсолютно ізольованим від розтлінних впливів Заходу?* (ДзКЛ, II, 2001, 661).

законопрописаний, -а, -е. Якого офіційно прописали за певною адресою, офіційно зареєстрували місце його проживання. *Відчуття очуженості не залишало мене й багато років по тому, як я й сам став сперишу умовним, а потім і «законопрописаним» киянином* (ДзСР, 2008, 446).

запитаний*, -а, -е. Який користується попитом, про який питають, яким цікавляться; запотребований. *А от поцікавтесь: чи дуже запитаний Салтиков-Шчедрін у тих бібліотеках, де відпочивають його дореволюційні та радянські видання – твори, зібрання творів, вибране, окремі твори? Ой-ой...* (ДзУП, 2006, 518). – У СУМ: без іл.

запопуляризований, -а, -е. Який став надто популярним, відомим усім, якого надмірно рекламували. *Тепер він [Ботанічний сад Академії наук] обжитий, загосподарений, запопуляризований, оброслий усілякими колізіями – від майнових до конфесійних, а тоді це був добрячий простір розкішного природного ландшафту* (ДзСР, 2008, 452).

затінений*, -а, -е, *перен.* Прихований, не виявлений відкрито, повною мірою, менш виразний, ніж інший. *Він [І. Фізер] не тільки скрупульозно віднаходить різні принципи, але не завжди акцентовані, часом «затінені», судження Потєбні по всьому широкому і досить хаотично-*

му.. масиву його текстів.., – а й немовби зводить усе це до єдиного поля напруги теоретичної думки, окресленого ним як «психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні» (ДзКЛ, II, 2001 (1996), 646).

збаналізований, -а, -е. Якого зробили банальним, заялуженим, примітивним, позбавленим оригінальності, виразності. *Поняття ідеї в нас збаналізоване й скомпрометоване. Тим часом без великої ідеї немає твору літератури. Бо ідея – це не що інше, як глибина погляду на життя* (ДзСР, 2008, 252).

звойбований, -а, -е, розм. Поневолений, підкорений, переможений у збройній боротьбі. *А наскільки зболеніші слова зринали, може, з вуст отих звойбованих «варварів», з душ зігнаних з отчої землі рабів, – та не дійшли вони до нас...* (ДзУП, 2006 (1978), 46).

здогадний*, -а, -е. Про існування якого можна здогадатися, припустити; імовірний. *Це.. спокійна, послідовно ведена оповідь [у поемі «Скіфська Одиссея» Ліни Костенко] про мандрівку такого собі умовного грека-купця вглиб Скіфії, Дніпром. Власне, він і не зовсім умовний, має якогось здогадного прототипа: поштовхом до роботи поетичної уяви стала нотатка в УРЕ про знайдені в заплаві річки Супою.. залишки човна, кістка людини* (ДзП, 2011, 57).

змірливий, -а, -е. Який містить примирення, злагоду; примирливий. *Слухав «Реквієм» Моцарта. На відміну від могутнього трагізму Вердієвого «Реквієму» (трагізм людської долі), Моцартів – не стільки трагічний, скільки змірливий і просвітлений, викликає енергію до життя і розкриття, самоствердження людини* (ДзСР, 2008, 293).

інтелектуалізований, -а, -е. З посиленими, поглибленими інтелектуальними основними положеннями, принципами. *Ліна Костенко немовби вивершила оцю тенденцію української поезії до досягнення світу Скіфії як самодостатнього й самоцінного, оборонивши його від інтелектуалізованих геополітичних спекуляцій та агресивної суб'єктивної міфологізації* (ДзП, 2011, 57).

кастово-елітаризований, -а, -е. Якому властива замкнутість, відособленість; пов'язаний з привілейованими верствами. *Навіть високородний Будда з його почуттям світового страждання постав як втеча з елітарного побуту і як альтернатива кастово-елітаризованому індуїзму* (ДзПМ, 2007, 6).

неасимільований, -а, -е. Який не зазнав асиміляції, уподібнення кому-, чому-небудь. *Втім, той же Гоббс жадобу завоювань уважав однією з небезпечних хвороб держави і застерігав державців від «неасимільованих» завоювань, які часто є тягарем і втратити які є меншою безпекою, ніж здобути»* (ДзУП, 2006, 45).

недистанційований, -а, -е, *перен.* Невіддалений, невідмежований; який виражає зацікавлення, невідчужений. *Втім, чуттєве наближення до Христа, «недистанційований» погляд на Нього, «опобутовлений» образ Його постійних (мабуть, не лише хресних) мук за людину зустрінемо і в деяких інших поезіях Жадана* (ДзЧР, 2017). – Ідеться про цикл поезій «Атеїзм» сучасного українського письменника Сергія Вікторовича Жадана (нар. 1974 р.).

недорозпущений, -а, -е. Не повністю, не до кінця розпущений; який не остаточно припинив свою діяльність. *З одного боку, цей вихід [опозиції зі складу Верховної Ради] висвітлює абсурдність претензій кон'юнктурної олігархо-комуністичної «більшості» виступати від імені України і дав можливість Президентові України поставити питання про потребу перевиборів. Але з іншого боку, це перетворило недорозпущену Верховну Раду на рупор найбільш ненависницьких (за невеликими винятками) голосів* (ДзПМ, 2007, 91–92).

некомпенсований, -а, -е, *перен., книжн.* Незрівноважений, недоповнений; беззастережний. *Певно нігілізм, як безоглядне і принципово некомпенсоване заперечення цінностей.. коріниться в самій людській природі (суспільній, моральній і навіть біологічній), є однією з людських потенцій* (ДзКЛ, II, 2001 (1994), 651).

непаспортизований, -а, -е, *перен.* Який не зв'язаний з чимось конкретним, визначеним, окресленим; невизначений. *Естетика Ромена Роллана формувалася як естетика «героїчного реалізму», «героїчного оптимізму» (тобто, по суті, з виразною присутністю «непаспортизованої» романтики) і була глибоко зорієнтована на народне мистецтво* (ДзКЛ, II, 2001 (1984, 1991), 807).

нерозпочинаний, -а, -е. Який ще не розпочинали, до якого ще не приступали, за який ще не бралися; непочатий. *Скажімо, цикл «НЕП» [С. Жадана] – це, ой леле, здається, не про лєнінський неп і навіть не про наші нескінченно нерозпочинані «перебудови», а про мороку самовизначення*

«хворой свідомості» в атмосфері світової зневіри (ДзЧР, 2017). – Неп (нова економічна політика) – внутрішня політика керівництва колишнього Радянського Союзу, затверджена в березні 1921 р. Х з'їздом РКП(б) і скасована на початок 1930-х рр.

нетабуйований, -а, -е. Без табу, незаборонений, відкритий. *Не тільки про монахів мова. Як і тоді, коли вони уникають спокуси слова, бо ж «магітом слова, сказаного всує, / усяку нечисть можна притягти». Але ж слово має й інше, нетабуйоване життя, відповідне своїй летучій природі* (ДзП, 2011, 62 – 63). – І.М. Дзюба цитує поему «Сніг у Флоренції» Ліни Костенко.

нобілітований, -а, -е. Уведений у дворянство; який отримав дворянський титул, став дворянином. *Створюється, словами М. О. Максимовича, «однодумне громадське суспільство», тобто фактично перейняте національною ідеєю, ідеєю козацької держави, але саме намагання козацької старшини утвердити своє соціально привілейоване становище, прагнення бути **нобілітованими** і володіти «маєтностями» завадило опертю на весь народ* (ДзПМ, 2007 (2003), 11).

новонароджуваний, -а, -е. Створюваний у певний період, становлення якого відбувається на очах сучасників. *Але новонароджуваний соціалізм мав виховувати свого розбудовника* (ДзУП, 2006, 674).

новопрісланий, -а, -е. Якого недавно або щойно прислали. *Як відомо, голод в Україні почався в 1932 р., а наприкінці зими і навесні 1933-го – досяг страхітливих розмірів. Про що ж думало і до чого закликала в цей час **новопріслане** керівництво республіки?* (ДзУП, 2006, 646).

оберіганий, -а, -е, *перен.* Якого оберігають, захищають від дії негативних чинників, впливів. *Немилий він [Щедрін] і тій частині російської інтелігенції, яка раптом вирішила, що не було ніякої «тюрми народів», не було жажів кріпацтва, самодурства богопомазаників, гноблення думки й совісті, .. – а було процвітання, плекане благородними імператорами і **оберігане** витонченими гвардійськими офіцерами* (ДзУП, 2006, 517).

одержавлений*, -а, -е. 1. Який став власністю держави, підпорядкований державній владі, поставлений під контроль держави; націоналізований. *Професійна праця робітників була предметом інтенсивних наукових досліджень – на рівні технології, соціальної організації. Поступово цей підхід опинявся в суперечності з прагматичними завданням*

ми *одержавленого* виробництва.., яке вирішувало завдання підвищення продуктивності не так за допомогою технологічної модернізації.., як шляхом збільшення трудової віддачі робітника (ДзУП, 2006, 670). 2. *перен*. Який набув поширення в державних структурах, вийшовши за межі певної соціальної групи населення, перетворившись на складник державної політики. Були ті, хто наввипередки поселявся в хати вивезених «куркулів», були й ті, хто здирав теплу хустку з шиї «куркулхи» на міліцейському возі й не соромився ходити в чужих чоботях (*одержавлене* гасло «грабуї награвоване») (ДзУП, 2006, 737). – У СУМ: без іл.

оказєнений, -а, -е, книжн. Забюрократизований, формальний; офіційний. До комсомолу і комсомольських обов'язків більшість ставилася серйозно. І не можна це пояснювати тільки ідеологічною задурманеністю. Комсомол ще не був остаточно **оказєнений**. У всякому разі, це була єдина арена, де молодь могла виявити свою громадянську активність, і не завжди і не в усьому то була конформістська активність (ДзСР, 2008, 119).

опобутовлений, -а, -е, *перен*. Якого наблизили до повсякденного буденного життя, занурили в побут. Втім, чуттєве наближення до Христа, «недистанційований» погляд на Нього, «**опобутовлений**» образ Його постійних (мабуть, не лише хресних) мук за людину зустрінемо і в деяких інших поезіях Жадана (ДзЧР, 2017). – Ідеться про цикл поезій «Атеїзм» С.В. Жадана.

пауперизований, -а, -е, книжн. Доведений до зубожіння, злиднів, втрати засобів до існування. Насправді він [більшовицький тоталітаризм] мав свою соціальну базу (**пауперизована** частина робітництва, селянства, ремісництва і міщанства, інтелігенції; інтернаціонал-революціонери з національних меншостей..) (ДзУП, 2006, 632).

представницько-структурований, -а, -е. Який має структуру, внутрішню організацію представництва, порядок обирання представників спільноти. Етнополітична недосформованість суспільства, за обтяжливих зовнішньополітичних умов, перешкоджала переростанню стихійної козацької демократії в **представницько-структуровану** (ДзУП, 2006 (2001), 128).

розгалужуваний, -а, -е. Якого поділяють на окремі напрями, частини, структурують. Моральна деградація і розкультиурення грізно прози-

рають крізь нескінченно **розгалужувані** і вдосконалювані формальні демократичні процедури, які самі собою не здатні замінити тріумфально скасовану систему вищих стримів, що забезпечують сублімацію біологічної енергії в культурні канали самоствердження (ДзУП, 2006 (2001), 121).

розкрүчений, -а, -е, *перен.*, *розм.* Який став відомим, популярним завдяки частому згадуванню в засобах масової інформації, власній активній діяльності, підтримці своїх прихильників; розрекламований. *Давно хотілося написати про Сергія Жадана. Але зупиняло те, що він надто, як тепер шанобливо мовиться, «розкручений» зусиллями преси, своїх фанатів і літультрас, та й сам неабиякий майстер авторозкруток* (ДзЧР, 2017).

розкупюрений, -а, -е. Надрукований без купюр, позбавлений купюр – пропусків, скорочень текстів. *До речі, там [у збірці «Цитатник» С. Жадана, надрукованій у видавництві «Фоліо» 2005 р.] опубліковано й повний варіант однойменного знакового вірша, який у виданні 1995 р. був поданий із купюрами.. В мене (як читача-совка) ці «розкупюрені» строфи великої радості не викликали: в них, на мій подив, більше глумливості, ніж болю, а це начебто ж і не жаданівське. Може, я помиляюся* (ДзЧР, 2017).

розпінаний, -а, -е., *перен.* Який зазнав сильних моральних страждань, знущань; знищений. *Та тільки тепер бачить [Маруся Чурай] поруйнований військом Радзивілла Київ, переживає всю глибину трагедії України, розтерзаної ворогами, сплюндрованої війнами, спустошеної пошестями, розпінаної власними дітьми-зрадниками* (ДзП, 2011, 45).

самозаявлений, -а, -е. Заявлений особисто, самим собою. *Керівники іншого типу, звичайно ж, є, але вони викликають сумнів у своїй ефективності і, попри будь-які самозаявлені «міжнародні» дипломи, залишаються маргіналами системи* (ДзУП, 2006, 734).

самонароджуванний, -а, -е, *перен.* Який повстає, виникає самостійно, без впливу сторонніх чинників. *Національна революція 1917 – 1920 років, а по-своєму – й доба українізації потужно збагатили палітру самонароджуваної української національної еліти, але знаємо, коли, як і чому вона була винищена* (ДзПМ, 2007 (2003), 9).

самостимульований, -а, -е. Який стимулює сам себе, здійснює розвиток своїми силами. *Культура – величина відносно самостійна і самостимульована в тому розумінні, що не детермінована безпосередньо матеріальним розвитком суспільства* (ДзУП, 2006, 251).

сконсолідований, -а, -е, книжн. Якого сконсолідували, об'єднали, згуртували. *І причина тут не лише в бракові безумовно авторитетних для всіх діячів, що запропонували б реалістичну (а не риторичну) програму розвитку, – але й у станові самого суспільства: воно не сконсолідоване, воно.. втратило віру не лише в імовірних провідників, а й у саму можливість конструктивних ідей* (ДзПМ, 2007, 12–13).

софістикований, -а, -е. Пов'язаний із надмірним використанням софізмів – умовисновків, що ґрунтуються на навмисне неправильному доборі вихідних засад. *Так, той же Джакомо Леонарді в «Роздумах італійця про романтичну поезію» піддавав сумніву народність романтизму як надто софістикованого, теоретизованого напрямку* (ДзКЛ, II, 2001 (1996), 318).

спогадуваний, -а, -е. Якого спогадують; згадуваний. *Не критимуся: мені [І. Дзюбі] дуже любо в цьому обжитому світі минулого, в спогадуваному колі давніх друзів, знайомих і малознайомих, близьких і далеких людей, у хаосі їхнього незабутнього різноголосся, – і я часто тікаю туди від брутальщини нашої псевдоновобуржуазності* (ДзСР, 2008, 28).

сприми́тизований, -а, -е. Спрощений, збіднений, позбавлений певних ознак, рис. *Не кажу вже про тих наших доморослих політмудрагелів, для яких усяке відхилення від єдиного доступного їм сприми́зованого канону «русскости» – це вже «зоологічний націоналізм»* (ДзУП, 2006, 668).

спрозоро́нений, -а, -е, перен. Який став зрозумілим для кого-небудь за своїми думками, поглядами, інтересами тощо. *І.. співвіднесений з сучасним понятійним апаратом (спрозорений ним, обтяжений ним чи розіп'ятий на ньому?) і сучасними «точками зростання» літературної теорії.. Потебня осмислюється як необхідно актуальний і неминуче плідний для інтелектуальної праці, для розв'язання проблем літературознавства і посягань на вічні таємниці творчості* (ДзКЛ, II, 2001 (1996), 648).

спрямовуваний, -а, -е, *перен.* Якого спрямовують у потрібному, заданому напрямку розвитку. *Малорозбірлива свідомість національно нечутливої людини сприймає це як природний вияв і результат органічних, «вроджених» переваг російської культури. І це на сьогодні – чинник русифікації.. За цих умов, мабуть, варто.. спростувати уявлення, ніби йдеться про стихійний, природний, а не державно **спрямовуваний** і регульований процес* (ДзКЛ, II, 2001 (1990), 680).

стадійований, -а, -е. Який відбувається за стадіями, певними етапами, періодами, кожен з яких має свої особливості. *Втім, можна припускати, що Сталін не так уже й маніакально вірив у документовані версії про планомірно **стадійовані**, одна за одною, грандіозні змови проти нього* (ДзУП, 2006, 667).

ущемлюваний, -а, -е. Якого ущемлювали, піддавали утиску, якому завдавали неприємностей. *Літературним редактором (чи то редактором мови) був у нас Іван Юхимович Сенченко. Живий класик української літератури – хоч, сказати б, класик неофіційний, бо не раз гнаний і **ущемлюваний**, – але тим більше шанований* (ДзСР, 2008, 486).

Джерела

- ДзКЛ** – Дзюба І.М. З криниці літ: тритомовик. – Т. II. – К.: Обереги: Гелікон, 2001. – 848 с.
- ДзПМ** – Дзюба І. Порнократія на марші: статті, фейлетони, памфлети. – К.: Смолоскип, 2007. – 96 с.
- ДзС** – Дзюба І.М. Спрага. – К.: Ред. журн. «Український Світ», 2001. – 280 с.
- ДзСР** – Дзюба І.М. Спогади і роздуми на фінішній прямій. – К.: Криниця, 2008. – 928 с.
- ДзУП** – Дзюба І.М. Україна у пошуках нової ідентичності: статті, виступи, інтерв'ю, памфлети. – К.: Україна, 2006. – 848 с.
- ДзЧР** – Дзюба І.М. Чорний романтик Сергій Жадан. – К.: Либідь, 2017. – URL: <https://chtyvo.org.ua>

Лексикографічне відображення тематичної групи «Людина» за творами Григора Тютюнника (словникові матеріали)

Словникові матеріали є фрагментом лексикографічного опрацювання творчості Григора Тютюнника у «Словнику мови творчої особистості ХХ – початку ХХІ ст.» й відображають тематичну групу «Людина». Подані одиниці описують людину з огляду на її професію, рід заняття, вік, уподобання, особливості характеру, поведінки, зовнішнього вигляду тощо.

До «Словника мови творчої особистості ХХ – початку ХХІ ст.» заховуємо не засвідчені «Словником української мови» в 11 т. (1970 – 1980), «Словником української мови» (2016), «Словником української мови в 11 томах. Додатковий том» (2017) одиниці або такі, що набули нового значення. Для розкриття колоритності дібраного автором слова у матеріалах звертаємося також до ряду інших лексикографічних праць.

Стаття Словника містить такі компоненти: наголошене реєстрове слово, граматичну, стилістичну характеристику, тлумачення, ілюстрацію та довідкову частину, що за необхідності може містити посилання на словники, зокрема вказівку на відсутність в них ілюстрації до заголовного слова чи його наявність лише як складника ілюстрації, також інформацію семантико-стилістичного та історико-культурного характеру. Позначка астериск (*) свідчить про фіксацію слова з іншими значеннями у ряді визначених словників.

Джерелами для відбору одиниць послуговували оповідання, новели, повісті та твори для дітей Гр. Тютюнника зі збірок «Батьківські пороги» (1975), «Климко» (1984), «Холодна м'ята» (2014) та тексти його листів і записників із книги «Бути письменником» (2011).

активіст-невідмінник, ~а~а, ч. Діяльний член якого-небудь колективу, який не є відмінником у навчанні. *Смішно й соромно було дивитися, як наші курсові старости й підстарости, відмінники-активісти і акти-*

вісти-невідмінники, що п'ять років на всіх зборах з таким ентузіазмом виховували в нас, своїх товаришах, високу моральність і самовідданість, пхалися тепер один з-поперед одного до дверей комісії, щоб одержати кращі призначення, хоча б у передміську зону (ГрТХм, 2014, 645).

баба-воробжка, ~и~и, жс. Стара віком жінка, яка ворожить. *Це стара хата, в якій жила колись баба-ворожжя, зводила закоханих травами і шептанням!* (ГрТБП, Листи, 2011, 171).

бандуристочка, -и, ч., нестл. Бандуриста, бандурист. *Соню, сходи до неї [Марфи] і скажи, що я послав їй, як співав на ярмарках Зіньківських бандуристочка сліпенький, послав три зозулі з поклоном, та не знаю, чи перелетять вони Сибір неісходиму, а чи впадуть од морозу* (ГрТХм, 2014, 393). – У СУМ: бандуриста, ч., рідко.

буксомійник, -а, ч. Той, хто має букси – металеві коробки, в яких обертається вісь колеса вагона. *Тому восьмий клас він закінчив ледь не на похвальну грамоту і кинув школу, пішовши у депо зразу буксомійником, потім учнем токаря* (ГрТХм, 2014, 298).

відмінник-активіст, ~а~а, ч. Студент, який учить на «відмінно» і бере активну участь в житті колективу. *Смішно й соромно було дивитися, як наші курсові старости й підстарости, відмінники-активісти і активісти-невідмінники, що п'ять років на всіх зборах з таким ентузіазмом виховували в нас, своїх товаришах, високу моральність і самовідданість, пхалися тепер один з-поперед одного до дверей комісії, щоб одержати кращі призначення, хоча б у передміську зону* (ГрТХм, 2014, 645).

ворюга, -и, ч., підсил., просторіч. Злодій. *«Курча взяв», – подумав Василько, схопився на ноги і теж закричав хрипким після спання на сирому голосом: – Айга, айга, ворюго нещасний!..* (ГрТХм, 2014, 86).

вродлівка, -и, жс., ірон. Вродлива дівчина, жінка. *А жінки, ті, що слухали, хоч і радніші були поспівчувати біді сестринській, чайли підступні посмішечки: вже з Оляни як вродлівка, то хай Бог милує...* (ГрТХм, 2014, 349). – У СУМ: вродлівець, ч.; вродлівниця, жс.

городянин-одинак, ~а~а, ч. Неодружений житель міста. *Так гидко мені буває ще тоді, коли сниться, ніби я купую капусту на овочевий суп, – як на мене, то це краща їжа для городян-одинаків, – а вона гнила і вислизала з моїх рук* (ГрТХм, 2014, 659).

гороші́на*, -и, ж., *перен.* Ласкава назва малої дитини. Він тримає за руку дитинча, **горошину** малу з крилатим червоним бантом на голівці (ГрТХм, 2014, 292). – У СУМ: насінина гороху. Див. **грибб́чок**.

голова́-дире́ктор, ~й~а, ч. і ж. Директор, який одночасно головує на якому-небудь заході. Незабаром з гримувальні вийшли судді, і **голова-директор** прочитав рішення: зобов'язати Якова Бруса вибачитися перед товаришкою Борозняк і оштрафувати його на десять карбованців (ГрТХм, 2014, 387).

грибб́чок*, -а, ч., *перен.*, *зменш.-пестл.* Ласкава назва малої дитини. А минулої весни на останньому уроці вона сказала, печально всміхаючись: «От і підете ви в юність, уже з іншими вчителями, а я знову повернуся до маленьких, таких... **грибочків**, як були ви, коли прийшли до першого класу. Пам'ятаєте?» (ГрТКл, 1984, 201). – У СУМ: зменш.-пестл. до грибок 1; СУМЖ. Див. **гороші́на**.

грім-дівка, ~и, ж. Дівчина, яка справляє сильне враження вродою, поведінкою; козир-дівка, вогонь-дівка, красуня. – А ота... ти бачив: краля одна підходила, на тебе все позирала. Очі – отакі, вії – отакі!.. Що? Ти не бачив?! У-у, **грім-дівка!** (ГрТБп, 1972, 18).

дава́ч*, -а, ч. Той, хто що-небудь дає. Це навіть весело – грати по дві ролі в один день: до обіду, на свіжу голову, роль прохача, по обіді – **давача** (ГрТХм, 2014, 664). – У СУМД: дава́ч, *техн.* Тс. датчик; СУМ: датчик «вихідна частина автоматичного або телемеханічного пристрою»; СУМЖ: дава́ч, *спец.*; Із: дава́ч (датель); РУС: дава́ч (даватель); Нік: дава́ч (давальник, давець); УС: дава́ч (датель).

дівчина-підліток, ~и~а. Дівчина 12-16 років – перехідного віку від дитинства до юнацтва. А що **дівчата-підлітки** охочіше горнулися до старших хлопців, то зробили бубну, доп'яли десь стареньку балалайку і зманювали їх тим нехитрим оркестром до себе, хоча й цілуватися ще не тямали, а тільки кокошилися: торохтіли в бубну, тюгукали та затягалися по черзі лавочною цигаркою (ГрТХм, 2014, 266); Вони щовечора тічкуються в під'їзді, що якраз під моїм вікном, співають якихось незрозумілих пісень з хрипким підвиванням, кричать, як коти в березні, й цілуються поза дверима з **дівчатами-підлітками**, яких вони називають своїми королевами (ГрТХм, 2014, 672 – 673).

дівчина-поштарка, ~и~и, ж. Дівчина, яка розносить пошту адресатам; працює поштаркою. *Я спіймав себе на тому, що мені хочеться думати про дівчину-поштарку* (ГрТХм, 2014, 700).

дитбудинківець, -я, ч. Вихованець дитячого будинку. Командує нами староста на прізвище Гришуха, худоцокий, суворий з лиця **дитбудинківець**, з рудим пушком на верхній губі. Майже вся наша група – **дитбудинківці**, їх двадцять три – і всі один за одного, дивляться прямо й сміливо і називають нас, сімох селяків, або «кугутами», або «макухою», але не сердито, в так, наче заради розваги, чи що (ГрТХм, 2014, 587 – 588).

дідусик, -а, ч., зменш.-пестл. Дід, дідусь. *Поруч, ледве встигаючи за директором, дріботів якийсь дідусик* (ГрТХм, 2014, 590).

дуроляп, -а, ч. Той, хто говорить нісенітниці; бовкало. *А одного разу зайшов Мефодій Тарануха, відомий на все село дуроляп*, лукавець і жвавий до горілки чоловік (ГрТХм, 2014, 721).

дядько-наймач, ~а~а́, ч. Чоловік, який наймає кого-небудь на роботу. *Він іде в куток м'ясницької, де навколо повнощоких і товстоплечих рубициків стовпилися дядьки-наймачі, й за хвилину вже веде під руку якогось пиканя у білому фартусі поверх куфайки..* (ГрТБп, 1972, 14). – У СУМ, СУМЖ: наймач.

жалільник, -а, ч., розм. Той, хто виявляє жаль, співчуття до кого-небудь, співчуває кому-небудь; жалібник, жалісливець. *Ти тільки, малий, не дуже слухай отих жалільників усяких. Жаліють – ну й нехай собі жаліють, кому язик не болить. А ти своє знай: упав, підвівся і знову скачи* (ГрТХм, 2014, 473).

жоня-перепілка, ~й~и, ж., нар.-поет. Пестливе називання дружини. *Чудесні твої [В. Ф. Білоус] знімки завтра ж перепроваджу Сашкові й прошитиму, щоб він просив, щоб попросили головного редактора, аби «Лірника» та його жону-перепілку стареньку дали на всю сторінку* (ГрТБП, Листи, 2011, 145).

завкоопера́цією (норм. **завкоопера́ції**), невідм., ч. і ж. Скороч.: завідувач кооперації. *Якщо й справді завкооперацією возить собі додому товари, то чого ж за ним пішки ганятися?* (ГрТХм, 2014, 386).

завпрб́д, -а, ч. і ж., *рад.* Скорочення: завідувач продуктового складу. *Валерій Максимович стояв у протилежному кутку їдальні, заклавиши руку за портупею, і посміхався у спину завпродові* (ГрТХм, 2014, 107).

зай́да-заробітча́нин, ~и~а, *розм.* Людина, яка прибула куди-небудь з іншої місцевості на заробітки. *Це, однак, не дуже псувало малюнок: видно було, що створила його людина з іскрою Божою, а не якийсь там зайда-заробітчанин* (ГрТХм, 2014, 305).

замполі́т, -а, ч., *рад.* Скорочення назви посади в армії і на флоті: заступник командира з політичної роботи. *А до нас, мамо, нового замполіта прислали, – похвалився, натягаючи на худенькі плечі пожмакану гімнастерку захисного кольору* (ГрТХм, 2014, 98).

запобіга́йло, -а, ч. і ж., *розм.* Той, хто виявляє улесливість, надмірну послужливість у ставленні до когось, намагається догодити кому-небудь; підлабузник, лакиза, догідник. *І от сьогодні Яву мають судити. Хоч і не справжнім державним судом – товариським, але ж прилюдно, перед недавніми ще запобігайлами* (ГрТХм, 2014, 376).

земля́к-во́їн, ~а~а, ч. Уродженець однієї з ким-небудь місцевості, який є військовиком. *Вмочає [Григорій Михайлович Тютюнник] щітку в чеберку і виводить білими літерами: «Ласкаво просимо, земляки-воїни!» Ждуть демобілізованих* (ГрТХм, 2014, 795). – Спогад про відомого українського письменника, автора роману «Вир» (1960 – 1 кн., 1962 – 2 кн.) Григорія Михайловича Тютюнника (1920 – 1961), брата Григора Тютюнника.

інжене́р-трудя́га, ~а~и, ч. і ж., *розм.* Інженер, який багато й старанно працює. *Старий сутулуватий Свиридович був турботником, Товкучим Марком, інженером-трудягою* (ГрТХм, 2014, 292).

кармелючо́к, -а, ч., *зменш.-пестл.* Назва дитини, що протестує проти чого-небудь, не погоджується з чимось. *Миколаївна легенько погладила його блідою, в синіх прожилочках рукою по чорній стриженій голові й сказала: – Ну годі-бо, Зульфате, заспокойся... Кармелючок мій милий* (ГрТКл, 1986, 202). – Устим Якимович Кармалюк (Кармелюк) (1787 – 1835): ватажок селянського руху на Поділлі в 1813 – 1835 рр., герой українського фольклору – шляхетний розбійник, заступник бідного люду.

катіо́шник, -а, ч., *розм.* Той, хто обслуговує реактивний міномет, встановлений на автомашині, який під час другої світової війни бійці

прозвали «катюшею». – *Ану, Льонько, підси спитай, чи він не з катюшниками їздить?* (ГрТХм, 2014, 460).

кривоматній, -я, -є, *грубо*. У якого зсунута набік матня – частина штанів, де сходяться холоші. – *А само ж, прости Господи, матню набік носило...* – *Га-га-га*, – *засміявся Антін*. – *Точно, набік*. – **Кривоматній!** – *підсипала Палажска, теж закипаючи зловтішним сміхом*. – *Бга-га-га...* **Кривоматній!**.. – *забухикав Антін* (ГрТХм, 2014, 80). – Прізвисько персонажа оповідання Григора Тютюнника «Обмарило» (збірка «Холодна м'ята», 2014).

кугутня, -і, *зб., грубо, перен*. Невиховані, грубі, примітивні люди; хама. *А Юхим розводить притухле за балачкою горно, пшакає міхом так, що іскри аж із бовдурів летять, і бурмоче: «Реготно їм, реготно, кугутня чортова!»* (ГрТБп, 1972, 42).

куняйло, -а, *ч., розм*. Той, хто перебуває в напівсонному стані; дрімає; дрімайло, сонько. *Прокинувся й сусіда та до найближчого куняйла: – Хто свистить?* (ГрТХм, 2014, 772).

курєнівець, -нівця, *ч*. Мешканець куреня. *Як тільки сонце виринуло з-за перелогів і степ усміхнувся до нього рум'яними росами, почули курєнівці далекий грізний гуркіт, що все наближався і наближався* (ГрТХм, 2014, 773).

кур'єрша, -і, *ж., розм*. Жінка чи дівчина, яка працює кур'єром; кур'єрка. *Ключі від неї [квартири] дала мені наша старенька кур'єрша тітонька Дуся, що й зараз живе по сусідству зі мною, поверхом вище* (ГрТХм, 2014, 678). – У СУМ, СУМЖ, СУМД: кур'єрка.

курій*, -я, *ч., перен*. Гермафродит – ні жінка, ні чоловік. *Бабуся Марфа спершу раділа тому – їй усе здавалося, що мама байдужа до мене, раз навіть сказала про неї пошепки дядькові Маркові так, що я почув: «Не жінка, а курій, прости господи!»* (ГрТХм, 2014, 508). – Пор. у СУМ: курій² «курка-гермафродит».

кутяни, -ян, *мн., розм*. Ті, що мешкають на невеликій за площею території села, сусіди з прилеглих вулиць. *«Та то в Кравчини обідають», – байдуже пояснюють кутяни, бо вже звикли* (ГрТБп, 1972, 46).

ланковá-передовічка, ~вої~и, *ж*. Керівниця ланки в колгоспі, яка домоглася найбільших успіхів у роботі. *За Тельновим сердито процокотіло підборчиками по цементованих східцях молодюсіньке й ловке*

дівчатко *Соня Касян, ланкова-передовичка з орденом «Знак Пошани» (брівчата Сонини були так по-дитячому нахмурені, так гнівно тремтіли, що сторонній подумав би: новеньку прокуроришу прислано)* (ГрТХм, 2014, 379).

ласуні́ць, -я, ч., зменш.-пестл. Той, хто любить ласощі; ласун, ласій, ласолуб, солодій. *Ось у полудень школярики йтимуть з учення, то до одної витягають [груші], ласунці малі!* (ГрТХм, 2014, 332). – У СУМЖ: без іл. Див. **ласу́нчик**.

ласу́нчик, -а, ч., зменш.-пестл. Той, хто любить ласощі; ласун, ласій, ласолуб, солодій. *Їж, Борисику, їж, мій ласунчику, гам, – ніжпо сокотіла [Параска Дзякунка] до онука, що стояв біля лави, брав жменю кружалки смаженої картоплі, розкладені рядочком на газеті, аби швидше холонули, і мовчки, зосереджено спроваджував у рот* (ГрТХм, 2014, 256–257). – У СУМД, СУМЖ: без іл. Див. **ласуні́ць**,

лебедик-молодець, ~а~я, ч., пестл. Юнак, чоловік бравого вигляду. *І знову, десь аж запівніч, витьохкував у хліві рубанок, пахла дерев'єм суха дубова стружка, снувалася й завмирала під стріхою старовинна пісня про двох лебедиків-молодців у смушевих шапках набакир та голубих стрічках, що так і стеляться по вітру, по морю, по тихій воді...* (ГрТХм, 2014, 140).

лю́ди-небора́ки, ~ей~ів, мн., розм. Люди, становище чи дії яких викликають співчуття; неборака. *Можна так: «Здорові були, люди-небораки!»* (ГрТХм, 2014, 440); *Здорові були, люди-небораки! – гукаю веселенько* (ГрТХм, 2014, 440). – У СУМ, СУМЖ: небора́к, ч., розм.

мадо́нна, -и, ж. Ввічливе звертання до дівчини, жінки. *Якби він [Дженджибаров] не образив Михайла Васильовича, повірте, мадонно, – Котя притис вільну, без ложки, руку до грудей і ледь вклонився Каті, – я ніколи не зайняв би його...* (ГрТХм, 2014, 496). – З італ. **ma donna** – «моя пані».

матрося́га, -и, ч., розм., збільш. Досвідчений, бувалий матрос старшого віку. *Він був іще дитиною, той матросик, але йому явно хотілося видаватися дорослим, матросягою* (ГрТХм, 2014, 668). – У СУМД: матрося́ка, розм.

молодшоку́рсник, -а, ч. Студент молодших курсів. *Ще інші снували по коридору од гурту до гурту й заводили реготи з молодшокурсника-*

ми, бо знали, що їхню справу «влагоджено» і периферія їм не загрожує (ГрТХм, 2014, 645 – 646). – У СУМД див. молодшокласник.

морбжениця*, -і, жс., розм. Продавчиня морозива; морозивниця. Тільки з-під розламаного ларка при базарних воротах чийсь тонюній голос (були до війни **морозжениці** з такими голосами, згадав Климко) набридливо скиглив. (ГрТКл, 1984, 208). – У СУМ: пристосування для виготовлення морозива.

муж-книголюб, ~а~а, ч., заст. Чоловік, який любить книги і знається на них; бібліофіл, книжник. Люсі – надсулянської тиші церковної і **мужа-книголюб**, і борщу з молодим хмелем! (ГрТБп, Листи, 2011, 164).

навалвибійник, -а, ч., гірн. Шахтар, гірник, який працює у вибої, відбиває та навалює вугілля на конвеєр. Тоді Микита став потроху випивати, одружився з бідовою гостроязикою козачкою Марусею, що торгувала на базарі козянчою ряжанкою в півлітрових баночках і теж голінна була до чарки, перейшов у **навалвибійники** (видно, з Марусиного наказу).. (ГрТБп, 1972, 51). – У СУМ: наваловідбійник; СУМЖ: наваловідбійник, ч., гірн.

напівмужик-напівінтелігент, ~а~а, ч. Чоловік, який займається як фізичною, так і розумовою роботою; освічений, грамотний, культурний селянин. У кожному селі є така людина чи такі люди: **напівмужик-напівінтелігент** (ГрТХм, 2014, 790).

нарбд-завойбвник, ~у~а, ч. Народ, який підкорив собі, поневолив інший народ або інші народи. Зберігаються тільки **народи-завойбвники**, себто тільки вбивці. Завойовані народи скніють (ГрТБп, Записники, 2011, 69).

недбуздок*, -дка, ч., жарт. Підліток, недоросток, малолітній. Потім обернувся [дід] до мене та: – А ти, **недоуздок**, чого тут трешся? Спать ліг, – одказую, а сам усміхаюсь, бо бачу, що дід веселий: все на ньому так і грає – і брови, і вуса, і кульша в холоші дриг, дриг – наче пританцьовує (ГрТХм, 2014, 439). – У СУМ: вуздечка без вудил.

односум, -а, ч. Однодумець; приятель, товариш, колега по роботі, житлу тощо. – Ану, лишень, угадай, чого я прийшов? – стримуючи підступну посмішку, запитав [Онисько] у спантеличеного зі сну **односума** (ГрТХм, 2014, 142). – У СУМД з іл. з Гр; РУС, Нік, Гр, УС (жалібнік).

одчаю́га, -и, ч. і ж., розм. Про дуже хорообру, безрозсудно сміливу людину; відчайдух, відчайдуха; прот.: боягуз. – *Лишенько, як ти вчора розходився!.. Зроду б не подумала, що ти такий одчаюга!* (ГрТХм, 2014, 467). – У СУМ: відчайду́х; СУМЖ: відчайду́х, ч., відчайду́ха, ч. і ж., нар.-розм.; РУС.

паву́чня, -і, збірн., перен., розм. Люди, чиї інтереси обмежені чим-небудь незначним, матеріальним, які постійно конфліктують між собою; павуки. *Ото люди! А тут... Павучня. Усе товчуть одне одного як не за курку, то за межу, то за сонце, що світить не в один лише двір, а ще й у сусідів...* (ГрТХм, 2014, 323). – У СУМ: паву́ччя, збірн. до паву́к, розм.

патефо́нщик, -а, ч., розм., жарт. Той, хто налаштовує патефон чи любить його слухати. *Вона [Меланя] прибрала зі столу фотографію, сховала її за пазуху і, не обертаючись, поклікала: – Іди їсти, патефонщик...* (ГрТХм, 2014, 455).

пика́нь, -я, ч., груб. Чоловік з великим, круглим обличчям; пикатий, широколиций, повновидий чоловік, хлопець. *Він іде в куток м'ясницької, де навколо повнощоких і товстоплечих рубициків стовпилися дядьки-наймачі, й за хвилину вже веде під руку якогось пиканя у білому фартусі поверх куфайки, щось шепочучи йому на вухо, підморгуючи та ляскаючи себе долонею по кишені, під якою гуде протез* (ГрТБп, 1972, 14).

півень-супе́рник, ~я~а, ч., перен. Про задержувату і запальну людину, яка прагне перемогти, перевершити іншого у конкуренції. *У сторожці, що встигла геть вихолонуту за короткий осінній день, вони [Сергуня та Олекса] трохи присиджували, відпочиваючи од хвилювання і напружено дивлячись один одному в праве око, – так два півні-суперники обходять кружка один одного, черкаючи землю крилом, перед тим як почати битву* (ГрТХм, 2014, 366).

підсві́стувач, -а, ч. Той, хто свистом супроводжує спів. *Микола Чмутик з третьої групи, прославлений в училищі підсвістувач до пісні про «солов'я-пташечку», що «жалобно поють», заклад у рот чотири брудних, як у Тити, пальці і пронизливо свиснув* (ГрТХм, 2014, 106).

помага́льщик, -а, ч., розм. Той, хто допомагає; помічник, помагач. *Дивився [Степан] й думав: «Помагальщики, секр-ремент!..»* (ГрТХм,

2014, 398). – Слово «секремент» як лайливе уживає герой Степан з оповідання Григора Тютюнника «Кізонька» (збірка «Холодна м'ята», 2014).

ремісничбк, -а́, ч., змени.-пестл. Учень ремісничого училища. 1946 рік. *Я штовхаюся в гурті **ремісничків** перед училищем, ждучи, поки нас «запускають» у їдальню, а на кам'яниці посеред центральної вулиці зупиняється ЗІС і з кузова сплигує на землю Григорій [Григорій Михайлович Тютюнник] (ГрТХм, 2014, 795).* – Спогад про відомого українського письменника, автора роману «Вир» (1960 – 1 кн., 1962 – 2 кн.) Григорія Михайловича Тютюнника (1920 – 1961), брата Григора Тютюнника.

робітнік-вчитель, ~а~я, ч. Робітник, який навчає своїх підопічних; робітник-наставник. *Не прошу, а наказую, – директор виразно підняв палець, – наказую шанувати його [Федора Демидовича Снопа] золоті руки, його похилий вік і звання **робітника-вчителя** (ГрТХм, 2014, 590).*

роззявко, -а, ч. і ж., розм. Неуважна, забудькувата людина; роззява, гав. *От **роззявко**! Молодицю, коמוד, богів – усе побачив, а їстівного й не вздрів... (ГрТХм, 2014, 126).*

рібонька, -и, ж., змени. Пестливе звертання до людини. *Та ось у повітрі, майже над самою землею, знову з'явилася «рама» [літак], а обабіч неї та зверху, збавивши швидкість, хрипко похлопуючи моторами, летіло чотири винищувачі. – Ура! Взяли! Ведуть! – радісно загукали сусідські солдати. Село враз ніби вибухнуло. Кричали в усіх дворах, вимахували шапками, зброєю, факелами: – А-а-а!... Я теж кричав щось, махав шапкою і пританцьовував, а Меланя, стиснувши долонями розрум'янені щоки, ніжно вистогнувала: – Ой мої соколики... Мої **рібоньки**... (ГрТХм, 2014, 462) – У СУМ: 2. Пестливе звертання до дівчини, жінки; уточн. тлумач. Див. **рібочка**.*

рібочка, -и, ж., змени. Пестливе звертання до людини. *Коли я, вже одягнений, з млосними дрижкаками в ногах, подякував Мелані за постій і сказав, що піду собі, вона поцілувала мене в лоб і сплакнула. – Куди ж ти оце подасися, **рібочко** моя хворенька, блідесенька?.. (ГрТХм, 2014, 471); Коли Меланина хата сховалася за іншими, я відчув уже знайомий мені за два роки блукань огидний солодкуватий щем у грудях, а як згадав оте ніжне Меланине «**рібочка** моя хворенька, блідесенька», то аж похлинувся, аж писнув од жалю до себе – тоненько, по-мишачому, – і*

злякано озирнувся, чи ніхто хоч не чув... (ГрТХм, 2014, 472). – У СУМ: 2. Пестливе звертання до дівчини, жінки; уточн. тлумач. Див. **рібонька**.

сержа́нт-надстроко́вік, ~а~а́, ч. Сержант, який служить у війську після відбуття обов'язкового терміну строкової служби. *Тільки **сер-жант-надстроковик** ні про що Павла не розпитував, а сам, влучивши мовчанку, поривався розповідати...* (ГрТХм, 2014, 268).

сестра́-одина́чка, ~й~и, ж. Одна з дочок стосовно інших дітей тих самих батьків, яка не має власної сім'ї; незаміжня сестра. *Тоді домовилися, що покличуть на завтра Дзякунчину **сестру-одиначку**, щоб витопила й приготувала все до столу – треба ж гульби справити заради гостей* (ГрТХм, 2014, 259 – 260).

сестра́-однолі́тка, ~й~и, ж. Одна з дочок тих самих батьків, ровесниця іншим сестрам. *У бабусі Марфи – дві **сестри-однолітки**: груша і копанка* (ГрТХм, 2014, 331).

сестра́-офіце́рша, ~й~і, ж., розм. Одна з дочок стосовно інших дітей тих самих батьків, яка є дружиною офіцера. *В нових чоботях казенного крою (**сестра-офіцериша** прислала), синьому галіфе з голубими кантами і сукняній гімнастерці до стоячого коміра з червоним підкомірцем* (ГрТХм, 2014, 317).

сю́сар-збро́яр, ~я~а́, ч. Робітник, який виготовляє зброю. *Під час війни Федір Демидович був **сюсарем-зброярем** на заводі і робив для фронту кулемети* (ГрТХм, 2014, 590).

сю́сар-інструме́нтальник, ~я~а, ч. Робітник, який виготовляє інструменти. *Федір Демидович Сніп – **сюсар-інструментальник** найвищого розряду* (ГрТХм, 2014, 590).

сю́сар-лека́льник, ~я~а, ч. Робітник, який виготовляє лекала. *Крім того, він [Федір Демидович Сніп] ще і **сюсар-лекальник**, тобто вмів робити з металу все: від молотка до найдрібнішого годинникового механізму* (ГрТХм, 2014, 590).

солда́т-граба́р, ~а~а́, ч. Рядовий військовик сухопутних військ, який в часи війни копає могили для вбитих, померлих від ран; солдат-могильник, солдат-гробокопач. *Чорний пагорбок посеред снігів, де рили братську могилу, швидко вищав, мабуть, ґрунт пішов уже не мерзлий, і **солдати-грабарі** стояли в ямі по плечі* (ГрТХм, 2014, 514).

спортсмен-плигун, ~а~а, ч. Той, хто займається стрибками як спортивними вправами. *І шарахкали з п'яти-, потім з десятиметрової вишки, перекидаючись у повітрі під розлогий регіт суддів і спортсменів-плигунів, аж доки закінчилися змагання* (ГрТХм, 2014, 298).

спортсмен-п'ятиборець, ~а~я, ч. Той, хто займається п'ятиборством. *Згадався товариш, рідний, як брат, Семен Беглий із Забайкалля, невисокий дебелий хлопець, гітарист, баяніст, завзятий танцюрист і спортсмен-п'ятиборець* (ГрТХм, 2014, 298).

старчва, -й, мн., збірн. Дуже бідні, убогі, незаможні люди; старці, голота. *Якби ж не лазила тут старчва всяка... – пробурчала жінка, але, похопившись, голосно сказала: – Немає у нас чого тобі дати* (ГрТХм, 2014, 474). – У Нік, Гр: старчота.

супр'яжниця, -і, ж. Дружина у подружній парі; супруга, супружниця. *Не став Кирячок бідовіший і тоді, коли одружила його на собі зайшла з Донеччини всевмйкувата і всезнайкувата дівчина Нюра, а ще ніби дужче скулився душею і переймав од супр'яжниці кожне її «кив» і кожне «морг», аж до отого деренчливого «р»..* (ГрТХм, 2014, 306). – У СУМ: супр'яжник, ч.; те саме, що супр'яжич (один із господарів, які об'єдналися в супругу).

трибунщик, -а, ч., розм., ірон. Той, хто любить виголошувати промову, виступати за трибуною перед громадськістю; трибун. *«А ти заходися та й зроби краще! – кричить [Устим] з місця. – Або мені скажи, я зроблю. Трибунищик!..»* (ГрТХм, 2014, 350 – 351).

трусій, -я, ч., розм. Той, хто робить обшук, трус. *До нього, спочатку коли-не-коли, а далі все частіше й частіше, почали наїздити різні уповноважені, фінагент Білан, а також дільничний міліціонер Гапошка – трусій самогонки, крадених буряків, кукурудзи, сіна, солом, вільшичок з дуги та іншого колгоспного майна, яке не видавалося на трудовень* (ГрТХм, 2014, 140).

турботник, -а, ч. Той, хто добре дбає, піклується про кого-небудь, що-небудь; дбайливець, піклувальник. *Старий сутулуватий Свиридович був турботником, Товкучим Марком, інженером-трудоюгою* (ГрТХм, 2014, 292); – *Ой Степаночку!.. Ой хазяїне мій, турботнику!..* (ГрТХм, 2014, 363). – У СУМД: турботливець.

хизу́н, -а, ч., розм. Той, хто хизується, вихваляється; хвалько, хвастун. *Карий, бувши не з хизунів, відмовлявся, сяк і так відкараскувався, бо знав, що не перекосить Свирида, хоч і дебелиший за нього і молодий на цілих десять років* (ГрТБп, 1972, 103).

хлібово́з*, -а, ч., розм. Робітник, який розвозить хліб у магазини. У передку, на високому рундучкові, сидів дядько в чорному халаті – його теж звали **хлібовозом** – і досипав недоспаної ночі, покиваючи головою, а коні йшли самі, бо вони знали дорогу (ГрТКл, 1984, 196). – У СУМД: автомобіль, обладнаний для розвезення хліба, перев. до магазинів.

хлѡпець-механіза́тор, ~я~а, ч. Юнак, молодий чоловік, який є фактивцем із механізації; працює механізатором. *Молоді хлопці-механізатори, що стовпилися під «гальоркою» і пихкали цигарками, зареготіли, хтось із-поміж них крикнув весело-заохочувальним баском: – Так його, Парасю, щоб аж дим ішов!* (ГрТХм, 2014, 386).

хлѡпець-одноку́рник, ~я~а, ч. Юнак, який навчається або навчався на одному курсі з ким-небудь. *Я виходжу з-за клубу в новенькому дешевому костюмі (три вагони цегли розвантажив з хлопцями-однокурсниками, то й купив) і з чемоданчиком у руці* (ГрТХм, 2014, 388).

хлѡпець-украї́нець, ~я~я, ч. Дитина, підліток, юнак, який є представником корінного населення України. *Я ж бачу, як хлопці-українці, навіть обдаровані, почали писати...* (ГрТБп, Листи, 2011, 169).

хлѡпець-шофе́р, ~я~а, ч. Юнак, чоловік, який є водієм автомобіля. *Та ось на танку став голова, молодий ще, стрижений під низеньку і круглу селянську польку, і сказав утомлено: – Значить так, хлопці-шофери, давай заходь на винос тіла* (ГрТХм, 2014, 357); *Наші хлопці-шофери, ті так: газнув, рвонув і висмикнувся* (ГрТХм, 2014, 365).

хлопчи́на-бригаді́р, ~и~а, ч. Юнак, молодий чоловік, який працює бригадиром. *Хлопчина-бригадир устав, рум'яний, гарненький у тім рум'янці, мов дівча (Соня Касян, засідателька, сяйнула на нього з-під брівчат), і сказав до Яви: – Там, де я служив, дядьку Якове, є таке прислів'я: Хитрий Митрій – умер, а дивиться...* (ГрТХм, 2014, 385).

чудопа́л, -а, ч. Той, хто вчинив неочікуваний вчинок, що викликає подив; витівник, вигадник. *Потім хтось надівав мені калоші, тихенько плакав і шепотів: – Навіщо ти його, Ванько, займав... Навіщо? – Ех, чудопал!..* (ГрТБп, 1972, 89).

школярка-восьмикласниця, ~и-~і, ж. Учениця загальноосвітньої школи, яка навчається у восьмому класі. *Іван згадав дівчину, ще зовсім юну, дитину, либонь, схожу на школярку-восьмикласницю або й ще молодшу* (ГрТХм, 2014, 283).

шоколадник*, -а, ч. Той, хто любить їсти шоколад. *Отримав Ваше [Н. П. Дангулова] лагідне привітання і прекрасні чаї з шоколадом. Спасибі Вам від мене, яко іменинника, а також від моїх **шоколадників** – хлопців і Люди [Л. В. Тютюнник] (ГрТБп, Листи, 2011, 162).* – У СУМ, СУМЖ: той, хто виготовляє шоколад.

ямікало, -а, ч. і ж. Той, хто у мовленні часто вживає займенники «я» та «ми». *У майстри цілилися? Кажі! Отак прямо й кажі всім: хочу! А то: я, ми... **Ямикало!*** (ГрТХм, 2014, 351).

Словники

- Гр** – Словарь української мови: у 4 т. / [упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко]. / НАН України. Інститут української мови. – К.: Наукова думка, 1996 – 1997.
- Із** – Російсько-український словник / О. Ізюмов. – Х. – К., 1930. – 980 с. – <http://r2u.org.ua/main/dicts>
- Нік** – Українсько-російський словник / А. Ніковський. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. – XII, 864 с. – Репринт з видання 1926 р. (Серія «Словникова спадщина України»).
- РУС** – Російсько-український академічний словник: Тт. I – III / Гол. ред. акад. А. Кримський, акад. С. Єфремов. – К., 1924 – 1933. – <http://r2u.org.ua/main/dicts>
- СУМ** – Словник української мови: у 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.
- СУМД** – Словник української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2-х кн. – Кн. 1. А – Л.; Кн. 2. М – Я. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.
- СУМЖ** – Словник української мови / Кер. В. В. Німчук та ін. / Відпов. ред. В. В. Жайворонок. – К.: ВЦ «Просвіта», 2016. – 1320 с.
- УС** – Словарь російсько-український / Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. – Львів, 1993 – 1999. – <http://r2u.org.ua/main/dicts>

Джерела

- ГрТБп, 1972** – Г. М. Тютюнник Батьківські пороги. – К.: Молодь, 1972. – 175 с.
- ГрТБп, Записники, 2011; ГрТБп, Листи, 2011** – Григiр Тютюнник. Бути письменником: щоденники, записники, листи / Передм., упорядкув. О. Неживого. – К.: Ярославiв Вал, 2011. – 440 с.
- ГрТКл, 1984** – Г. М. Тютюнник Климко. – К.: Рад. школа, 1984. – 245 с.
- ГрТХм, 2014** – Г. М. Тютюнник Холодна м'ята: Оповідання, повісті, твори для дітей / Упоряд. і передм. П. П. Засенка. – [Вид. друге]. – К.: Укр. письменник, 2014. – 844 с.

ОГЛЯДИ

Євгенія Карпіловська, Тетяна Цимбалюк-Скопненко

Здобутки словникарів Тернополя: З нагоди виходу у світ другого видання словника «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого»

У сучасній лінгвістиці мова художньої літератури все ще не поступається місцем на авансцені центральних дослідницьких ідей, оскільки саме ідіостиль письменника якнайпоказовіше демонструє межі та потенціал реалізації конкретної мовної особистості в заданих умовах тексту. Аналіз письменницького ідіостилю допомагає зрозуміти не лише особливості його творчої манери, а й допомагає окреслити основні напрями розвитку літературної мови, зокрема її художнього стилю. Серед виражальних мовних засобів – складників ідіостилю письменника – особливу роль відіграють фразеологізми, справжнє життя яких, особливості вживання та специфіка значення, на думку В.М. Білоноженко, виявляються лише в процесі реалізації в мовленні, у контексті [1: 72].

Створення фразеологічних словників, що базувалися б на дібраному методом наскрізного виписування матеріалі одного письменника, належить до першорядних завдань вітчизняної філологічної науки, бо з різних причин авторська фразеографія в Україні ще перебуває на початковому етапі розвитку. Досить тільки зауважити, що українські дослідники й досі не створили кодексів, які повноцінно описали б фраземний фонд багатьох письменників, чиї твори увійшли до національного літературного канону. Не маємо фразеологічних словників, що подавали б відповідно до новітніх наукових вимог фраземний матеріал з текстів Т. Шевченка, П. Куліша, І. Франка, Лесі Українки та ін.

Тому поява авторських словників (усе ще досить рідкісних у нашій лінгвістичній традиції) привертає пильну увагу філологів. Під керівництвом С.Є. Панцьо впродовж останніх десяти років вийшли у світ три фразеографічні праці, що вже стали знаковими. Дослідниця була не тільки головним редактором, а й співукладачем цих видань.

Перший словник авторського колективу під керівництвом С.Є. Панцьо «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого» (упорядники І.М. Бабій, Т.П. Вільчинська, Н.І. Лісняк, М.Я. Наливайко, С.Є. Панцьо, Н.Д. Парасін, Н.О. Свистун) був надрукований 2010 року. У ньому показано за допомогою дібраного матеріалу мовну палітру талановитого письменника кінця XIX–початку XX століття, митця непересічного таланту, творчість якого протягом десятиліть посідала «одне з провідних місць в українській літературі на західноукраїнських землях, багато в чому визначаючи її рівень поруч з творчістю Василя Стефаника, Ольги Кобилянської, Михайла Яцківа, Петра Карманського...» [3: 5].

Словник подає фразеологізми, компаративні словосполучення, приказки, прислів'я, побажальні вислови, ужиті у творах Б. Лепкого, і відображає мовну картину світу мешканців Галичини кінця XIX – початку XX століття. На особливу увагу в Словнику, окрім загальновживаних фразеологічних одиниць, заслуговують порівняльні конструкції (як *телята на мальовані ворота* (дивитися), як *журавель на варті* (спати), як *діда на вузькій вулиці* (любити), як *миш на пудлі* (сидіти), як *хробак на хроні* (сидіти), як *голий у кропиву* (попасти), як *віл до карети* (надаватися) тощо), приказки та прислів'я (*живий живе гадає; не сіно до коней іде, а коні до сіна; панська ласка на бистрім коні їздить; легко з хати вийти, та не все легко вернутись; пізнати пана по халявах; попові дзвонять, попадю з села гонять; на добрі руки завжди робота знайдеться; суджене не розгуджене; туди гав, сюди узяв* тощо), локальні фразеологізми (*балакати макарони, держати коротко в руках, пізні Івани, класти в лепету, сидіти на чужій ласці* тощо). Фразеографічне опрацювання цих та інших одиниць, засвідчених в ідіостилі Б. Лепкого, дасть змогу не лише визначити їхній семантичний обсяг, конотаційний і стилістичний потенціали, а й розгорнути потенційну можливість ширшого використання в літературній мові завдяки введенню до словникарського обігу.

У 2018 році побачило світ 2-ге видання Словника «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого» (перероблене й суттєво доповнене, автор проєкту С.Є. Панцьо), у якому охоплено вже всю творчість письменника, а саме 12 одно- й двотомних видань творів, надрукованих упродовж 1990–2011 рр. До зібраного раніше корпусу фразеологізмів додано вислови, виявлені у трилогії «Мазепа» (повісті «Батурын», «Не вбивай»,

«Полтава»), казках, публіцистичних творах. Для тлумачення дібраного за допомогою наскрізного виписування фактичного матеріалу колектив авторів-укладачів залучив 6 академічних словників фразеологізмів української мови, що вможливило виявити загальнонародні тенденції фразеовживання, а також авторські та діалектні фразеологізми у творчості Богдана Лепкого. Словник містить значну кількість (не зафіксованих у першому виданні) приказок та прислів'їв (*де чорт не може, там бабу пішле; довге безділля до доброго не веде; біда сміливості навчить; Боже, провадь, дідько пхай; дай, Боже, нашому теляті вовка з'їсти; голого не обідреш* та ін.), фразеологічних одиниць (*одного батька діти, лізти у вічі, аж вуха в'януть, аж в ушах лящуть, покласти голову на колоду, дати голову, намішати гороху з капустою, гратися з вогнем, іти з димом* та ін.), компаративних висловів (*битися, як риба об лід; як з-під серця вирвати; вити, як сто голодних чортів; як громом з ясного неба; як за цапову душу; мов у землю зійшло* та ін.).

Словник «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого», який «є вагомим внеском у вивчення фразеології, лінгвостилістики, лексикографії», «дає простір кожному, хто з ним ознайомиться, по-новому осмислити творчу спадщину цього подвижника національно-державного відродження України, збагатитися духовно, інтелектуально, додати щось нове чи поіншому осягнути вже відоме, знане» [2: 153].

Значним доробком авторського колективу, на чолі якого стояла С.Є. Панцьо, став словник «Фразеологія творів Бориса Харчука» (2012) (упорядники І.М. Бабій, Т.П. Вільчинська, Н.І. Лісняк, Т.М. Миколенко, М.Я. Наливайко, С.Є. Панцьо, Н.Д. Парасін, Н.О. Свистун). Ця праця – перша спроба в українській фразеографії подати фразеологічні одиниці, приказки, прислів'я, усталені порівняння, традиційні формули побажань та ін., засвідчені у творах відомого українського письменника Бориса Харчука, з-під пера якого вийшло понад 30 романів і повістей, а також значна кількість оповідань, перекладених російською, білоруською, вірменською, таджицькою, іспанською, німецькою та іншими мовами. Більшість творів Б. Харчука (романи «Волинь», «Майдан», «Кревняки» та ін.) стали помітним явищем в історії української літератури. Загалом 7 романів, 29 повістей, понад 10 оповідань (виходили друком у різні періоди життя письменника) послужили джерельною базою згаданого Слов-

ника, який містить близько 5 тис. сталих словосполучень. Завдяки праці С.Є. Панцьо Словник був поповнений матеріалом, дібраним із Харчучових романів («Хліб насущний» і «Майдан»), повістей («З роздоріжжя», «Зазимки і весни», «Вишневі ночі», «Горохове чудо» та ін.), оповідання «Школа». Авторський колектив у формі фразеографічного опису залучив до фраземного фонду сучасної української літературної мови багато мовних елементів з ідіостилю Б. Харчука. Це дуже важливо, адже авторські фразеологічні словники, що подавали б матеріали письменників другої половини ХХ ст., ще й досі рідкісні. Словник «Фразеологія творів Бориса Харчука» цінний тим, що в ньому подано не тільки загальноукраїнську, а й волинську діалектну фразеологію (*одна штанка на дощ, друга на погоду; ні тпру ні вйо; гулі в голові* тощо), чимало фразеологічних варіантів (*(вивітритися, вилетіти, випасти) з голови; (вислизати, випорскуватися, вихоплюватися) з рук; (не обмовитися, не перекинутися, не промовитися) й словом* тощо), а також не зафіксовані в знакових академічних кодексах фразеологічні одиниці (варіанти фразеологізмів): *вилупити баньки з лоба, зігнути бородами до землі, дати парки, бити воші, язик спинився в роті, хіба що гороб'ячого молока бракує, хапати решето сонце* тощо; компаративні словосполучення: *як багача за серце* (брати), *як висохла бадиллина* (тонкий), *неначе мокрі горобці* (стояти), *як та річка* (живий), *як індик на хвищу* (надиматися) тощо; тавтологізми: *гвинти гвинтити, вайло вайлом, чужіший чужаниці, сидьма сидіти* тощо. На особливу увагу заслуговують приказки та прислів'я, зафіксовані в Словнику: *для бідного і сонце не світить, і вітер – вітчимом; кому грушечки, а кому петрушечки; у гурті легше батька бити; голка всіх обшиває, а сама гола; гірше, аби інше; хлібець чорний та святий, бо чесний; не вмер Данило, так болячка задавила* та багато інших.

У науковому доробку тернопільських лексикографів чільне місце посідає перший в українській лексикографії спеціальний словник «Український словотвір у термінах». Його уклали С.Є. Панцьо і Л.О. Вакарюк. Словник побачив світ у тернопільському видавництві «Джура» 2007 року. Його реєстр умістив 1500 термінів сучасної української дериватології, стосовних різних проблем і напрямків вивчення форми, семантики та функціонування похідних слів. Особливістю й важливою чеснотою цього словника лінгвістичних термінів є подання до кожної реєстрової

одиниці прикладів її уживання в сучасних мовознавчих текстах, а отже, намагання укладачів відтворити реальну картину вживання певного терміна в сучасній українській мовознавчій практиці. Цінним є й подання варіантів та синонімів термінів, або термінів-кореферентів того ж поняття з увагою до можливої несумірності обсягів їхньої семантики. Наприклад, термін *абревіатура* подано з дефініцією «Тс. (Те саме) **складноскорочене слово, скорочення в 2-му значенні**» (с. 17), а термін *безафіксне словотворення* – з варіантом *безафіксальне словотворення* (с. 36). Для унаочнення розпрацювання в термінологічному апараті сучасної української дериватології певного поняття у словнику наведено інколи досить розлогі гіперо-гіпонімічні об'єднання простих (однослівних) і складених (кількаслівних) термінів. Так, один з центральних термінів теорії словотвору – *афікс* – слугує гіперонімом (позначає родове поняття) для 47 складених термінів-гіпонімів, що позначають різновиди афіксів, серед яких *афікс активний*, *афікс багатозначний*, *афікс живий*, *афікс унікальний* та ін. Терміни-гіпоніми відбивають часто антонімічні опозиції, що склалися в термінологічній системі сучасного українського словотвору, на зразок *афікс живий* – *афікс мертвий* або *афікс багатозначний (полісемічний)* – *афікс однозначний (моносемічний)*. Час, що минув з дати виходу у світ цього компендіуму термінів українського словотвору, засвідчив не лише його корисність для науковців та освітян, а й розвиток системи термінів українського словотвору, що відбивають зміни у словотвірній нормі мови початку ХХІ ст. У словнику подані терміни *словотворення діахронічне*, *словотворення синхронічне*, *спрощення* як варіант терміна *спрощення*. Нині у мовознавчій практиці вживають терміни *словотворення діахронне*, *словотворення синхронне* і лише термін *спрощення*.

Словники «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого», «Фразеологія творів Бориса Харчука» та «Український словотвір у термінах» – цінний доробок українських мовознавців, який заслуговує на увагу як джерело поповнення фонду академічних фразеологічних і термінологічних словників, а також як чинник, що спонукатиме дослідників до подальших пошуків у цих галузях сучасної лінгвоукраїністики.

Словники

1. Вакарюк Л.О., Панцьо С.Є. Український словотвір у термінах: Словник-довідник. – Тернопіль: Джура, 2007. – 260 с.
2. Фразеологізми у творах Богдана Лепкого. Словник / Гол. ред. С. Є. Панцьо. – Тернопіль: Джура, 2010. – 224 с.
3. Фразеологія творів Бориса Харчука / Гол. ред. С. Є. Панцьо. – Тернопіль: Джура, 2012. – 748 с.
4. Фразеологізми у творах Богдана Лепкого. Словник / гол. ред. Панцьо С. Є. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Тернопіль : Джура, 2018. – 432 с.

Література

1. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Формування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – Київ: Наукова думка, 1989. – 154 с.
2. Гнатюк І.С. Нове слово в українській авторській фразеології / Ірина Гнатюк // Українська мова. – 2014. – № 2. – С. 150 – 153.
3. Ільницький М. «Найпопулярніша постать на галицькому ґрунті...» / Богдан Лепкий. Твори у двох томах. – Т. 1. – Київ: Дніпро, 1991. – 862 с.

Лексикографічна проблематика в програмі XVI Міжнародного з'їзду славістів (Белград, 20-27 серпня 2018 р.)

Питання теорії та практики лексикографії незмінно входять до програм міжнародних з'їздів славістів. Не став винятком і останній, XVI Міжнародний з'їзд славістів, який відбувся в Белграді 20-27 серпня 2018 року. Для засідань організатори з'їзду відвели приміщення Белградського університету, розташованого в центрі столиці Сербії в історичній будівлі – Палаці капітана Міші. У межах програми з'їзду 21 серпня працювала секція «Лексикографія», на якій було виголошено 7 доповідей, присвячених принципам укладання словників певних типів, а також засадам лексикографування окремих мовних явищ.

У доповіді **А. Загнітка (Україна)** «Лексикографічні технології тлумачення граматичної семантики» увагу було зосереджено на аналізі складників метамови пояснювальних словників, що призначені для моделювання змісту певних граматичних категорій і субкатегорій, та на потребі їхнього поповнення й деталізації. Ролі показників етнічної належності в статтях «Іллірійського словника» К. Ф. Темлера присвятила свою доповідь «Етнічні ознаки як серійні детермінанти в «Іллірійському словнику» К.Ф.Темлера» **П. Лазаревич ді Джакомо (Італія)**. **О. Г. Лукашанець (Білорусь)** у доповіді «Слов'янські онлайн-словники сленгу та розмовної лексики: склад, структура, типологія» розглянула способи та засоби лексикографічного моделювання субстандартної лексики, різновиди словників сленгу та розмовної лексики, удоступнені в мережі Інтернет, нові можливості для вивчення живої мовної практики, які вони надають мовознавцям. Доповідь «Про реєстрацію псевдоангліцизмів у сучасній російській лексикографії» **С. Янурик (Угорщина)** присвятив обговоренню лексем, що не становлять факту англійської мови, а лише запозичені з неї, на зразок латинізма *номінація* чи грецизма *екологія*. **М. Кошкова (Словаччина)** в доповіді «Динаміка мови в дзеркалі словникового опису (на болгарському та словацькому

матеріалі)» запропонувала осмислення критеріїв добору інновацій до загальнономовних словників, проблему, надзвичайно актуальну для сучасної слов'янської лексикографії. У доповіді **О. Уркама (Угорщина)** «Сербсько-угорські двомовні довідкові словники: розвиток і перспективи» розглянуто проблеми добору мовного матеріалу до словників такого типу, визначення відповідників та їхнього пояснення. **М. Коздра (Польща)** в доповіді «Особливості словникових статей у «Російсько-польському словнику лексичних паралелей» познайомив учасників роботи цієї секції із засадами укладання такого двоногого словника нового типу, а також з обґрунтуванням статусу об'єкта опису – лексичних паралелей в обраних мовах.

Доповіді з лексикографічної проблематики було представлено й на інших секціях. Так, цього ж дня на секції «Етимологія» прозвучала доповідь **М. Вучкович і С. Петрович (Сербія)** «Етимологічні словники сербської мови – від концепцій до методологій», авторки якої основну увагу приділили проблемі випрацювання принципів укладання словників цього типу, їхнього процедурного апарату й особливої метамови. 25 серпня на секції «Прагматика» доповідь «Лінгвопрагматичні засади укладання сучасних українсько-південнослов'янських двомовних словників» виголосила **Л. П. Васильєва (Україна)**, привернувши увагу колег до необхідності врахування різних інтенцій і вимог мовців до перекладних словників різного типу.

Доповіді української делегації на XVI Міжнародному з'їзді славістів опубліковано в збірнику «Слов'янські обрії» (Київ, 2018, вип. 9). Організатори з'їзду окремим збірником видали тези всіх доповідей, включених до програми.

**Здобутки і перспективи сучасного українського
мовознавства (огляд збірника наукових статей:
Мовознавство / IX Міжнародний конгрес україністів
(До 100-річчя Національної академії наук України).
К.: Видавництво ІМФЕ, 2018. 716 с.).**

25 – 27 червня 2018 року в Києві відбувся IX Міжнародний конгрес україністів, урочисте відкриття якого пройшло в Колонній залі Київської міської державної адміністрації. Організаторами конгресу виступили: Національна академія наук України, Міжнародна асоціація україністів, Київська міська державна адміністрація, Міністерство освіти і науки України, Міністерство культури України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України, Інститут мовознавства імені О.О. Потебні НАН України, Інститут історії України НАН України, Інститут української мови НАН України, Український мовно-інформаційний фонд НАН України, Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, Національний музей народної архітектури та побуту України.

Конгрес став резонансним загальнокультурним і науковим заходом, участь у якому взяли понад 500 вітчизняних і зарубіжних учених. Крім учених України, у його роботі взяли участь представники наукової еліти з Австрії, Білорусі, Болгарії, Великої Британії, Італії, Канади, Молдови, Німеччини, Польщі, Росії, Сербії, Словаччини, США, Угорщини та інших країн.

Захід відбувався в ювілейну річницю Національної академії наук України, найкращі досягнення Академії було представлено в рамках 11 секцій, двох конференцій та 12 круглих столів. Окрема конференція – «Національна академія наук за 100 років: здобутки, втрати, перспективи розвитку» – була приурочена до 100-річного ювілею НАН України.

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України разом з Інститутом української мови НАН України, Інститутом мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, Українським мовно-інформаційним фондом НАН України та Міжнародною асоціацією українців за матеріалами доповідей, виголошених на IX Міжнародному конгресі українців видав збірник наукових статей «Мовознавство» (Київ: Видавництво ІМФЕ, 2018), присвячених 100-річчю Національної академії наук України, загальним обсягом 716 с.

У збірнику, який складається з п'яти розділів, розміщено 63 наукові доповіді мовознавців – учасників IX Міжнародного конгресу українців. Автори збірника представляють провідні науково-дослідні установи і заклади вищої освіти України, Білорусі, Болгарії, Канади, Німеччини, Сербії, Словаччини та Угорщини. Різноманітні напрями українського мовознавства висвітлено в статтях співробітників Інституту української мови НАН України: Світлани Єрмоленко, Надії Сологуб, Світлани Бибик, Світлани Соколової, Оксани Данилевської, Лариси Масенко, Руслани Коци, Тетяни Сивокозової, Людмили Колеснік, Тетяни Коць, Ніни Горголюк, Валентини Критської, Юлії Романюк, Зінаїди Козиревої, Олени Юсікової, Олени Холодзон, Людмили Туровської, Людмили Халіновської, Петра Білоусенка, Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні: Віктора Бріцина, Галини Радкевич, Лілії Андрієнко, Інституту українознавства імені Крип'якевича НАН України Ольги Заневич, Наталії Хобзей, Тетяни Ястремської, Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Галини Наєнко, Оксани Ніки, Лариси Шевченко, Мирослави Гнатюк, Віри Берковець, Людмили Кравченко, Ганни Швець, Мирослави Шевченко, Ольги Мірошніченко, Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова Олега Прискоки, Житомирського державного університету імені Івана Франка Галини Гримашевич, Лесі Ящук, Львівського національного університету імені І.Я. Франка Ірини Кочан, Зоряни Купчинської, Національного університету «Львівська політехніка» Ірини Фаріон, Рівненського державного гуманітарного університету Галини Вокальчук, Євгена Вокальчука, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Слов'янськ) Володимира Глушенка, Чорноморського національного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв) Людмили Островської, Сергія Пономаренка, Одесь-

кого національного університету імені І.І. Мечникова Ганни Слишинської, Наталії Кондратенко, Міжнародного гуманітарного університету (м. Одеса) Валентина Таранця, Інни Ступак, Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького Галини Кочерги, Донецького національного університету імені Василя Стуса Анатолія Загнітка, Ганни Ситар, Східнослов'янського національного університету імені Лесі Українки Світлани Богдан, Ужгородського національного університету Наталії Венжинович, мовознавців з інших країн: Божени Зінкевич-Томанек (Польща), Албени Стоянової (Болгарія), Марії Чіжмарової (Словаччина), Ольги Пресіч (Канада), Віктора Місіюка (Білорусь), Єлизавети Барань (Угорщина), Надії Трач (Німеччина), Людмили Попович (Сербія), Мілени Іванович (Сербія).

У всіх п'яти взаємопов'язаних розділах збірника подано дослідження з широкого спектру проблем теорії та практики українського мовознавства, означено здобутки та перспективи розбудови всіх галузей української лінгвістики – лексикології, лексикографії, фразеології, лінгвокультурології, термінології, діалектології, граматики, соціолінгвістики, культури мови та ін. Українська академічна мовознавча наука, відзначивши в цьому році разом з усією Національною академією наук України своє століття, засвідчила на конгресі відданість традиції і водночас готовність відповісти на потреби, які висуває перед нею суспільне життя.

Перший розділ збірника **«Українське мовознавство: стан і перспективи»** об'єднує 29 статей, присвячених актуальним питанням сучасного мовознавства. До цього розділу збірника увійшли розвідки науковців із Києва (Світлана Єрмоленко, Надія Сологуб, Світлана Бирик, Олена Коляденко, Лариса Шевченко, Світлана Соколова, Віра Берковець, Ганна Швець, Мирослава Шевченко, Ольга Мірошниченко, Оксана Данилевська, Лариса Масенко, Галина Наєнко, Оксана Ніка, Руслана Коца, Тетяна Сивокозова, Людмила Колеснік), Слов'янська (Володимир Глущенко), Миколаєва (Людмила Островська, Сергій Пономаренко), Луцька (Світлана Богдан), Одеси (Ганна Слишинська, Валентин Таранець, Інна Ступак), Львова (Зоряна Купчинська, Мирослава Гнатюк), Кракова, Польща (Божена Зінкевич-Томанек), Пряшева, Словаччина (Марія Чіжмарова), Софії, Болгарія (Албена Стоянова), Вікторії, Канада (Ольга Пресіч), Бреста, Білорусь (Віктор Місіюк). Пропоновані українськими та зару-

біжними дослідниками праці постають актуальними, оскільки висвітлюють сучасний стан та перспективи розвитку сучасного українського мовознавства.

Відкриває збірник і перший його розділ стаття **Світлани Єрмоленко** «Українська мова в науковому світогляді Миколи Костомарова: історико-культурний дискурс». Авторка, досліджуючи наукові й публіцистичні праці М. Костомарова, розкриває зміст синтезованого поняття української народності, у якому історик «об'єктивував мову, історію, психологію, словесну творчість, релігію народу». Актуалізацію дослідження творчості М. Костомарова у ХХІ ст. С. Єрмоленко пояснює намаганням досягнути, як становище української мови в минулому «вплинуло на самоідентифікацію українців і вияв їхнього національного усвідомлення у відновлюваній Українській державі».

Увагу лексикографів привертає стаття **Божени Зінкевич-Томанек** з Кракова (Польща) «Українсько-польські неповні та хибні лексичні паралелі як джерело інтерференції», у якій розглянуто пари слів, що в обох мовах – українській і польській – звучать ідентично або дуже подібно, але є різні за семантикою або стилістичним забарвленням. Визначення таких лексичних паралелей створює умови для прогнозування потенційних помилок при вивченні української мови як іноземної поляками чи вивчення польської мови українцями. Дослідження здійснено з проєкцією на створення словника українсько-польських неповних і хибних лексичних паралелей, насамперед іменників і прикметників. Такий словник, за твердженням авторки, має стати своєрідним доповненням національно орієнтованих дидактичних матеріалів, насамперед статі у пригоді перекладачам.

У статті **Надії Сологуб** «Словотворення письменника в контексті концептології (на основі мовотворчості Олеса Гончара)» проаналізовано одну з домінантних рис мовотворчості Олеса Гончара – індивідуально-авторське словотворення. Підкреслено концептуальну значущість, умотивованість і природність новотворів майстра слова. Багатий авторський словник творів Олеса Гончара, як зазначає Н.М. Сологуб, – «засвідчує тонке відчуття ним можливостей рідної мови, здатність видобути зі слова найглибинніше». Окрему увагу дослідниця акцентує на

розрізненні термінів «неологізм», «потенційне слово», «оказіоналізм» в сучасній лінгвістичній науці.

У розвідці **Володимира Глуценка** «Олександр Потебня: «кількісні зміни приголосних» в історії української мови» здійснено спробу спеціального лінгвістичного дослідження висунутої О.О. Потебнею концепції «кількісних змін приголосних» в історії української мови. У дослідженні **Людмили Островської** «Статус і прагматика вокативних речень» на матеріалі сучасного художнього дискурсу досліджено комунікативно-прагматичні функції вокативних речень, охарактеризовано їх структурно-семантичний статус у системі синтаксичних одиниць української мови. Статтю **Світлани Бирик** «Концепт «переселення»» присвячено дослідженню актуалізованого в текстах економічного, історичного, соціального, політичного та юридичного спрямування концепту «переселення». На матеріалі тлумачних та енциклопедичних джерел простежено зміни в тлумаченні поняття «переселення». Дослідженню одного з найчастотніших протиставлень – бінарних опозитів – у поетичних і епістолярних текстах Лесі Українки, з'ясуванню мовних засобів їхньої репрезентації, аналізу спільних та відмінних ознак експлікації у різних стильових сферах присвячено статтю **Світлани Богдан** «Бінарні опозити в поетичних та епістолярних творах Лесі Українки». **Лариса Шевченко** у статті «Українська неолінгвістика: пошуковий простір, напрями, проблеми» заакцентувала увагу на переорієнтації сучасним мовознавством лінгвістики на розв'язання комунікативних завдань, стратегій і тактик. Дослідниця наголошує, що українська неолінгвістика покликана створити науковий простір, де вирішуються проблемні питання мовознавства. Висвітленню освітньої системи в Словаччині від дошкільного до докторантського навчання в університеті присвячено статтю **Марії Чижмарової** «Українська мова як іноземна в Словаччині». У пропонованих до цього розділу розвідках також схарактеризовано основні параметри функціонування української мови як державної (стаття **Світлани Соколової** «Українська мова як державна: теорія і практика»), висвітлено особливості викладання української мови на початковому рівні для студентів в університеті Вікторії в Канаді, визначено напрями, зміст курсу, вказано проблеми навчання української мови в іншомовній аудиторії, окреслено методологічні підходи й засоби, що сприяють

активізації пізнавальної діяльності студентів (дослідження *Ольги Пресіч* «З досвіду викладання української мови як іноземної в Університеті Вікторії в Канаді»), а також визначено чинники, що впливають на успішність формування аудитивної компетентності на початковому етапі вивчення української мови іноземними студентами (стаття *Мирослави Шевченко* та *Ольги Мірошниченко* «Формування аудитивної компетентності в інофонів на початковому етапі вивчення української мови»), представлено аналіз методології, тематики й структурно-змістової організації підручників з історії української мови, опублікованих викладачами Київського університету імені Тараса Шевченка, визначено найважливіші етапи становлення цієї навчальної дисципліни у загальнолінгвістичному й соціокультурному контексті (розвідка *Галини Наєнко* «Історія української мови в Київському університеті: перші сто років»).

Другий розділ збірника «*Мовна картина світу, мовна особистість, мовна політика*» складається з п'яти статей науковців – вітчизняних і зарубіжних: Лілії Андрієнко, Людмили Кравченко, Надії Трач, Наталії Венжинович, Тетяни Коць, у яких розглянуто теоретичні питання мовної свідомості у зв'язку з динамікою суспільних цінностей, оцінні парадигми ядерних понять доби цивілізаційного зламу (стаття *Тетяни Коць* «Мовно-національна свідомість у ЗМК доби цивілізаційного зламу»), виявлено основні теми в дискурсі мовного питання, висвітлено мовленнєві реалізації на підставі аналізу рефлексії учасників Революції Гідності (стаття *Надії Трач* «Мовне питання у спогадах учасників Майдану»). У статті *Наталії Венжинович* «Символи духовності у фраземіці української мови як віддзеркалення мовної картини світу» розглянуто символи духовності у фразеологізмах української мови як віддзеркалення мовної картини світу. На підставі аналізу ключових лексичних одиниць *хліб, калина, вишиванка, Чумацький Шлях, Чотири броди* дослідниця простежує відображення широкої палітри особливостей народної духовної культури і доходить висновку, що фразеологічні одиниці української мови зосереджують у собі значний культурний потенціал, вони є вагомим складником мовної картини світу, яскравим виразником ментальних особливостей українців.

До третього розділу збірника «*Граматика XXI століття: зміна лінгвонаукових парадигм*» увійшло вісім наукових розвідок україн-

ських і зарубіжних мовознавців: Пропоновані українськими (Анатолій Загнітко, Наталія Кондратенко, Ніна Горголюк, Галина Кочерга, Ольга Заневич) та зарубіжними (Людмила Попович, Мілена Іванович – Белград, Сербія; Олег Шинкарук – Париж, Франція) дослідниками праці постають актуальними, оскільки висвітлюють сучасне бачення розвитку української граматики. Чотири статті розділу – Олега Шинкарука, Галини Кочерги, Людмили Попович та Ольги Заневич присвячено українському дієслову. У цих розвідках запропоновано комплексний підхід до опису функціонування виду дієслова у видо-часових та видо-способових формах, що ґрунтується на поєднанні суто теоретичного та практичного (педагогічного) складників (дослідження *Олега Шинкарука «Теорія виду дієслова у світлі сучасної лінгвістики»*), проаналізовано механізм когнітивної та ономасіологічної природи номінативних підсистем східнослов'янських мов XIV – XVII ст. (стаття *Галини Кочерги «Когнітивно-ономасіологічний механізм відіменних дієслів у формуванні східнослов'янської мовної концептосфери XIV – XVII століть»*), репрезентовано класифікації зворотних дієслів та терміни на позначення відповідних груп цих лексем в українських граматичних працях XX – поч. XXI ст. (розвідка *Ольги Заневич «Власне зворотні дієслова: статус, особливості, концепції»*), на прикладі аналізу складнопідрядних речень з дієсловами сприйняття та сполучниками *що* і *як*, конструкцій *мати* + інфінітив розглянуто, як деякі засоби української мови разом зі своїм безпосереднім граматичним навантаженням містять інформацію про походження повідомлення (стаття *Людмили Попович «Евіденційні обертони граматичних форм та конструкцій в українській мові»*). *Анатолій Загнітко* та *Наталія Кондратенко* зосередили свою увагу на питаннях синтаксису: схарактеризовано основні поняття теорії граматизації, з'ясовано її тенденції на лексичному, морфологічному, синтаксичному рівні (стаття *Анатолія Загнітка «Рівнево-ступенева і функційно-позиційна типологія граматизації в сучасному реченні»*), а також на матеріалі промов українських політиків за 2009 – 2018 роки досліджено дві тенденції експресивного синтаксису, представлені у сучасному політичному мовленні – синтаксичній надмірності і синтаксичній компресії (дослідження *Наталії Кондратенко «Українське політичне мовлення: динаміка і тенденції розвитку експресивного синтаксису»*). У розділі знайшов

відображення опис особливостей розпрацювання категорії модальності в контексті антропоцентричної парадигми, визначено перспективи антропоцентричного підходу до дослідження категорії модальності (стаття **Ніни Горголюк** «Категорія модальності в контексті антропоцентричної парадигми»), представлено перший навчальний посібник із граматики української мови в Сербії, який вийшов друком 2017 року, описано й проаналізовано функції та зміст підручника, принцип укладання, а також принцип опису граматики української мови (дослідження **Мілени Іванович** «Перший навчальний посібник із граматики української мови для сербських студентів-філологів»).

У четвертому розділі «**Українська лексикографія та термінологія: досвід, проблеми і шляхи їх вирішення**» представлено статті вітчизняних (Віктора Бріцина, Валентини Критської і Юлії Романюк, Зінаїди Козиревої, Галини Вокальчук і Євгена Вокальчука, Наталії Хобзей, Олени Юсікової, Олени Холодйон, Ганни Ситар, Галини Радкевич, Тетяни Ястремської, Людмили Туровської, Ірини Казимирової і Юлії Чорнобров, Людмили Халіновської) і зарубіжних (Єлизавети Барань – Берегово/Ніредьгаза, Угорщина) учених.

В обговорюваному розділі привертають увагу статті, присвячені аналізу лексикографічних праць – новостворених і розгляданих в історичній ретроспективі. Працям, створеним у відділі лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, які нещодавно побачили світ, присвячено статті **Валентини Критської і Юлії Романюк** «*Граматичний словник української літературної мови. Словозміна: принципи укладання*», де подано короткий опис електронної версії «Граматичного словника української літературної мови. Словозміна», продемонстровано великі можливості використання Комп'ютерної бази даних «Словозміна української мови» для лінгвістичних досліджень, та публікація **Зінаїди Козиревої** «*«Український лексикон кінця XVIII – початку XXI ст.: словник-індекс» – універсальний інтегральний тезаурус*» (Київ, 2017), у якій представлено зазначений зведений словник української лексики як багатоджерельну та багатофункціональну інтегральну систему, пам'ятку повномасштабного відтворення історії розвитку українського лексикону як скарбниці духовності, надійну основу активного дослідження лексикографічної спадщини, міцне підґрунтя для

типологічного вивчення мови, потужний чинник розвитку сучасної інтегральної лексикографії. **Галина Радкевич** (стаття «*Фразеологічні словники української мови як джерело етнолінгвістичних досліджень*») зосередила увагу на аналізі фразеологічних словників української мови, зробила огляд розвитку української фразеографії за останній півстолітній період, визначила можливості їх використання в етнолінгвістиці, окреслила основні засади подальшого розвитку української фразеографії. У дослідженні **Єлизавети Барань** (стаття «*З історії українсько-угорської та угорсько-української лексикографії*») аргументовано доведено, що українсько-угорська словникова справа бере свій початок від другої половини XIX ст., відколи основою для подальших лексикографічних праць став «Русько-мадярський словарь» Ласлова Чопея. Авторка демонструє непересічне значення словника як для українсько-угорських міжмовних контактів, так і для української діалектології загалом.

Чимало статей розділу присвячено питанням термінології. У праці **Людмили Туровської** «*Українська термінографія: виклики сьогодення*» означено основні проблеми, що постають перед укладачами сучасних термінологічних словників, проаналізовано визначальні віхи становлення української термінографії, окреслено тенденції термінографічної роботи на початку XXI ст. Як тривожну проблему деяких опублікованих останніми роками термінографічних праць дослідниця визначає укладання їх за авторськими уподобаннями, а також надмірне, неконтрольоване запозичування іншомовних слів, навіть за наявності в мові власних термінів. Напрямок дослідження сучасних українських терміносистем присвячена робота **Ірини Кочан** «*Аспекти дослідження українських терміносистем у XXI ст.*». Авторка на основі аналізу понад 200 дисертацій з українського термінознавства, захищених в Україні протягом останніх двадцяти років, виявила найпопулярніші галузеві терміносистеми та особливості їхнього опису, окреслила нові напрями в українському термінознавстві. На історії мовознавчого терміна для відтворення його розвитку й прогнозування подальшої еволюції зосередили свою увагу в спільній розвідці «*Історія мовознавчого терміна: лексикографічний аспект*» **Ірина Казимирова** та **Юлія Чорнобров**. З опертям на матеріал граматик, словників та наукових праць представлено формальні та семантичні видозміни мовознавчого терміна (ретроспективно відтворено,

наприклад, семантичну еволюцію термінів *буквар, азбука, грамати́ка*). Для повного представлення історії терміна в єдності його формальних та семантичних перетворень випрацьовано модель історичного паспорта терміна. Проблеми конкретної галузевої термінографії порушує у своєму дослідженні «*Авіаційна термінографія: ретроспекція та перспективи*» **Людмила Халіновська**. На матеріалі загальнономовних та термінологічних словників різних часових проміжків здійснено опис зародження та становлення авіаційної галузі на вітчизняних теренах. У дослідженні підкреслено цінність вузькоспеціальних словників як джерел, що сконцентровані на фрагментах термінології і дають додаткову інформацію до загальних словників.

Неабиякий інтерес становлять студії з діалектної лексикографії. У статті **Наталії Хобзей** «*Етніміми південно-західного наріччя в діалектній лексикографії*» проаналізовано лексикографічні праці «Лексикон львівський: поважно і на жарт» Н. Хобзей, К. Сімович, Т. Ястремської, Г. Дидик-Меуш, «Галицько-руські приповідки» І. Франка, «Слова з Болехова» Ю. Гнатишака. Проблемаам лексикографічного опрацювання діалектної лексики присвячена стаття **Олени Юсікової** «*Лексема голова в говірках Закарпаття: лексикографічний аспект*», де на прикладі лексичної одиниці *голова* продемонстровано формування словникової статті, виокремлено рівні представлення семантики лексеми при її лексикографічному опрацюванні. На питанні варіювання семантики діалектних слів зосередила свою увагу **Олена Холодьон** у статті «*Варіювання семантики діалектної дієслівної лексики*», яка на прикладі східнополіських дієслів *іти / ходити* простежує особливості діалектного семантичного варіювання, а також виявляє чинники цього варіювання – конотацію та обрядову семантику. Своє бачення аналізу системи дериватів у форматі епідигматичного словника, який міститиме інформацію про словотвірну похідність, мотивацію та семантику дериватів виклала **Тетяна Ястремська** у студії «*Система дериватів у контексті лексикографії*».

У статті **Галини Вокальчук** та **Євгена Вокальчука** «*Основні вектори наукового пошуку в царині індивідуально-авторської неографії*» підсумовано наслідки реалізації на Рівненщині лексикографічного проекту «Індивідуально-авторська неографія», окреслено подальші напрями науково-дослідницької роботи неологів Рівненщини, серед яких: 1) створення

й систематичне поповнення електронного ресурсу загального «Словника авторських неолексем в українській поезії XIX – XXI сторіч; 2) укладання і публікація персональних словників неологічної лексики поетів XIX – XXI сторіч; 3) популяризація неографічних досліджень.

Круглий стіл «*Дослідження історії української мови в науковому доробку Василя Німчука*» представлений працями, які є спробою об'єднати наукову спадщину в усіх сферах мовознавчої науки видатного українського мовознавця доктора філологічних наук, професора, члена-кореспондента Національної академії наук України Василя Васильовича Німчука. Науковому доробку В.В. Німчука в галузі дериватології, описові здобутків науковця у вивченні словотворення різних частин мови на діалектному рівні і в теорії словотворення, аналізу історико-дериватологічних досліджень вченого присвячена стаття *Петра Білоусенка*. На питанні кореляції понять «етнічна свідомість», «мовна свідомість», «етнічна мова», на взаємозалежності зазначених термінів, їхній зумовленості позамовними чинниками у працях В.В. Німчука заакцентувала свою увагу *Ірина Фаріон*. Висвітленню наукової спадщини В.В. Німчука в галузі дослідження пам'яток старослов'янської писемності, їхніх палеографічних, мовних, текстологічних та деяких інших особливостей присвятив своє дослідження *Олег Прискока*. На напрацюваннях В.В. Німчука в царині українського прислівника з позицій синхронії та діяхронії, значенні цих наукових студій лінгвіста для сучасного українського мовознавства зосередила свою увагу *Галина Гримашиевич*.

У пропонованому огляді ми з причини його стислих рамок схарактеризували тільки частину статей, що увійшли до збірника «*Мовознавство*». Однак хочемо зауважити, що вміщені в збірнику наукові праці є цікавими і потрібними, оскільки базуються на значному обсязі досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців, розширюють і доповнюють коло здійснених мовознавчих досліджень. Авторський колектив, до якого увійшли провідні учені-мовознавці України і зарубіжжя, виконав значну роботу з вивчення актуальних лінгвістичних проблем.

З матеріалами збірника можна ознайомитися за електронною адресою <http://www.etnolog.org.ua/pdf/stories/zbirnyky/2018/mov.pdf>

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ КОНСУЛЬТАЦІЇ

Євгенія Карпіловська

Що означають слова *требна* і *требник*?

В українській, як і в інших мовах, є традиція творити так звані «ковані слова», тобто створювати слова на певну потребу, «виковувати» їх з наявних мовних засобів. Час доводить, що приживаються в мові ті з «кованих» слів, які не лише задовольняють потреби мовців у називанні певних речей, явищ, понять, а й відповідають чинним нормам мови. Доцільність поняття «те, що є потрібним», можуть визначити фахівці в природничо-економічній і геологічній сферах наукової і практичної діяльності суспільства. Мовознавці можуть оцінити лише відповідність нормам сучасної української мови, зокрема нормі сучасного українського словотворення, слів *требна* і *требник*, які дехто пропонує для їх позначення.

В українській мові є застарілий прикметник *требний/трібний* у значенні «який є необхідним, потрібний», отже, слово *требна* можна розглядати як форму жіночого роду цього прикметника у функції іменника, Таких прикметників чимало в термінології математики й фізики: *стала, рівнодійна, дотична* тощо. Якщо так, то в називному відмінку множини це слово матиме закінчення *-і* (*требні*). Однак з огляду на застарілість цього прикметника навряд чи такий термін можна вважати вдалим.

В українській мові є й малопродуктивний спосіб творення іменників жіночого роду за допомогою суфікса *-н(а)*, проте їх утворюють не від прикметників, а від іменників чоловічого роду – назв особи і вони мають інше значення – особи жіночої статі (*панна* від *пан*, *стрийна* від *стрий*, *вуйна* від *вуй*). Зі значенням природного об'єкта такі іменники в українській мові не утворюють за допомогою суфікса *-н(а)*. Отже, слово *требна* на позначення предмета, речі, матеріалу (того, що є потрібним) не відповідає чинним нормам української мови.

Слово *требник* побутує в українській мові, проте з іншим значенням – «богослужбова книга, що містить молитви для треб – релігійних обрядів». Це слово закріплене за релігійною сферою. До того ж, його запровадження в значенні «джерело інформації про требни», як дехто пропонує, неможливе через невідповідність мовній нормі іменника *требна*, на яку ми вказали вище.

День жалоби / скорботи / трауру / пам'яті?

Вислів *День жалоби (трауру)* означає **одноразово** оголошену офіційну жалобу через трагічні події, що спричинили численні людські жертви, або у зв'язку зі смертю видатної особи, напр.: *У зв'язку із трагічною загибеллю мирних жителів біля міста Волновахи 13 січня 2015 року внаслідок обстрілу пасажирського автобуса терористами, з метою вшанування пам'яті загиблих президент Петро Порошенко оголосив 15 січня днем жалоби. Сьогодні на всій території України вшанують пам'ять загиблих о 12 годині хвилиною мовчання, приспущені державний прапор на будинках і спорудах органів державної влади (офіційний сайт Волинської обласної ради, volynrada.gov.ua, 2015); Президент Володимир Зеленський оголосив 26-го вересня день жалоби в Україні у зв'язку з катастрофою військового літака АН-26 (газета «Українська правда», 2020).*

Вислів *День пам'яті (скорботи)* означає регулярне вшанування пам'яті загиблих під час певних історичних подій, наприклад, **щорічне** вшанування пам'яті жертв голодомору, жертв політичних репресій: *У понеділок, 22 червня, Україна відзначає День скорботи і вшанування пам'яті жертв Другої світової війни; День пам'яті та примирення – пам'ятний день в Україні, який відзначають 8 травня, в річницю капітуляції нацистської Німеччини; Щороку в четверту суботу листопада в Україні, що є Днем пам'яті жертв голодоморів, в Україні проходять масові заходи із вшанування пам'яті невинних жертв Голодомору 1932–1933 років (Вікіпедія, 17.02.21); День пам'яті Жертв Бабиного Яру Україна відзначає щороку 29 вересня (інформаційний сайт «Zaxid.net», <https://zaxid.net/news>, 17.01.21); День пам'яті захисників України (або загиблих учасників АТО), День пам'яті жертв нацизму та ін.*

Отже, ці вислови означають різні поняття й не можуть бути взаємозамінними. *День жалоби / трауру* встановлюють один раз відповідно до певної локальної одиничної трагедії. *День скорботи / (у)шанування пам'яті* – регулярне загальнонаціональне (або всесвітнє) відзначання пам'яті жертв.

Про вживання термінів у професійному спілкуванні освітян

Дедалі більшої актуальності набуває проблема насичення української літературної мови запозиченими словами і сполученнями слів, зокрема англіцизмами. Існує ще одна загрозлива тенденція – використання неадаптованих, неузгоджених із нормами літературної мови одиниць.

Реформа освіти, її нові стандарти спонукають освітян до пошуку актуальних форм конструктивного спілкування та обміну ідеями й досвідом. Нерідко заручником цих пошуків стає сучасний лексикон, адже введення в обіг англіцизмів може бути ознакою як оновлення поняттєвої бази педагогіки, так і підміни оновлення нововведеними словами.

Складне слово **чек-лист** неприйнятне з погляду норм української літературної мови, оскільки **лист**, маючи кілька значень (1) «тонкий шматок якого-небудь матеріалу»; 2) «писаний текст, призначений для повідомлення про що-небудь, для спілкування з кимось на відстані»; 3) «офіційний або грошовий документ») (Словник української мови: в 11 т., т. 4, 1973, с. 491), у жодному зі значень не може бути вжитим у складі цієї лексичної одиниці. В англійській мові лексема **checklist** утворена від **check** «перевірка» і **list** «список», а саме слово означає «контрольний список», «повний список», «перелік», «опис», «реєстр» (Webster's Third New International Dictionary of the English Language, 1981, с. 382). Отже, це запозичення можна замінити одним із наведених відповідників: **реєстр ключових компетентностей**, **список ключових компетентностей** тощо.

Щодо словосполучки **освітній коворкінг**, то англійське слово **co-working** містить префікс **co-**, якого немає в українській мові і який передає поняття спільності, колективності, об'єднання тощо (Webster's Third New International Dictionary of the English Language, 1981, с. 431). Цим словом позначають організацію праці людей, що виконують свою роботу в межах спільного простору; також це одночасне проведення заходів в окремих групах на спільному майданчику. Залежно від

змісту, який мовець хоче вкласти в це поняття, запозичення *коворкінг* можна замінити усталеними словами і словосполученнями: *науково-практична конференція, семінар, семінар-практикум, майстер-клас, круглий стіл, дискусія*.

Словосполучення *мейнстрім підвищення кваліфікації* є вільним, воно не належить до галузі педагогічної термінології, а тому не має прямого термінологічного відповідника. Слово *мейнстрім* зафіксоване в сучасних лексикографічних працях зі значенням «основний напрям політичного і соціального життя» (Словник української мови: в 11 т. Додатковий том, кн. 2, 2017, с. 38). В англійській мові його вживають у значенні «головна тенденція» (The Concise Oxford Dictionary of Current English, 1990, с. 715). Іншими словами, *мейнстрім підвищення кваліфікації* — це «головна тенденція в галузі підвищення кваліфікації».

Отже, ми рекомендуємо замінити терміносполуку *освітній коворкінг*, слово *чек-лист* і вільне словосполучення *мейнстрім підвищення кваліфікації* вищенаведеними нормативними відповідниками.

Чи завжди однаково сприймаємо дієслово *імітувати* та його похідні

Однотомний тлумачний «Словник української мови» (К. : Просвіта, 2012) за ред. В.В. Жайворонка подає такі значення слова ***імітувати***: 1. Майстерно наслідувати кого-, що-небудь; відтворювати з точністю, підробляючись під когось, щось. *Імітувати спів птахів* // Підробляти щось з метою ввести в оману кого-небудь. *Імітувати хворобу*. 2. Відтворювати з можливою точністю які-небудь процеси, зразки і т. ін. *Імітувати розворот судна*. 3. Робити імітації (у 2 значенні – підробки). *Імітувати мрамур, шкіру*. *Зімітувати відому співачку* (СУМ-12, с. 399). Тут же зазначено, що від дієслова ***імітувати*** утворено дієприкметник *імітований* і зімітований, іменники ***імітація*** та ***імітування*** й прикметник ***імітативний***.

Очевидно, що у вживанні як самого дієслова ***імітувати***, так і його похідних необхідно враховувати не лише їхні нейтральні значення, а й негативно забарвлений відтінок першого з вищеподаних значень «підробляти щось з метою ввести в оману кого-небудь». Тобто слова ***імітувати***, ***імітація***, ***імітування*** залежно від контексту можуть мати, зокрема, і негативне експресивне забарвлення.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

КАРПІЛОВСЬКА
Євгенія Анатоліївна

– доктор філологічних наук, професор,
Інститут української мови НАН України
(Київ)

КОЗИРЄВА
Зінаїда Георгіївна

– кандидат філологічних наук, Інститут
української мови НАН України (Київ)

МОВЧУН
Лариса Вікторівна

– кандидат філологічних наук, Інститут
української мови НАН України (Київ)

РОМАНЮК
Юлія Віталіївна

– кандидат філологічних наук, Інститут
української мови НАН України (Київ)

САМОЙЛОВА
Ірина Анатоліївна

– кандидат філологічних наук, Інститут
української мови НАН України (Київ)

СНІЖКО
Наталія Володимирівна

– кандидат філологічних наук, Інститут
української мови НАН України (Київ)

ТИЩЕНКО
Оксана Миколаївна

– кандидат філологічних наук, Інститут
української мови НАН України (Київ)

ТУРОВСЬКА
Людмила Володимирівна

– кандидат філологічних наук, Інститут
української мови НАН України (Київ)

**ЦИМБАЛЮК-
СКОПНЕНКО**
Тетяна Василівна

– кандидат філологічних наук, Інститут
української мови НАН України (Київ)

ДІДУН
Лілія Іванівна

– кандидат філологічних наук, Інститут
української мови НАН України (Київ)

Шановні колеги!

Відділ лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України запрошує вас до участі в збірнику наукових праць “Лексикографічний бюлетень”, де є такі рубрики:

1. Лексикографія, лексикологія, фразеологія: теорія та практика. 2. Словникові матеріали. 3. Персоналії. 4. Рецензії, анотації. 5. Хроніки. 6. Лексикографічні консультації.

Збірник висвітлює питання, пов’язані з історією лексикографії, методикою й технологією укладання словників різних типів, аналізом українського та іноземного словникарства, лексикологією, фразеологією, а також із проблемами структурного, семасіологічного, комунікативного та ін. аналізу мовного матеріалу як підґрунтя його кодифікації й параметризації у словнику.

Вимоги до оформлення матеріалів:

- поля: праве – 1,5 см; ліве, верхнє та нижнє – по 2,5 см;
- гарнітура Times New Roman; розмір 14; інтервал звичайний;
- абзацний відступ 1,25 см, міжрядковий інтервал 1,5;
- ініціали в межах статті подавати **уніфіковано** через знак “нерозривний проміжок” (Ctrl+Shift+проміжок): М. П. Лісовий;
- назву друкувати по центру з великої літери;
- ім’я та прізвище автора та **УДК** розмішувати над назвою:

Ольга Петренко

УДК 161.2.81’374.46

Один з аспектів лексикографічної фіксації термінів

і також на окремому аркуші зазначити **науковий ступінь, місце роботи, електронну адресу й контактний телефон;**

– після статті обов’язкові **ім’я, прізвище автора, назва статті, резюме англійською мовою (7–10 рядків), ключові слова (до 8 слів);**

– список використаної літератури подавати **нумеровано** в кінці статті **за алфавітом**, посилання в тексті оформляти у **квадратних дужках**, напр.: [21: 107; 22: 15; 23], [СУМ, XI: 56].

– список джерел (з умовними скороченнями їхніх назв) подавати в алфавітному порядку перед списком літератури, **між скороченням і повною назвою джерела подавати** знак тире, напр.:

Джерела

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: в 7-ти т. – К. : Наукова думка, 1982–2012.

Св. Л. – Любоградскій. Семейна хроника А. Патриченка Свидницкого // Зоря. – 1886. – № 1–22.

Св. Л. 1 – Свидницький Анатоль. Люборацькі. – Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Фонд 3. – № 3663. – ч.1 – 373 с.

– посилання на джерела ілюстративних матеріалів робити у квадратних дужках, напр.:

.../ Далі йду тим шляхом до мети / І несу покути свій тягар [Забашт: 45].

Література

1. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура слова. – Х.: Вища шк., 1977. – 114 с.

2. Малаховский Л. В. Теория лексической и грамматической омонимии. – Л.: Наука, 1990. – 240 с.

– назву, абзаци, відомості про автора та інше **не формувати** спеціальними стилями;

– матеріали подавати як файл у форматі Word 97 (або пізніша версія) та в друкованому варіанті (у двох примірниках) або надсилати за електронною адресою: slovsprra@ukr.net;

– **спеціальні шрифти** (у разі їх використання) надсилати разом із файлом статті або прикріплювати до тексту (Сервіс–Параметри–Збереження–Приєднати шрифти True Type); для наголосу використовувати символ Юнікод F009; розрізняти дефіс і тире;

– для авторів без наукового ступеня – **дві рецензії від фахівців з науковим ступенем** (хоча б одна з них – від філолога), одна з яких має бути з іншої організації. Питання, які обов’язково треба висвітлити у рецензії на статтю: 1) опис об’єкта дослідження; 2) актуальність роботи; 3) наукова новизна; 4) значення одержаних результатів дослідження; 5) недоліки роботи; 6) рекомендації.

відділ лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України,

вул. М. Грушевського, 4,

м. Київ, 01001, Україна

тел.: 044 279-60-17.

e-mail: slovsprava@ukr.net

Наукове видання

Лексикографічний бюлетень

Випуск 27

Оригінал-макет: *Т. І. Савенко*

Підписано до друку 14.04.2022 р.
Формат 60 x 84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура «Тип Таймс».
Обл.-вид. арк. 9,82. Ум.-друк. арк. 10,91.
Наклад 300 прим. Зам. №2216.

Видавничий дім Дмитра Бураго
ФОП «Бураго Дмитро Сергійович»
Свідоцтво про внесення до державного реєстру ДК
№ 4558 від 05.06.2013 р.
04080, Україна, м. Київ-80, а / с 41
Тел. / факс: (044) 227-38-28, 227-38-48;
e-mail: info@burago.com.ua, site: www.burago.com.ua